Τα τρία κείμενα αυτής της συλλογής, που συνοδεύονται από έναν Πρόλογο και μια Εισαγωγή του συγγραφέα γραμμένα ειδικά για την ελληνική έκδοση, εμβαθύνουν σε τρεις διαφορετικές αλλά αλληλένδετες όψεις της κριτικής θεωρίας των κοινών και σε έναν κοινό προβληματισμό: πώς μπορούμε να μετασχηματίσουμε ριζικά τις κοινωνικές συνθήκες της ζωής μας.

Το πρώτο κείμενο, Διαχωρίζοντας το πράττειν από την τετελεσμένη πράξη: Το κεφάλαιο και ο μόνιμος χαρακτήρας των περιφράξεων, *λαμβάνει ως αφετηρία του την αναγνώριση των «νέων περιφράξεων» ως βασικών στοιχείων της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής που εμφανίστηκε μετά την κρίση του κεϊνσιανισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1970, και εξετάζει την «πρωταρχική συσσώρευση» ως μόνιμο χαρακτηριστικό στην ανάπτυξη του καπιταλισμού.*

Το δεύτερο κείμενο, Η παραγωγή των κοινών και η «έκρηξη» της μεσαίας τάξης, *εξετάζει τη συγκρότηση των εναλλακτικών κοινωνικών συστημάτων που βασίζονται στα κοινά, σε ένα περιβάλλον πολλαπλών κρίσεων. Επιχειρεί να απαντήσει σε ένα βασικό ερώτημα: πώς μπορούν να δημιουργηθούν εναλλακτικά εγχειρήματα δεδομένης της διαίρεσης της εργατικής τάξης, δεδομένης δηλαδή της «μεσαίας τάξης».*

Το τρίτο κείμενο, Κοινά, κρίσεις και κεφάλαιο, *επικεντρώνεται στη σχέση μεταξύ κοινών και κεφαλαίου, που θεωρούνται εδώ δύο κοινωνικά συστήματα τα οποία μπορούν να εξελιχθούν σε κοινωνικές δυνάμεις, και στον ρόλο που μπορεί να έχει η αφομοίωση των κοινών στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης.*

Ο Μάσιμο Ντε Άντζελις διδάσκει πολιτική οικονομία στο Πανεπιστήμιο του Ανατολικού Λονδίνου και επιμελείται τη διαδικτυακή επιθεώρηση *The Commoner*. Πιο πρόσφατο έργο του: *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital.*

MASSIMO DE ANGELIS ΚΟΙΝΑ, ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

ξ

MASSIMO DE ANGELIS ΚΟΙΝΑ ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

εκδόσεις των ξένων

ΚΟΙΝΑ, ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

Massimo De Angelis

ΚΟΙΝΑ, ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΣΕΙΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σωκράτης Παπάζογλου
Χάρης Τσαβδάρογλου

εκδόσεις των ξένων

Το πρώτο κείμενο αυτού του τόμου,
“Separating the Doing and the Deed:
Capital and the Continuous Character of Enclosures”,
δημοσιεύτηκε στο περιοδικό
Historical Materialism 12 (2004): 57-87.
Το δεύτερο κείμενο,
“The Production of Commons and the ‘Explosion’ of the Middle Class”,
δημοσιεύτηκε στο περιοδικό
Antipode τόμ. 42, αρ. 4 (Αύγουστος 2010): 954-977.
Το τρίτο κείμενο,
“Commons, Crises and Capital”,
γράφτηκε το 2012 και πρωτοδημοσιεύεται εδώ.
Τα «Προλεγόμενα» όπως και η «Εισαγωγή» γράφτηκαν από τον συγγραφέα
το 2012 ειδικά για αυτήν την έκδοση.

Φωτογραφία εξωφύλλου: Λεωνίδας Χαλκίδης
«Σκουριές, Μεγάλη Παναγία 2009»
Εξώφυλλο: Σωκράτης Παπάζογλου - Χάρης Τσαβδάρογλου
Σελιδοποίηση: Σωκράτης Παπάζογλου

Θεσσαλονίκη 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Αν υπάρχει μια χώρα που αποτελεί την επιτομή του αδιεξόδου της κρίσης, είναι η Ελλάδα. Από τη μια πλευρά, το κεφάλαιο δεν μπορεί να προσφέρει κάποια λύση στα προβλήματα κοινωνικής αναπαραγωγής που προκάλεσε η χρηματοπιστωτική κρίση. Από την άλλη, αναδύονται συνεχώς εναλλακτικοί τρόποι εξασφάλισης της ζωής, τα κοινά, που δεν έχουν όμως την ανάπτυξη και το μέγεθος που απαιτείται για να αντιμετωπίσουν τα αποτελέσματα της κρίσης και να προσφέρουν εναλλακτικές στην πλειοψηφία των ανθρώπων.

Το κεφάλαιο δεν μπορεί να προσφέρει λύσεις στην κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής, ούτε με την επιβολή σκληρότερης λιτότητας ούτε με την επέκταση της κεϊνσιανής ρύθμισης. Στην πρώτη περίπτωση, διότι η επιβολή της λιτότητας αποτελεί αντιθέτως αιτία της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής όπως τη βιώνουν εκατομμύρια συνταξιούχων, εργατών, νέων και γυναικών. Και αναμφίβολα, όπως παραδέχονται ακόμη και αναλυτές νεοφιλελεύθερων πεποιθήσεων, δεν προσφέρει καμία ρόδινη προοπτική στην ελληνική οικονομία, την απασχόληση και την ευημερία των Ελλήνων. Στη δεύτερη περίπτωση, διότι η ανάπτυξη που βασίζεται στην ενεργό ζήτηση δεν είναι εφικτή στο περιβάλλον διεθνούς οικονομικής, χρηματιστικής και χρηματοπιστωτικής ενοποίησης όπου κινείται και η Ελλάδα. Σύμφωνα με το καλύτερο σενάριο, ακόμη κι αν η Ελλάδα αρνηθεί τελικά να πληρώσει το χρέος της,

αποφεύγοντας έτσι τη θηλιά στο λαιμό που της έχει βάλει η τρόικα, δεν υπάρχει προοπτική οικονομικής άνθισης. Η άρνηση πληρωμής του χρέους θα εγείρει το ζήτημα της εξόδου από το ευρώ, γεγονός που εάν συμβεί (καθώς και ο τρόπος με τον οποίο θα συμβεί) θα επηρεάσει βεβαίως την κατάσταση στη χώρα. Στις παρούσες συνθήκες, αυτό είναι δυνατό μόνο αν η Ελλάδα εγκαταλείψει οικειοθελώς το ευρώ, εφόσον δεν υπάρχει κάποιος μηχανισμός εκδίωξης χωρών από το ευρώ και την ΕΕ. (Βεβαίως, τέτοιοι μηχανισμοί μπορούν πάντοτε να δημιουργηθούν.)

Ακόμη όμως κι αν η Ελλάδα εγκαταλείψει το ευρώ, η κυβέρνηση που θα το κάνει δεν θα μπορεί να εξασφαλίσει τη διαβίωση του πληθυσμού απλώς με τον λαϊκισμό, τους ευσεβείς πόθους ή την αναγέννηση κάποιων φαντασιοκοπιών για τον «σοσιαλισμό σε μία χώρα». Το νέο νόμισμα θα είναι εκτεθειμένο στην εκδικητικότητα των χρηματοπιστωτικών αγορών, σε πιθανές διαδοχικές υποτιμήσεις που θα αυξήσουν το τρέχον έλλειμμα εμπορικών συναλλαγών, το οποίο τον Ιανουάριο του 2012 ήταν ήδη 2558 εκατομμύρια ευρώ. Μολονότι ένα αδύναμο ελληνικό νόμισμα θα μπορούσε να αυξήσει την «ανταγωνιστικότητα» βιομηχανιών όπως η τουριστική, ωστόσο οι εξαγωγικές βιομηχανίες είναι λίγες και η Ελλάδα παραμένει κυρίως εισαγωγέας βιομηχανικών και βασικών αγαθών, τροφίμων και πετρελαίου, που θα κόστιζαν ακριβότερα για να εισαχθούν. Επίσης, οι εμπορικές συναλλαγές με χώρες της ΕΕ (Γερμανία, Ιταλία, Ηνωμένο Βασίλειο) υπολογίζονται στο 65% του συνόλου των εμπορικών συναλλαγών της χώρας, γεγονός που καθιστά ψευδεπίγραφη την οικονομική ανεξαρτησία της Ελλάδας.

Η άρνηση πληρωμής του χρέους θα έπληττε το ευρωπαϊκό χρηματοπιστωτικό σύστημα, με αποτέλεσμα να κινδυνεύσουν με χρεοκοπία κάποιες μεγάλες τράπεζες και να αυξηθούν οι πιθανότητες ότι και άλλες χώρες θα ακολουθήσουν την Ελλάδα. Γεγονός που θα σήμαινε ότι θα υπήρχε εκροή

ευρώ από περιοχές υψηλού κινδύνου άρνησης πληρωμής του χρέους προς περιοχές μικρότερου κινδύνου (η Ιταλία, η Ισπανία και η Πορτογαλία θα πλήττονταν πρώτες). Στις παρούσες συνθήκες αλληλεξάρτησης των ευρωπαϊκών χωρών και συνεχιζόμενης οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης στην Ευρώπη, η έξοδος της Ελλάδας από το ευρώ δεν θα επέλυε την κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής· θα δημιουργούσε απλώς μια νέα κατάσταση, ένα νέο πεδίο αναμέτρησης μέσα στο οποίο θα έπρεπε να αντιμετωπιστεί η κρίση.

Από την άλλη πλευρά, εάν η Ελλάδα καταφέρει να αρνηθεί την πληρωμή του χρέους και συγχρόνως να παραμείνει στο ευρώ –μια λύση που φαίνεται να προτιμούν οι περισσότεροι–, έχουμε μεν ένα διαφορετικό σενάριο αλλά όχι τη λύση στην κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής. Η Ελλάδα θα πρέπει να βρίσκει χρήματα για τις δημόσιες υπηρεσίες της, και είναι απίθανο η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα να αγοράζει ελληνικά ομόλογα σε περίπτωση άρνησης πληρωμής του χρέους, όπως και είναι δύσκολο να εξασφαλίζονται νέα δάνεια από ιδιώτες επενδυτές σε μια τέτοια περίπτωση. Προφανώς αυτό θα συνέβαινε αν η άρνηση πληρωμής του χρέους συνοδευόταν από μία νέα κοινωνική συμφωνία, η οποία όμως θα περιόριζε τα εισοδήματα και θα επέτρεπε την αναδιάρθρωση της οικονομίας: μία μεταμφιεσμένη λιτότητα. Στην αντίθετη περίπτωση, εάν δηλαδή δεν υπάρξει μια νέα συμφωνία η οποία θα ικανοποιεί τις χρηματοπιστωτικές αγορές, η ελληνική κυβέρνηση θα πρέπει να εφαρμόσει σθεναρές πολιτικές αναδιανομής του εισοδήματος, ούτως ώστε να διατηρήσει τις δημόσιες υπηρεσίες και τις δημόσιες δαπάνες. Όσο επιθυμητό κι αν είναι κάτι τέτοιο, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα κατά πόσο είναι εφικτό και για πόσο διάστημα, πριν αυτοί που κατέχουν τον πλούτο οργανωθούν ως τάξη. Και σε κάθε περίπτωση, μιλάμε απλώς για έναν τρόπο να αποτραπεί η μείωση των δημοσίων δαπανών, και βεβαίως όχι για "buen vivir".[1] Όπως και να 'χει, είτε με τη νέα δραχμή είτε με το πα-

λιό ευρώ, η μεγάλη πλειοψηφία των Ελλήνων θα κληθεί να πληρώσει την καπιταλιστική κρίση, μέσω της νομισματικής πολιτικής που ελέγχεται από το κράτος (είτε σε εθνικό είτε σε ευρωπαϊκό επίπεδο).

Το αποθαρρυντικό σε όλα αυτά τα σενάρια είναι ότι, ενώ δεν προσφέρουν λύσεις στην κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής, ωστόσο θεωρούνται πιθανά, τόσο *εξαιτίας* όσο και *παρά* τη μαζική έκρηξη κοινωνικών συγκρούσεων στους δρόμους και τις πλατείες των ελληνικών πόλεων τα τελευταία χρόνια. Από τη σκοπιά ενός ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού, αυτό δεν μπορεί παρά να είναι αποκαρδιωτικό.

Τι απαιτείται για να αλλάξουμε τον κόσμο; Κάτι εντελώς διαφορετικό από την πολιτική εκπροσώπηση που γεννιέται από έναν αγώνα. Αυτή μπορεί να είναι αναγκαία, αλλά ο αγώνας πρέπει να διεξαχθεί επίσης σε ένα άλλο μέτωπο, στο μέτωπο της ζωής, στη δημιουργία εναλλακτικών κοινωνικών δομών που αναπαράγουν τη ζωή. Από αυτή την άποψη, τα σενάρια που σκιαγραφήσαμε δεν είναι πλέον κλειστά και κλειστοφοβικά, αφού *το* σύστημα που απεικονίζουν δεν είναι παρά μέρος ενός περιβάλλοντος όπου μπορούν και πρέπει να χαράξουν με στρατηγικό τρόπο το δρόμο τους άλλα εναλλακτικά συστήματα, να αναπτυχθούν και να εξελιχθούν, να περιλάβουν το διαφορετικό, να παραγάγουν τον κοινωνικό ιστό.

Οι πολιτικοί σχηματισμοί κατεβαίνουν στις εκλογές με την υπόσχεση ότι «το» σύστημα θα λειτουργήσει καλύτερα στα χέρια τους. Ωστόσο, αν οι πολιτικοί ακτιβιστές μπορούσαν να απαλλαγούν από τις αυταπάτες ότι αυτοί και μόνο –ή κατά κύριο λόγο– έχουν τη λύση, και όχι τα εκατομμύρια των ανθρώπων που ζουν μια καθημερινή ζωή με καθημερινές καταστάσεις και προβλήματα που απαιτούν έναν *διαφορετικό τρόπο κοινωνικής οργάνωσης* για να αντιμετωπιστούν, τότε οι προοπτικές θα ήταν πιο ρόδινες και όχι μόνο για τους Έλληνες. Σε ολόκληρο τον κόσμο, αν θέλουμε να βρούμε κοι-

νωνικά δίκαιες, συντροφικές και επιτυχημένες λύσεις στα προβλήματα της κοινωνικής αναπαραγωγής, χρειάζεται να αναπτύξουμε τα κοινά σε μεγάλη έκταση, χρειαζόμαστε τη σύνδεσή τους και τη συνύφανση με τον κοινωνικό ιστό σε διάφορα επίπεδα. Αυτό θα απαιτούσε την αποτελεσματικότερη, εντονότερη και παράλληλη ανάπτυξη των κοινών και του πολιτικού αγώνα: οι δημιουργοί των κοινών θα βρίσκονται στην πρώτη γραμμή του αγώνα ενάντια στις δυνάμεις περίφραξης της καπιταλιστικής λιτότητας και ταυτοχρόνως οι πολιτικοί ακτιβιστές θα βρίσκονται στην πρώτη γραμμή της ανάδειξης των ζητημάτων που αφορούν την αναπαραγωγή της ζωής σε γειτονιές, χωριά και πόλεις, έτσι ώστε να συμβάλουν στη δημιουργία νέων μορφών κοινωνικής συνεργασίας, λαμβάνοντας συγχρόνως υπόψη την υπάρχουσα πολιτική οικονομία ως ένα περιβάλλον όπου μπορούν να αναπτυχθούν εναλλακτικά εγχειρήματα.

Θα καταφέρουν οι δημιουργοί των κοινών να μάθουν την τέχνη τού να συνεχίζουν την πορεία τους μέσα στο άστατο περιβάλλον που γεννούν οι αγώνες, να αναγνωρίζουν τις ευκαιρίες που μπορεί να προκύπτουν από τις μεταβαλλόμενες πολιτικές εξελίξεις για την ανάπτυξη των κοινών εκείνων που δεν θα αποκλείουν; Θα καταφέρουν οι πολιτικοί ακτιβιστές να σκέφτονται όπως οι άνθρωποι των κοινών και να απαντούν στις απειλές του κεφαλαίου όχι μόνο με ευρηματικές πολιτικές ιδέες και συμμαχίες, αλλά και εφαρμόζοντας νέες, ευρηματικές μορφές κοινωνικής συνεργασίας που θα υπονομεύουν την ισχύ αυτών των απειλών; Θα τα καταφέρουμε όλοι μας να υπερβούμε οργανωτικά το κεφάλαιο;

Αυτές οι ερωτήσεις απαιτούν μια θεώρηση διαφορετική από τη συνηθισμένη. Απαιτούν να μπορούμε να δούμε τι βρίσκεται «εκτός» του κεφαλαίου ενώ συγχρόνως ζούμε μέσα σε αυτό, να πιστεύουμε στις δυνάμεις μας που θα δώσουν ζωή στα κοινά χωρίς να τρέφουμε ψευδαισθήσεις ότι έχουμε υπερβεί τον ταξικό πόλεμο, να αναγνωρίζουμε την τάξη ως

ένα κατακερματισμένο πεδίο υποκειμενικοτήτων και αντιλήψεων, και παρ᾽ όλα αυτά, παρ᾽ όλες τις απειλές των περιφράξεων και της αφομοίωσης από το κεφάλαιο, να συνεχίζουμε να εργαζόμαστε για τη δημιουργία, την ανάπτυξη, τον πολλαπλασιασμό και τη βιωσιμότητα των κοινών. Έχοντας αυτές τις ερωτήσεις στο νου μου, αισθάνομαι πολύ χαρούμενος που εκδίδεται η ελληνική μετάφραση μιας συλλογής κειμένων μου σε αυτούς τους καιρούς της κρίσης και των αγώνων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Buen vivir: κυριολεκτικά, το «να ζεις καλά», η «ευζωία». Η έννοια όμως προέρχεται από την παράδοση των ιθαγενών λαών των Άνδεων και σημαίνει το «να ζουν με αρμονία και ισορροπία οι άνδρες και οι γυναίκες, οι κοινότητες μεταξύ τους, και κυρίως οι άνθρωποι με το φυσικό τους περιβάλλον του οποίου αποτελούν μέρος». (*Σ.τ.μ.*)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ:
ΚΟΙΝΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Τα τρία κείμενα που περιλαμβάνονται σε αυτήν τη συλλογή εμβαθύνουν σε τρεις διαφορετικές αλλά αλληλένδετες όψεις αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε κριτική θεωρία των κοινών. Το πρώτο κείμενο είναι μία θεώρηση του ρόλου της «πρωταρχικής συσσώρευσης» στην ανάπτυξη του καπιταλισμού. Πηγή έμπνευσής του αποτέλεσε η αναγνώριση των «νέων περιφράξεων» –όρος που πρώτη εισηγήθηκε η Midnight Notes Collective (1992)– ως βασικών στοιχείων της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής που εμφανίστηκε μετά την κρίση του κεϊνσιανισμού στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Το δεύτερο κείμενο είναι μία κριτική επισκόπηση της συγκρότησης των εναλλακτικών κοινωνικών συστημάτων που βασίζονται στα κοινά, σε ένα περιβάλλον πολλαπλών κρίσεων. Το βασικό ερώτημα στο οποίο επιχειρεί να απαντήσει αυτό το κείμενο είναι πώς μπορούν να δημιουργηθούν εναλλακτικά εγχειρήματα δεδομένης της ιεραρχίας των υλικών συνθηκών, των περιορισμών της συνείδησης και των αξιακών συστημάτων της εργατικής τάξης, δεδομένης δηλαδή της «μεσαίας τάξης». Στο τρίτο κείμενο εξετάζω τη σχέση μεταξύ κοινών και κεφαλαίου, που θεωρούνται εδώ δύο κοινωνικά συστήματα τα οποία μπορούν να εξελιχθούν σε κοινωνικές δυνάμεις. Στο κείμενο εξετάζω τον ρόλο που μπορεί να έχει η αφομοίωση των κοινών στο πλαίσιο της παρούσας κρίσης. Η εισαγωγή αυτή που προηγείται των τριών κειμένων θέλει να δείξει ότι

αυτά αποτελούν τρεις όψεις του ίδιου προβληματισμού: πώς μπορούμε να μετασχηματίσουμε ριζικά τις κοινωνικές συνθήκες της ζωής μας.

1. *Η μετα-ερώτηση*

Η γενική *μετα-ερώτηση* που αποτελεί την αφετηρία της κριτικής θεωρίας των κοινών είναι απλή και ίσως απλοϊκή: πώς μπορούμε να αλλάξουμε τον κόσμο; Και πώς μπορούμε να δημιουργήσουμε έναν τόπο πολύ καλύτερο για όλους (ή τουλάχιστον για το «99%»), πιο ευχάριστο και συνεκτικό, κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά δίκαιο, όπου η αξιοπρέπεια, η ειρήνη, η ελευθερία, η αυτονομία, η αλληλεγγύη, η ισότητα δεν θα είναι απλώς άρθρα πίστης αλλά οι αξίες που θα μας οδηγούν, η πυξίδα μας για έναν διαρκή κοινωνικό μετασχηματισμό; Για να θέσει κανείς αυτήν την ερώτηση, πρέπει πρώτα να αντιληφθεί τις δυνάμεις στις οποίες εναντιωνόμαστε και οι οποίες συμβάλλουν στη δημιουργία των αποκρουστικών όψεων του κόσμου όπου ζούμε. Το κεφάλαιο είναι μία από αυτές τις κοινωνικές δυνάμεις, και η ανάλυση των περιφράξεων μία όψη της ανάλυσης των στρατηγικών του κεφαλαίου.

Έτσι, το πρώτο κείμενο που παρουσιάζεται εδώ επιχειρεί να εξαγάγει συμπεράσματα από το γεγονός ότι οι νεοφιλελεύθερες πρακτικές επικεντρώνονται στις νέες περιφράξεις, και να πάει πέρα από την τετριμμένη μαρξιστική άποψη που θεωρούσε την «πρωταρχική» ή «αρχική» συσσώρευση κάτι που συνέβη *πριν* από τον καπιταλ*ισμό*. Ξαναδιαβάζοντας τη θεωρία της συσσώρευσης του Μαρξ υπό το φως της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης πρακτικής, υποστηρίζω ότι αν η αρχική συσσώρευση πρέπει να συμβαίνει πριν τη συσσώρευση του κεφαλαίου, ωστόσο αυτό το συμβάν έχει έναν διαρκή χαρακτήρα, σύμφυτο με τις κινήσεις της ταξικής πάλης. Έτσι, οι

περιφράξεις των κοινών είναι μια αναγκαία στιγμή στη διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της πολιτικής οικονομίας η οποία επικεντρώνεται στη μεγέθυνση του κεφαλαίου και τις αντίστοιχες κοινωνικές σχέσεις. Δεν είναι απλώς ότι η συσσώρευση μπορεί να εμφανιστεί ως «συσσώρευση διά της απαλλοτρίωσης», όπως στη διατύπωση του David Harvey (2005). Είναι ότι η απαλλοτρίωση του χρόνου ζωής (δηλαδή η εργασιακή εκμετάλλευση), που απαιτείται για τη συσσώρευση, είναι δυνατή μόνο χάρη στην περιοδικά επαναλαμβανόμενη απαλλοτρίωση των εναλλακτικών μέσων αναπαραγωγής της ζωής και την καταστροφή / αποσύνθεση των αντίστοιχων κοινοτήτων. Στο κείμενο αυτό προτείνω επίσης μία ταξινόμηση των διάφορων τύπων των σύγχρονων περιφράξεων, για να επιστήσω την προσοχή του αναγνώστη στο εύρος των ενδεχόμενων καπιταλιστικών περιφράξεων των κοινών, εύρος που υπερβαίνει κατά πολύ τα ζητήματα των γαιών και άλλων φυσικών πόρων τα οποία πραγματευόταν ο Μαρξ. Αυτό που επίσης γινόταν σαφές στη μαρξική πραγμάτευση –αλλά σε εκείνη τη φάση έμενε κατά κύριο λόγο σιωπηρώς εννοούμενο– ήταν ότι το κεφάλαιο επιδιώκει την περίφραξη κοινών που έχουν στην πραγματικότητα δημιουργηθεί υπό την επίδραση αγώνων της εργατικής τάξης που προηγήθηκαν. Συνεπώς, η «διπλή κίνηση» των περιφράξεων και της δημιουργίας κοινών εκφράζει κατά κάποιον τρόπο τους ιστορικούς ρυθμούς αναπνοής της ταξικής πάλης εντός του καπιταλισμού.

Η προσέγγιση αυτή, την οποία αναπτύσσω στο βιβλίο μου *The Beginning of History* (*Το ξεκίνημα της Ιστορίας*, De Angelis 2007a), τοποθετεί σε ένα κοινό πλαίσιο τις περιφράξεις, τη συσσώρευση και την ταξική πάλη, συγχρόνως όμως ανοίγει διάφορα ζητήματα, ιδίως αν κανείς επιθυμεί έναν ουσιαστικό κοινωνικό μετασχηματισμό. Πράγματι, η προσέγγιση αυτή φανερώνει (και οικοδομεί βάσει αυτής) την παράλληλη εξέλιξη –που κάποτε συνήθιζαν να αποκαλούν «διαλεκτική»– του

συστήματος της καπιταλιστικής ανάπτυξης και των αγώνων της εργατικής τάξης. Η σχέση αυτή υπήρξε θεμελιώδης στον Μαρξ και σε διάφορα ρεύματα του αυτόνομου μαρξισμού, και λιγότερο στον παραδοσιακό μαρξισμό, ο οποίος αντιθέτως παρουσίαζε συνήθως την κοινωνική αλλαγή ως αποτέλεσμα της αυτόνομης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, την οποία μάλιστα αντιλαμβανόταν εκχυδαϊσμένα ως ανάπτυξη της «τεχνολογίας». Στον αυτόνομο μαρξισμό, σύμφωνα με τον Cleaver (1979), αυτή η σχέση ταξικής πάλης και καπιταλιστικής ανάπτυξης ακολουθεί κύκλους αγώνων όπου τον ρυθμό δίνουν οι φάσεις της ταξικής σύνθεσης. Αυτές αφορούν κυρίως τις φάσεις της πολιτικής ανασύνθεσης (όταν η διαιρεμένη εργατική τάξη συγκροτείται και οικοδομεί ένα κίνημα) και τις φάσεις της αποσύνθεσης (όταν η κοινωνική σύνθεση της εργατικής τάξης, στην οποία στηρίζονταν αυτοί οι αγώνες, αλλάζει εξαιτίας της αναδιάρθρωσης του κεφαλαίου και των χτυπημάτων της καταστολής). Εάν αναπτύξουμε τη λογική αυτής της προσέγγισης, και τη συνδέσουμε με τα ευρύτερα ζητήματα της ανάπτυξης μορφών καπιταλιστικής διακυβέρνησης (όπως την εξέλιξη του κεϊνσιανισμού και του νεοφιλελευθερισμού) και τις πολιτικοοικονομικές συνθήκες της συσσώρευσης (τις συνθήκες της κερδοφορίας), η προσέγγιση αυτή αποκαλύπτει την καπιταλιστική ανάπτυξη ως σύμπτωμα της ταξικής πάλης. Πώς όμως θα μπορούσε αυτή η διαρκής σχέση αγώνων και καπιταλιστικής ανάπτυξης να μας οδηγήσει σε έναν νέο κόσμο, όταν το κεφάλαιο έχει αποδείξει ξανά και ξανά την ικανότητά του να αφομοιώνει, να καταστρέφει και να αποσυνθέτει την κοινωνική βάση του ταξικού του εχθρού, και έτσι να δημιουργεί τη δύναμη για τη δική του ανάπτυξη; Μήπως πραγματικά αυτή η παράλληλη εξέλιξη των αγώνων και της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι από τη φύση της δίχως τέλος; Και πώς μπορεί μια «ένωση ελεύθερων ατόμων» να αντικαταστήσει τον καπιταλισμό ως κυρίαρχο τρόπο παραγωγής;

2. *Η πλάνη του πολιτικού στοιχείου*

Θα ασχοληθούμε εδώ με την πρώτη από τις τρεις μεθοδολογικές πλάνες. Και θα την εξετάσουμε σε αυτήν την εισαγωγή στον βαθμό που αφορά την ανάπτυξη ενός πλαισίου που σχετίζεται με την μετα-ερώτησή μας. Πρόκειται για την *πλάνη του πολιτικού στοιχείου*, για την αντίληψη ότι η πολιτική ανασύνθεση θα μπορούσε να προκαλέσει, μέσω κάποιου είδους πολιτικής αντιπροσώπευσης, μια ριζική αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων και των συστημάτων κοινωνικής αναπαραγωγής. Θεωρώ ότι οι πολιτικές ανασυνθέσεις είναι σίγουρα αναγκαίες για τη δημιουργία της τάσης για αλλαγή, καθώς προκαλούν αλυσιδωτές αντιδράσεις κοινωνικότητας και διοχετεύουν την κοινωνική ενέργεια σε συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Με αυτή την έννοια, οι φάσεις της πολιτικής ανασύνθεσης και οι αντίστοιχες μορφές πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι σημαντικές για τη δημιουργία ευκαιριών για μια ριζοσπαστική ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων και συστημάτων. Από μόνες τους, όμως, δεν αλλάζουν ριζικά τα κοινωνικά συστήματα όπως το κεφάλαιο: μπορούν απλώς να τα *διαταράσσουν*. Το κεφάλαιο αντιδρά και προσαρμόζεται σε αυτές τις διαταραχές, αναπτύσσοντας νέες μορφές, απορροφώντας και διοχετεύοντας αλλού τους κραδασμούς, αφομοιώνοντας, περιφράσσοντας και καταστέλλοντας – και η δοσολογία αυτών του των κινήσεων εξαρτάται από τον υπολογισμό του κόστους και του οφέλους σε κάθε δεδομένη περίσταση.

Ας πάρουμε για παράδειγμα την περίπτωση που κερδίζεται μια μεγάλη «νίκη» μετά από μια σημαντική πολιτική ανασύνθεση. Ας πούμε ότι εισάγεται ένα νέο σύστημα δικαιωμάτων στην κοινωνική πρόνοια, όπως έχει συμβεί την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και όπως σήμερα προοιωνίζονται πολλά τμήματα του κινήματος. Πώς αντιλαμβανόμαστε αυτήν τη νίκη ως προς την ουσιαστική αλλαγή των

κοινωνικών σχέσεων; Μας προχωράει ένα βήμα «προς τη σωστή κατεύθυνση»; Ισχυρίζομαι ότι η εισαγωγή ενός νέου συστήματος διευρυμένων δικαιωμάτων δεν αποτελεί μια αλλαγή στο καπιταλιστικό σύστημα καθεαυτό, ούτε και ένα βήμα προς τη σωστή ή τη λάθος κατεύθυνση, αλλά μια *στιγμή* ενός βρόγχου ανάδρασης, μια διαταραχή την οποία το κεφάλαιο ενσωματώνει και στην οποία πρέπει να προσαρμοστεί. Δεν μπορούμε να προβλέψουμε *συγκεκριμένα* σε ποιο βαθμό θα γίνει αυτή η προσαρμογή. Αυτό όμως που μπορούμε να πούμε με σιγουριά είναι ότι η προσαρμογή θα περιλαμβάνει τη διερεύνηση τρόπων για να αναπαράγεται το κεφάλαιο. Έτσι, παρ' ότι αληθεύει ότι η κατοχύρωση αυτών των δικαιωμάτων θα ευνοούσε μία πλευρά της καπιταλιστικής κοινωνικής σχέσης –ας πούμε την εργατική τάξη–, συγχρόνως, μέσα από τη συνολική αποδοχή των συστημικών σχέσεων, την προσδένει στο κεφάλαιο. Κι εφόσον το κεφάλαιο συνίσταται ουσιαστικά σε κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες που πρέπει, στο σύνολό τους, να διασφαλίσουν τη συσσώρευση του πλούτου, αυτή η προσαρμογή θα απαιτήσει την ενεργό συμμετοχή της «εργατικής τάξης». Το πώς συνδέονται οι παραχωρήσεις του κεφαλαίου με τη συγκεκριμένη κάθε φορά διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης εξαρτάται τόσο από τη φύση της *κοινωνικής συμφωνίας* μεταξύ των διάφορων τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων, η οποία θεσμοποιείται εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου, όσο και από το πόσο αποτελεσματικές είναι οι στρατηγικές περιθωριοποίησης και χαλιναγώγησης των τμημάτων εκείνων που καθίστανται αόρατα από τη συμφωνία. Το πώς συνδέονται οι παραχωρήσεις του κεφαλαίου με τη συγκεκριμένη κάθε φορά διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης εξαρτάται από τη *φύση* της κοινωνικής συμφωνίας μεταξύ των διαφόρων τάξεων και κοινωνικών στρωμάτων, η οποία θεσμοποιείται εντός ενός συγκεκριμένου ιστορικού πλαισίου. Εξαρτάται επίσης από το πόσο αποτελεσματικές είναι οι στρατηγικές περιθωριοποίη-

σης και χαλιναγώγησης των τμημάτων εκείνων που καθίστανται αόρατα και αποκλείονται από τη συμφωνία.

Αυτό έχει μερικές πολύ σημαντικές συνέπειες. Είναι γνωστό ήδη από τις απαρχές της πολιτικής οικονομίας τον 17ο αιώνα ότι η παροχή υπηρεσιών ασφάλισης στην εργατική τάξη (της «κοινωνικής πρόνοιας» που ήταν αποσυνδεμένη από την εργασία) σήμαινε ότι αυξανόταν η δύναμή της να αρνείται την πειθαρχία του κεφαλαίου, εκτός βεβαίως αν υποθέσουμε ότι οι μέθοδοι χαλιναγώγησης και υποτέλειας στις νόρμες του κεφαλαίου έχουν εγγράψει στο πολιτισμικό DNA της εργατικής τάξης την «ηθική της εργασίας». Ως ριζοσπάστες, αντιμέτωποι με το κεφάλαιο σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, θεωρούμε θετική τη δυνατότητα άρνησης της καπιταλιστικής εργασίας. Ως ριζοσπάστες, ωστόσο, που μας απασχολεί το ζήτημα του μετασχηματισμού των κοινωνικών συστημάτων, γνωρίζουμε ότι αυτή η άρνηση, αυτό το «όχι», δεν αποτελεί παρά μόνο προϋπόθεση για την ανάπτυξη εναλλακτικών κοινωνικών συστημάτων· τα εναλλακτικά κοινωνικά εγχειρήματα ή οι νέες μορφές κοινωνικότητας και συνεργασίας δεν αναπτύσσονται αυτόματα στη βάση και μόνον αυτής της άρνησης. Ή, με άλλα λόγια, ακόμη κι αν όντως αναπτυχθούν εναλλακτικές μορφές, δεν φαίνονται ικανές να αντιπαρατεθούν αποτελεσματικά στην ηγεμονία του κεφαλαίου. Ακριβώς γι' αυτό, το κεφάλαιο είναι ικανό να χρησιμοποιήσει για τους δικούς του σκοπούς τις νέες μεταρρυθμίσεις, να κερδίσει χρόνο, και να περιμένει την κατάλληλη στιγμή για να διασπάσει την εργατική τάξη και να της αφαιρέσει τα δικαιώματα. Έτσι οι εναλλακτικές υπερφαλαγγίζονται. Για παράδειγμα, την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με την παραχώρηση του κράτους πρόνοιας που ακολούθησε τον κύκλο των αγώνων που ξεκίνησαν με τη σοβιετική επανάσταση, μεγάλα κινήματα πολιτικής ανασύνθεσης που υιοθετούσαν το πνεύμα της σοβιετικής επανάστασης μετατράπηκαν σε μέσα πειθάρχησης και συμμόρφωσης (με τις

απειλές, για παράδειγμα, για απόσυρση της κοινωνικής πρόνοιας, ή με τις πολιτικές και τις παραδόσεις που προωθούσαν την πατριαρχία στις πυρηνικές οικογένειες) καθώς και οικονομικής μεγέθυνσης (με τον καταναλωτισμό, που διαιρούσε την εργατική τάξη και κατέστρεφε το περιβάλλον). Βασικά σε αυτές τις παραχωρήσεις ήταν τα «σύμφωνα παραγωγικότητας» που συμφιλίωναν τους εκπροσώπους των εργατών (τα συνδικάτα) με το κράτος και τους εργοδότες. Και μόνο στο πλαίσιο αυτών των συμφώνων –τα οποία αποκαλώ «κοινωνικά μικροθεμέλια της οικονομίας» (De Angelis 2000a)– μπορούσε η κερδοφορία να συμβαδίζει με την αύξηση των μισθών, τις πολιτικές πλήρους απασχόλησης και ένα σύστημα δικαιωμάτων κοινωνικής πρόνοιας. Παρομοίως, μόνο στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων συμφώνων που ακολούθησαν τον κύκλο αγώνων της δεκαετίας του 1970 (με τις ατομικές lifestyle ελευθερίες, την πτώση των πραγματικών μισθών, τα φθηνά προϊόντα λόγω της παγκοσμιοποίησης, και τον φθηνό και εύκολο δανεισμό εις αντάλλαγμα της ενεργού συμμετοχής στην αγορά) μπορούσε η κερδοφορία να συμβαδίζει με τη διατήρηση του βιοτικού επιπέδου μιας εργατικής τάξης με προσδοκίες μεσαίας τάξης. Όταν αυτά τα σύμφωνα καταρρέουν, λόγω της αδυναμίας του συστήματος να αποφέρει περαιτέρω συσσώρευση στο πλαίσιο του συμφώνου, ή λόγω του γεγονότος ότι οι αποκλεισμένοι από το σύμφωνο ξεκινούν μια νέα φάση πολιτικής ανασύνθεσης και διαταράσσουν το σύστημα, τότε προκύπτει ένα αδιέξοδο. Η διαδικασία της προσαρμογής του κεφαλαίου στις δικές του παραχωρήσεις είναι η διαδικασία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, όπως όταν για να παρακάμψει τους αγώνες της εργατικής τάξης ενάντια στη διάρκεια του χρόνου εργασίας αναγκάστηκε να εισαγάγει τον αυτοματισμό.

Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, από την οπτική ενός πραγματικά ριζικού μετασχηματισμού πέραν του κεφαλαίου, το πρόβλημα είναι το ίδιο το σύμφωνο, αφού το οποιοδήποτε

σύμφωνο επιτρέπει την αναπαραγωγή του κεφαλαίου ως κοινωνικού συστήματος. Ενώ τυπικά είναι σωστή (τα σύμφωνα επιτρέπουν πράγματι την αναπαραγωγή του κεφαλαίου), αυτή η θέση αποτυγχάνει να δει ότι η κοινωνική αναπαραγωγή (σε νοικοκυριά, κοινότητες ή σε «υπηρεσίες» όπως η πρόνοια, η υγεία και η εκπαίδευση) συνδέεται σε ορισμένες περιόδους επίσης σε μεγάλο βαθμό με την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού κοινωνικού συστήματος. Που σημαίνει ότι οι συμφωνίες με το κεφάλαιο καθιστούν επίσης δυνατή την αναπαραγωγή της ζωής σε ορισμένες περιστάσεις. Έτσι, το πρόβλημα που τίθεται από την μετα-ερώτησή μας γίνεται τώρα πιο ξεκάθαρο: πώς μπορούμε να θέτουμε όρια στο κεφάλαιο ενώ συγχρόνως θα επιτρέπουμε την αναπαραγωγή εναλλακτικών συστημάτων που μας απαλλάσσουν από αυτό;

Αν και η πολιτική ανασύνθεση –ο κύκλος των αγώνων– δεν φέρνει νίκες που μας οδηγούν στη ριζική αλλαγή καθ' εαυτή, οι συμφωνίες που μπορεί να επακολουθήσουν (οι «νίκες») –ειδικά όταν είναι «καλές» συμφωνίες– δημιουργούν νέες συνθήκες που επιτρέπουν την άρνηση της πειθαρχίας της αγοράς και *ως εκ τούτου* μπορεί να ωθήσουν στην ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων και τρόπων παραγωγής. Για παράδειγμα, πολλά κινήματα στην Ευρώπη σήμερα φαίνεται να συγκλίνουν στο αίτημα ενός εισοδήματος του πολίτη. Είναι βεβαίως πιθανό να το απαιτήσεις ως «ανθρώπινο δικαίωμα», ή να του αντιπαρατεθείς ως μια νέα μορφή κοινωνικής φιλανθρωπίας που επιβάλλεται από την αυξανόμενη φτώχεια και την κοινωνική ανασφάλεια, ή ακόμα και ως τρόπο εξοικονόμησης χρημάτων για τα δημοσιονομικά του κράτους, αφού θα συνοδευτεί από την κατάργηση άλλων επιδομάτων. Σε κάθε περίπτωση, η κοινωνική πρόνοια υφίσταται εντός ενός λειτουργικού πλαισίου κατά τρόπο ώστε να συνδέει ορισμένες όψεις της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής με τις ανάγκες του κεφαλαίου για τη δική του αναπαραγωγή. Η πρόκληση, βεβαίως, είναι το να θέσουμε αυτό το αίτημα στο πλαίσιο μιας

στρατηγικής για την ανάπτυξη εναλλακτικών δυνατοτήτων. Όπως ισχυρίζονται πολλοί, ένα πρώτο βήμα είναι να θέσουμε το αίτημα για εισόδημα του πολίτη ως ανταπόδοση για την κοινωνική συνεργασία που συντελείται πέραν της αγοράς και την οποία ιδιοποιείται το κεφάλαιο. Δηλαδή, από την εργασία της φροντίδας και της αναπαραγωγής στο σπίτι μέχρι την παραγωγή κουλτούρας και μόδας στη δημόσια σφαίρα, η απαίτηση προς το κεφάλαιο θα μπορούσε να είναι κάτι σαν μια «οφειλή αναπαραγωγής» ή «συνεργασίας». Ωστόσο, δεν θα ήταν δυνατόν να ζει κανείς με το εισόδημα του πολίτη αν αυτό ήταν αποτέλεσμα μιας συμφωνίας με το κεφάλαιο, και σίγουρα δεν θα ήταν δυνατόν να ζει ως πολίτης με φιλοδοξίες μεσαίας τάξης. Θα μπορούσαν ωστόσο να βρεθούν τρόποι ώστε να καταστεί το εισόδημα του πολίτη «δυσλειτουργικό» για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου, εάν αποτελούσε έναν όρο ανάπτυξης εναλλακτικών που θα βασίζονταν σε μια από κοινού (ανα)παραγωγή η οποία θα δημιουργούσε νέες υποκειμενικότητες και συγχρόνως θα απαντούσε σε ανάγκες. Για παράδειγμα, θα είναι αναγκαίο να σκεφτούμε πώς μπορούμε να συγκεντρώνουμε σε ένα κοινό ταμείο μέρος αυτού του εισοδήματος και να το χρησιμοποιούμε για την ενίσχυση νέων συνεργατικών δυνάμεων (νέων κοινών).

Η έννοια της *πλάνης του πολιτικού στοιχείου* εμπεριέχει επομένως μια σύλληψη της ριζικής αλλαγής, της «επανάστασης», που συμφωνεί μάλλον με την αντίληψη του Μαρξ για την *κοινωνική* επανάσταση (παρά με την αντίληψη του Λένιν για την *πολιτική* επανάσταση). Κατ' αρχάς, η κοινωνική επανάσταση δεν είναι η «κατάληψη της εξουσίας» που σχεδιάζεται και καθοδηγείται από μια πολιτική ελίτ (είτε αυτή χρησιμοποιεί ρεφορμιστικά είτε επαναστατικά μέσα), αλλά είναι η πραγματική *παραγωγή* μιας διαφορετικής μορφής εξουσίας, η οποία επομένως συμπίπτει με τη «διάλυση» της παλιάς κοινωνίας και των παλιών «συνθηκών ύπαρξης» (Marx 1848: 19), ή μια αλλαγή στην «οικονομική δομή της κοινωνίας» που

περιλαμβάνει την «ολότητα των [κοινωνικών] σχέσεων παραγωγής» (Marx 1859). Κατά δεύτερο λόγο, ακριβώς επειδή συνίσταται σε νέες κοινωνικές σχέσεις που αναπαράγουν τη ζωή (και εξαλείφουν τις παλιές σχέσεις), η κοινωνική επανάσταση δεν μπορεί να περιοριστεί σε ένα στιγμιαίο συμβάν, σε μια «νίκη», αλλά είναι μια ολόκληρη εποχή που διαμορφώνεται από «νίκες» *και* «ήττες». Ο Μαρξ μιλάει για το «ξεκίνημα της εποχής της κοινωνικής επανάστασης» (Marx 1859), αλλά κανείς δεν μπορεί να πει πόσο θα διαρκέσει αυτή η εποχή (αν και η κλιματική αλλαγή και η τεράστια κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής θέτουν κάποια όρια). Αυτή η διάκριση μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης δεν σημαίνει ότι η κοινωνική επανάσταση δεν είναι και «πολιτική». Είναι πολιτική με την έννοια ότι διαταράσσει καίρια τα παγιωμένα πολιτικά συστήματα που επιδιώκουν την πειθάρχηση και την τάξη, και διοχετεύουν ή αντλούν πόρους από τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα. Μ' αυτήν την έννοια, η παλιά φεμινιστική ρήση ότι «το προσωπικό είναι πολιτικό» ήταν εύστοχη, αφού οι *κοινωνικές επαναστάσεις* που κατάφεραν να προκαλέσουν τα γυναικεία κινήματα είχαν (ή σκόπευαν να έχουν) σημαντική επίδραση στα πολιτικά συστήματα.

Η διάκριση μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης είναι κατά κύριο λόγο μια διάκριση μεταξύ αλλαγών που συντελούνται «από τα κάτω» ή «από τα πάνω», μεταξύ αλλαγών που συμβαίνουν στη βάση των κινημάτων –στις σφαίρες της αναπαραγωγής της ζωής– και βλασταίνουν ώστε να αποτελέσουν πρότυπο, να γενικευτούν και να συντονιστούν με άλλα κινήματα σε διαφορετικούς τόπους, και αλλαγών τις οποίες απεργάζεται η κορυφή *για* τη βάση, για να τις υιοθετήσει η βάση και να συμμορφωθεί μ' αυτές.

3. *Η πλάνη του μοντέλου*

Το να προκρίνουμε την κοινωνική (παρά την πολιτική) επανάσταση υποδηλώνει επίσης ότι για να πετύχουμε έναν ριζικό μετασχηματισμό δεν είναι ανάγκη να έχουμε ένα επεξεργασμένο σύστημα που θα αντικαταστήσει το παλιό πριν αρχίσουμε να ονειρευόμαστε ή να επιθυμούμε την κατάλυσή του. Αυτή είναι η *δεύτερη* πλάνη στην οποία νομίζω ότι στηρίζονται ορισμένες θεωρήσεις σχετικά με τη ριζική κοινωνική αλλαγή. *Η πλάνη του μοντέλου* αφορά την ευρέως διαδεδομένη αντίληψη σύμφωνα με την οποία για να αντικαταστήσουμε το σημερινό σύστημα (μοντέλο) πρέπει να έχουμε έτοιμο ένα άλλο σύστημα (μοντέλο) που θα πάρει τη θέση του. Δυστυχώς, η ιστορία δεν προχωράει μ' αυτόν τον τρόπο, ούτε τα συστήματα, τα οποιαδήποτε συστήματα. Μπορούμε βεβαίως να φανταστούμε και να προβληματιστούμε σχετικά με εναλλακτικά συστήματα, αλλά η ιστορία της εξέλιξης των τρόπων παραγωγής δεν πρόκειται να συντελεστεί μέσω της «εφαρμογής» τους. Τα συστήματα δεν εφαρμόζονται· η επικράτησή τους *προκύπτει*, αναδύονται μέσα από τις συναφείς πορείες της κοινωνικής επανάστασης και των πολιτικών επαναστάσεων, με την πρώτη να αποτελεί την πηγή από την οποία οι δεύτερες αντλούν τη δύναμη για να διαταράξουν το κεφάλαιο.

Η πορεία της *κοινωνικής* επανάστασης είναι εντέλει μια πορεία εύρεσης λύσεων σε προβλήματα που άλλα υπάρχοντα κοινωνικά συστήματα δεν μπορούν να λύσουν (συνήθως γιατί είναι τα ίδια που τα έχουν δημιουργήσει). Αυτό περιλαμβάνει τη δημιουργία πολυδιάστατων συστημάτων κοινωνικής δράσης τα οποία αναπαράγουν τη ζωή με τρόπους, διαδικασίες, κοινωνικές σχέσεις, κατευθυντήριες αξίες και συνείδηση που αναζητούν έναν δρόμο διαφορετικό από τον κυρίαρχο, και τα οποία έχουν την ικανότητα να αναπαράγονται σε μεγαλύτερη κλίμακα μέσω δικτυώσεων και συντονισμού. Έχει γίνει όλο και πιο φανερό στα διάφορα κινήματα τις τελευταί-

ες δεκαετίες, από τους ζαπατίστας στα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι το κίνημα Occupy το 2011, ότι όποιο κι αν είναι το εναλλακτικό εγχείρημα που ένα ιδιαίτερο τμήμα του κινήματος αναπτύσσει –μικρό ή μεγάλο, από κοινά ταμεία και αναδιάρθρωση των κοινωνικών παροχών του κράτους μέχρι κοινότητες βασισμένες στις αρχές της περμακουλτούρας, συνεργατικές ανανεώσιμης ενέργειας, αυτοδιαχειριζόμενα εργοστάσια, μη παράνομο κυβερνο-ακτιβισμό, την υπεράσπιση παραδοσιακών κοινοτήτων στην όχθη ενός ποταμού που απειλείται από περιφράξεις, γενικές συνελεύσεις, αυτοοργανωμένες δημόσιες πλατείες και ούτω καθεξής–, όλα αυτά τα εγχειρήματα χρειάζονται κάποια μορφή *κοινών*, δηλαδή κοινωνικές δομές σε διάφορα επίπεδα δραστηριότητας όπου οι πόροι *μοιράζονται*, και όπου η κοινότητα καθορίζει τους όρους του μοιράσματος, συνήθως με μορφές οριζόντιων κοινωνικών σχέσεων που βασίζονται στη συμμετοχική δημοκρατία, σε μια δημοκρατία χωρίς αποκλεισμούς. Τα δύο αυτά στοιχεία των κοινών γεννιούνται χάρη σε συγκεκριμένες, καθημερινές πρακτικές, και το σύνολο των αξιών τους είναι αρκετά διαφορετικό από τις αξίες του κεφαλαίου, γεγονός που αναπτύσσει και αναπαράγει την κοινωνική δύναμη που είναι απαραίτητη για να στηρίξει και να δώσει μορφή στη δομή των κοινών. Αυτή την κοινωνική εργασία και τις αντίστοιχες μορφές συνεργασίας που εντοπίζονται στα κοινά και τα (ανα)παράγουν, τις ονομάζουμε «σχέσεις και δραστηριότητες που (ανα)παράγουν τα κοινά» [“commoning”].

Η σχέση μεταξύ κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης είναι λοιπόν η σχέση μεταξύ κοινών και κινημάτων, και προτείνω να πάρουμε πολύ στα σοβαρά την προειδοποίηση του Μαρξ σχετικά με τον ριζικό μετασχηματισμό πέραν του καπιταλισμού, όταν λέει στα *Grundrisse* ότι

> αν στην κοινωνία έτσι όπως είναι σήμερα δεν βρίσκαμε κρυμμένους τους υλικούς όρους παραγωγής και τις αντίστοιχές

> τους ανταλλακτικές σχέσεις που αποτελούν προϋπόθεση για μια αταξική κοινωνία, τότε όλες οι απόπειρες για ανατροπή θα ήταν δονκιχωτισμός (Marx 1858: 158, ελλ. έκδ.: 111[1]).

Τα κοινά είναι αυτές οι κρυμμένες, αφανείς υλικές συνθήκες μέσα από τις οποίες μπορεί να πάρει μορφή μια αταξική κοινωνία. Στην πραγματικότητα, τα κοινά υπάρχουν δυνάμει στην κοινωνία και παρέχουν όλους τους πόρους και τα μέσα με τα οποία αναπαράγουμε τη ζωή και τις γνώσεις μας. Έχουμε γενικότερα γεννηθεί μέσα σ' ένα κοινό, ακόμη κι αν αυτό συνίσταται στις σχέσεις με τους γονείς ή αυτούς που έχουν τη φροντίδα μας, με τα αδέρφια ή τους φίλους μας. Από τη στιγμή που αρχίζει η διαδικασία της κοινωνικοποίησής μας, αναπαράγουμε την υποκειμενικότητά μας σωματικά και πνευματικά συμμετέχοντας σε δίκτυα κοινωνικής συνεργασίας που μας φέρνουν αντιμέτωπους με την ανάγκη να αναπτύξουμε αξίες και κριτήρια πραγματικά εναλλακτικά στην υπαγωγή της ζωής στο κέρδος. Και όταν αυτά τα δίκτυα κοινωνικής συνεργασίας εξελίσσονται σε συστηματικά μορφώματα, έχουμε όλα τα στοιχεία των κοινών: κοινώς διαθέσιμους πόρους, κοινότητες και σχέσεις που (ανα)παράγουν τα κοινά. Μπορούμε να πούμε λοιπόν ότι

1. Τα κοινά είναι διάχυτα και διαποτίζουν το κοινωνικό σώμα. Βρίσκονται πραγματικά παντού, ακόμη κι αν συχνά είναι αόρατα. Τα κοινά βρίσκονται παντού, γιατί όλες οι μορφές κοινωνικής συνεργασίας, ακόμη και οι καπιταλιστικές μορφές, απαιτούν χώρους όπου οι άνθρωποι συγκεντρώνουν και διαθέτουν από κοινού πόρους και εμπλέκονται σε μη εμπορευματικές πρακτικές. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι αυτό επίσης σημαίνει ότι πολλά κοινά περιλαμβάνονται σε ευρύτερα συστήματα μη κοινών, τα οποία περιορίζουν και στρέφουν σε συγκεκριμένη κατεύθυνση τις επιλογές και τα κίνητρά τους, θέτοντάς τους

κατ' αυτόν τον τρόπο όρια και διαμορφώνοντας την αυτονομία και την αυτοποίησή τους.[2]

2. Είναι πολυδιάστατα, υφίστανται δηλαδή σε διάφορες κλίμακες, αφού η μη εμπορευματική συνεργασία μπορεί να απαντάται σε διαφορετικές εκτάσεις, χάρη σε μεγάλο βαθμό στην πληροφοριακή τεχνολογία και τα κοινωνικά δίκτυα. Υπάρχουν ωστόσο πολλοί κοινωνικοί, οικονομικοί και περιβαλλοντικοί λόγοι, που συσχετίζονται με την παραγωγή των κοινών, για τους οποίους η κοινωνική μέριμνα, η τροφή, η εκπαίδευση και πολλές άλλες «υπηρεσίες» θα πρέπει να αναπτύσσονται πρώτα απ' όλα τοπικά. Το γεγονός όμως ότι τα κοινά είναι πολυδιάστατα σημαίνει ότι αυτά τα «τοπικά» κοινά μπορούν να δικτυωθούν, έτσι ώστε οι τοπικές δομές αναπαραγωγής να ενισχυθούν από τη σχέση τους με άλλους συνασπισμούς κοινωνικών δυνάμεων.
3. Είναι επίσης παρόντα σε ένα επίπεδο εμβόλιμο σε άλλα μεγαλύτερα και πιο ηγεμονικά κοινωνικά συστήματα. Δείτε απλώς την κλασική ιστορία του εργατικού κινήματος (των δομών, δηλαδή, της εργατικής τάξης μέσα στα εργοστάσια). Δεν θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε την ιστορία αυτή ως ιστορία μιας κοινωνικής δύναμης, αν δεν έχουμε κατά νου τις πράξεις τής από κοινού (ανα)παραγωγής, του μοιράσματος των πόρων, της αλληλεγγύης, της χαριστικότητας, που επιτρέπουν στους εργάτες ως κοινωνικό σώμα να εκφράσουν αυτή τους τη δύναμη (σε απεργίες, στην υποστήριξη, σε δομές αλληλοβοήθειας κ.λπ.). Κι επιπλέον, το εργατικό κίνημα μπόρεσε να γίνει κίνημα, να αντέξει μακροχρόνιες απεργίες, συχνά με την κοινωνικοποίηση του έργου της αναπαραγωγής, με το συντονισμό των οικογενειακών «μικρο-κοινών», με τη δημιουργία σχέσεων με άλλα κοινωνικά υποκείμενα που μέχρι τότε του ήταν «ξένα».

Ωστόσο, τα κοινά δεν εξαντλούνται στα στερεότυπα μιας θεωρίας για τα κοινά, και ούτε μπορούν να ταιριάζουν με *κάθε* μοντέλο που προτείνει κάποια ρομαντική ή ριζοσπαστική εκδοχή τού τι συνιστά ένα καλό και κοινωνικά δίκαιο σύστημα. Δεν χρειάζεται να πέσουμε στην πλάνη του μοντέλου. Τα κοινά συχνά είναι μπερδεμένα, αποκαρδιωτικά, κλειστά, πατριαρχικά, ξενοφοβικά και ρατσιστικά. Προφανώς δεν είναι αυτά τα κοινά που θέλουμε στην πορεία για τη χειραφέτηση, και η *στρατηγική ευφυΐα* που χρειάζεται να αναπτύξουμε θα πρέπει πραγματικά να μάθει να αντιμετωπίζει τέτοια προβλήματα. Θα ήταν όμως ανέντιμο και επικίνδυνο να τα αποκλείσουμε από τις θεωρητικές μας αναζητήσεις, απλώς επειδή δεν έχουν τα επιθυμητά χαρακτηριστικά των κοινών που θέλουμε. Όσο η μεταμοντέρνα μας συνθήκη διευκολύνει τον νομαδισμό των υποκειμένων (ως προς τις σχέσεις, τις δουλειές, τα μέρη όπου ζούμε, τις συλλογικές ταυτότητες) τόσο πιο εύκολο είναι να αποφύγει κανείς την παγίδα αυτών των αντιδραστικών κοινών. Διάφοροι άνθρωποι το κάνουν συνέχεια. Ωστόσο, μολονότι ο νομαδισμός αλλάζει τις υποκειμενικότητες, δεν αλλάζει αναγκαστικά και τα κοινωνικά συστήματα μέσω των οποίων οι υποκειμενικότητες συναρθρώνονται, κι ούτε αποτρέπει την επανεμφάνιση αυτών των αντιδραστικών γνωρισμάτων στα νέα κοινωνικά συστήματα. Έτσι, για παράδειγμα, σε πολλά μέρη της Αφρικής οι γυναίκες απαιτούν μεταρρυθμίσεις για να αλλάξουν τις υπάρχουσες κοινοτικές πρακτικές σχετικά με τη γη, οι οποίες βασίζονται στο εθιμικό δίκαιο και συχνά επιβάλλουν διακρίσεις εναντίον τους, τόσο όσον αφορά την κληροδότηση της γης αλλά ακόμα και τη χρήση της. Σε αυτά τα κοινά, μόνο οι άνδρες έχουν εξουσία επί της γης, και για να ενδυναμωθούν οι γυναίκες και να μπορούν να θρέψουν τα παιδιά τους απαιτούνται δικαιώματα επί της γης. Υπάρχει όμως ο κίνδυνος «το κίνημα αυτό […] να χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογήσει το είδος της μεταρρύθμισης της γης που προωθεί η Παγκό-

σμια Τράπεζα, δηλαδή την αντικατάσταση της αναδιανομής με την απονομή τίτλων ιδιοκτησίας και νομιμότητας», εκτός βεβαίως αν η παρακμή και το τέλος της πατριαρχικής μορφής κοινοτισμού συνοδευτεί από «την κατασκευή πλήρως ισότιμων κοινών, [αν οι γυναίκες] διδαχθούν από το παράδειγμα των οργανώσεων που έχουν ακολουθήσει αυτόν τον δρόμο, τη Via Campesina, το Κίνημα των Χωρίς Γη στη Βραζιλία, τους Ζαπατίστας» (Federici 2008: 13-14, ελλ. έκδ.: 85). Ακόμη όμως και σε «πολιτικώς ορθά» κοινά μπορεί εύκολα να έρθουν στην επιφάνεια αντιδραστικά γνωρίσματα, όταν οι άνθρωποι των κοινών χρειάζεται να αποφασίσουν για ζητήματα οριοθέτησης των δομών (ποιος είναι μέλος των κοινών;), για ζητήματα καταμερισμού της εργασίας και κατανομής των κερδών, ή να αντιμετωπίσουν την αυθαιρεσία μιας ομάδας συμμετεχόντων, και ούτω καθεξής.

Οι λύσεις που μπορεί να προσφέρουν τα κοινά για την αντιμετώπιση προβλημάτων εξαρτώνται προφανώς από τις ιδιαίτερες καταστάσεις, από το συγκεκριμένο πολιτισμικό μωσαϊκό των κοινοτήτων για παράδειγμα, ή από τους συγκεκριμένους κοινούς πόρους που συγκεντρώνουν. Σε μια κατάσταση, όμως, που τόσο τα κοινά όσο και το κεφάλαιο είναι συστήματα που έχουν διεισδύσει παντού και οργανώνουν το κοινωνικό, είναι φανερό ότι συχνά οι λύσεις θα σημαίνουν μια ειδική συμφωνία μεταξύ των δύο, μια ειδική μορφή δομικής συσχέτισής τους. Αν μαζί με άλλους φτιάξουμε μια συνεργατική για να πουλάμε εμπορεύματα στην αγορά, έτσι ώστε να προσφέρουμε κάποιο εισόδημα σε μια κοινότητα, και τη φτιάξουμε με βάση την οριζόντια συμμετοχή και την αυτοδιαχείριση, πάλι θα πρέπει να ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένα πρότυπα, να χρησιμοποιεί χρήμα, να εντάσσεται σε συγκεκριμένους προϋπάρχοντες θεσμούς. Θα πρέπει επίσης να μας απασχολεί το κέρδος (η ανταγωνιστικότητα, η αποτελεσματικότητα, η μείωση του κόστους κ.ο.κ.), γεγονός που καθιστά το μετέχον στον ανταγωνισμό κοινό (τη συνεργατική) *εκτός*

των άλλων μία καπιταλιστική δομή η οποία συσχετίζεται με άλλες μέσω της αγοράς, κι αυτό *παρά* τις κοινωνικές επιδιώξεις και τις αξίες της. Κάθε σύγχρονος *θεσμός* λοιπόν, που βρίσκεται μέσα σε μία ευρύτερη σφαίρα κοινωνικών σχέσεων, αποτελεί ένα πεδίο όπου η δομική συσχέτιση μεταξύ αρκετά διαφορετικών κοινωνικών συστημάτων (όπως τα κοινά και το κεφάλαιο) παίρνει συγκεκριμένες μορφές. Είναι «ξεπούλημα» να αναγνωρίζουμε τις «συμφωνίες» με το κεφάλαιο ως αναγκαίο μέρος αυτού που συνιστά το πραγματικό; Όχι, σημαίνει απλώς ότι η οποιαδήποτε συμφωνία μπορούμε να κάνουμε στις συγκεκριμένες φάσεις του κινήματος δεν είναι ποτέ επαρκής, διότι α) αποκλείει κάτι ή κάποιους από τα οφέλη της, και έτσι συμβάλλει στην αναπαραγωγή των ιεραρχιών και αποτελεί ως εκ τούτου τη βάση της ανάγκης για νέους αγώνες, β) είναι η βάση πάνω στην οποία το κεφάλαιο θα αναπτύξει νέες μορφές. Είναι όμως επίσης γ) η βάση πάνω στην οποία τα κοινά μπορούν να αναπτύξουν νέες μορφές και να προσπαθήσουν να υπερβούν το κεφάλαιο.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, η ανάπτυξη εναλλακτικών κοινωνικών συστημάτων όπως τα κοινά (με τους τοπικούς κανόνες τους και τις δομές δικτύωσής τους), δεν ενέχει αναγκαστικά μόνο τη δημιουργία νέων θεσμών (που θα συσχετίζονται σε μικρότερο βαθμό δομικά με το κεφάλαιο), αλλά επίσης και την εμπλοκή των κοινών με υπάρχοντες θεσμούς. Όντως, ακόμη και η δημιουργία νέων θεσμών και συμπράξεων που βασίζονται στα κοινά εξαρτάται από κάποια δομική συσχέτιση με το κεφάλαιο, είτε είναι η συμμόρφωση ενός κτιρίου στους κανονισμούς «υγείας και ασφάλειας» είτε η ανάγκη της έκδοσης κάποιων αποδείξεων στην περίπτωση μιας συλλογής χρημάτων.

Αυτή όμως η εμπλοκή των κοινών με τους υπάρχοντες θεσμούς συνεπάγεται αργά ή γρήγορα μια σύγκρουση με άλλα κοινωνικά συστήματα που ελέγχουν αυτούς τους θεσμούς, μια αμφισβήτηση των δεδομένων τοπικών εξουσιών, των κα-

πιταλιστικών τρόπων μέτρησης και αξιολόγησης της κοινωνικής δράσης, των καπιταλιστικών μεθόδων καθορισμού της αξίας και ενός συνόλου άλλων δομών, ειδικά αν η ανάπτυξή τους *εξαρτάται* –όπως καταδεικνύει η ανάλυση των περιφράξεων και της αφηρημένης εργασίας για την περίπτωση του κεφαλαίου– από την αρπαγή των φυσικών και ανθρώπινων πόρων που επιστρατεύουν αυτά τα κοινά. Και είναι επίσης φανερό ότι η πίεση που μπορούν να αντέξουν τα κοινά στην πορεία της σύγκρουσής τους με άλλα κοινωνικά συστήματα, η *ανθεκτικότητα* του συστήματός τους, είναι ανάλογη με το πλήθος των κοινωνικών δυνάμεων που μπορούν να κινητοποιήσουν. Με τον όρο «ανθεκτικότητα ενός κοινωνικού συστήματος» εννοώ την ικανότητά του να εξακολουθεί να λειτουργεί και να έχει την απαραίτητη ευημερία, δυνατότητα αναπαραγωγής και κοινωνική συνοχή απέναντι στις αναστατώσεις που προκαλούν οι κλονισμοί και οι κρίσεις των δομών του κεφαλαίου. Εφόσον, όπως υποστηρίζω στο τρίτο κείμενο, το κεφάλαιο και τα κοινά είναι κοινωνικά συστήματα που συσχετίζονται σε μεγάλο βαθμό, αυτοί οι κλονισμοί και οι κρίσεις (όπως για παράδειγμα η απώλεια εισοδήματος εξαιτίας της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης, ή η ποινικοποίηση από τη μεριά του κράτους συγκεκριμένων αγώνων) έχουν υποβάλει σε δοκιμασία την ανθεκτικότητα των κοινών, αναγκάζοντάς τα να προσαρμοστούν και να εξελιχθούν. Ο δρόμος ωστόσο αυτής της προσαρμογής είναι ανοιχτός, και μπορεί να οδηγήσει είτε σε μια ευρύτερη ενσωμάτωση των κοινών στα κυκλώματα του κεφαλαίου, είτε αντίθετα στην ανάπτυξη δυνάμεων που στοχεύουν σε μια ευρύτερη αυτονόμηση από τα κυκλώματα του κεφαλαίου.

Η προσέγγισή μου αυτή φαίνεται παράταιρη με την κλασική μαρξιστική προσέγγιση, όπου μία τάξη, το προλεταριάτο, είναι η κοινωνική δύναμη που θα γονατίσει τον καπιταλισμό, θα καταργήσει αυτό το σύστημα και θα το αντικαταστήσει με ένα νέο. Στον κλασικό μαρξισμό η κοινωνική δύναμη και τα

κοινωνικά συστήματα είναι κατά κάποιον τρόπο δύο διακριτές οντότητες, και η κοινωνική δύναμη παίζει αποφασιστικό ρόλο στην κατάργηση ενός συστήματος και στην εδραίωση ενός άλλου. Τα τρία κείμενα που ακολουθούν βασίζονται στην αντίληψη ότι μια κοινωνική δύναμη εμφανίζεται, αναπτύσσεται και παράγει μια *πραγματικά* μετασχηματιστική δυναμική μόνο έναντι άλλων κοινωνικών δυνάμεων, ως εκδήλωση των δυνάμεων ενός κοινωνικού συστήματος, και μάλιστα στον βαθμό που είναι αναγκαίος για την προστασία και την αναπαραγωγή της (καθώς και την προστασία και τη σωματική, πολιτισμική και συναισθηματική αναπαραγωγή των ανθρώπων που την αποτελούν). Αν θέλουμε λοιπόν να εξετάσουμε το ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής, πρέπει να εξετάσουμε τις κοινωνικές δυνάμεις, κι αυτό σημαίνει ότι πρέπει να κατανοήσουμε τα κοινωνικά συστήματα, και ιδιαίτερα τα κοινά.

Η πορεία μετασχηματισμού που ανοίγεται μπροστά στα κοινά ως κοινωνικές δυνάμεις έχει μερικά κοινά γνωρίσματα με την πορεία της επέκτασης του κεφαλαίου κατά τους τελευταίους αιώνες. Η ανάπτυξη του κεφαλαίου συντελέστηκε σε ένα διπλό πεδίο: στο πεδίο της εφαρμογής νέων μεθόδων που οργάνωναν την κοινωνική συνεργασία βάσει της επιβολής των δικών του αξιών και αποτελούσαν έναν τρόπο να δοθούν λύσεις σε τρέχοντα κοινωνικά προβλήματα, και στο πεδίο του αγώνα ενάντια σε άλλους τρόπους παραγωγής, ενάντια σε διαφορετικούς προσανατολισμούς των αντιλήψεων, των κριτηρίων και των αξιών. Στην πρώτη περίπτωση, για παράδειγμα, η επιβολή καπιταλιστικών κριτηρίων στα εργοστάσια (ως τοπικών κανόνων) προσέφερε μια προσωρινή λύση στις επόμενες γενιές των φτωχών και των εκδιωγμένων από τη γη τους εξαιτίας των περιφράξεων που είχαν προηγηθεί. Συγχρόνως, η επιβολή αυτή αναπτύχθηκε στο πεδίο της πάλης ενάντια σε διαφορετικές αξίες, σε διαφορετικούς τρόπους συντονισμού της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ασχέτως του αν οι διαφορετικοί τρόποι ήταν αυτοί της παλιάς άρχουσας τάξης (της φεου-

δαρχίας), ή ήταν οι τρόποι αυτοοργάνωσης των κοινοτήτων που καταστράφηκαν από τις περιφράξεις (στις μητροπόλεις ή στις αποικίες όπου αναδυόταν η δυσοσμία των φόνων και της γενοκτονίας), ή αν επρόκειτο για τα νέα υποδείγματα αλληλοβοήθειας και αλληλεγγύης που εμφανίστηκαν μέσα στα εργοστάσια και τις κοινότητες της εργατικής τάξης που αγωνίζονταν για τη μείωση των εργάσιμων ωρών και την αύξηση των μισθών και των εργατικών δικαιωμάτων, το βασικό είναι ότι το κεφάλαιο αναπτύχθηκε μέσω αγώνων, προσαρμογών, συμμαχιών, εύστοχων στρατηγικών επιλογών. Στις διάφορες φάσεις της παγκόσμιας καπιταλιστικής ανάπτυξης τα τελευταία 500 χρόνια, τα μπλοκ εξουσίας έχουν τροποποιήσει τη διαχείριση των ταξικών σχέσεων και της ταξικής σύγκρουσης, έτσι ώστε να απορροφήσουν τη σύγκρουση και να την μετατρέψουν σε μηχανισμό συσσώρευσης και *ως εκ τούτου* να συμβάλουν στην ανάπτυξη της *μορφής* της συσσώρευσης. Η εναντίωση σε διαφορετικούς τρόπους παραγωγής και αντιλήψεις οργάνωσης χρησιμοποίησε πράγματι διανοητικά εργαλεία που βοηθούσαν στον εξορθολογισμό και προεικόνιζαν τις λειτουργίες του επιθυμούμενου συστήματος, αλλά αυτά τα εργαλεία ποτέ δεν κατάφεραν να προβλέψουν τις μορφές που πραγματικά αναπτύχθηκαν. Έτσι, για παράδειγμα, ο σημερινός παγκόσμιος καπιταλισμός θα ήταν αδιανόητος για τον Άνταμ Σμιθ. Κι όμως, εξακολουθούν σήμερα να επικαλούνται τη μεταφορά του Σμιθ για το «αόρατο χέρι» της αγοράς, *παρά* την ύπαρξη των ολιγοπωλιακών δυνάμεων των σύγχρονων πολυεθνικών εταιρειών, αφού αποτελεί ένα σχήμα λόγου που μπορεί ακόμα να εμπνέει και να προσφέρει αυτοπεποίθηση σε όσους σχεδιάζουν την επέκταση των αγορών και των ιδιωτικοποιήσεων – και αυτό παρά το ότι η εμπειρία μάς διαβεβαιώνει για το αντίθετο.

Η ανάλυση του μόνιμου χαρακτήρα των περιφράξεων (στο πρώτο κείμενο που παρουσιάζεται εδώ) άνοιξε λοιπόν το δρόμο για το αντίθετό του: τον μόνιμο χαρακτήρα των

κοινών, τη δημιουργία τους με ένα πλήθος τρόπων, που εξαρτάται από διαφορετικά υποκείμενα και δεδομένες πραγματικότητες. Πράγματι, οι νέες μορφές των καπιταλιστικών περιφράξεων συμπίπτουν συχνά με τις προσπάθειες του κεφαλαίου να καταλύσει προηγούμενες μορφές που είχαν επιτύχει τα κοινά (όσο κι αν τις θεωρούμε ανεπαρκείς, γραφειοκρατικές ή ότι συντελούν στη συσσώρευση του κεφαλαίου, όπως το «κράτος πρόνοιας»).

4. *Η πλάνη του υποκειμένου*

Πέρα λοιπόν από την πλάνη του μοντέλου, μένει ανοιχτό το ζήτημα του πώς μπορούν να αναπτυχθούν οι εναλλακτικές όταν ακόμη βρίσκονται σε μια κατάσταση λανθάνουσα, σε μια περίοδο μεταξύ της εμφάνισής τους και της επικράτησής τους ως κυρίαρχων μορφών ή τρόπων παραγωγής. Όμως η επέκτασή τους μέχρι το σημείο να ηγεμονεύουν δεν είναι δυνατή εάν αυτές οι λανθάνουσες εναλλακτικές δεν *υπερβούν* τις υφιστάμενες διαιρέσεις του κοινωνικού σώματος, τις διαιρέσεις της εργατικής τάξης. Διαιρέσεις δεν προκαλούν μονάχα οι συστημικές δυνάμεις του κεφαλαίου, αλλά και οι συμφωνίες που συνάπτουμε με το κεφάλαιο, οι οποίες τις αναπαράγουν ή τις αναδιευθετούν. Χρειάζεται να λύσουμε τη σπαζοκεφαλιά τού πώς μπορεί να ξεπεραστούν αυτές οι διαιρέσεις, έτσι ώστε να μπορέσουμε να καταπιαστούμε με το μετα-ερώτημά μας για το «πώς να αλλάξουμε τον κόσμο».

Οι διαιρέσεις αυτές δεν μπορούν να ξεπεραστούν με κάποια ιδεολογική έκκληση για ενότητα – αφού συχνά οι διαιρέσεις έχουν τη βάση τους στις υλικές συνθήκες, και οι ιδεολογίες δεν προσφέρονται πια για ηγεμονική ενότητα. Αυτό το ζήτημα διερευνάται στο δεύτερο κείμενο της παρούσας συλλογής, το οποίο ουσιαστικά ασχολείται με ορισμένες πλευρές αυτής της *πλάνης του υποκειμένου*, της αντίληψης ότι κατά

κάποιον τρόπο η «εργατική τάξη» μπορεί να θεωρηθεί ένα ενιαίο σώμα που βρίσκεται σε αντίθεση με το κεφάλαιο, ή, εάν είναι διαιρεμένη, μπορεί η ανασύνθεσή της να επιτευχθεί σε κάποιο ιδεολογικό πεδίο ή με κάποια πολιτισμική ή μισθολογική ομοιογένεια ή με κάποια σχέση αντιπροσώπευσης. Σε αντίθεση με αυτά, θέλω να θέσω το ζήτημα της υφιστάμενης διαίρεσής της –τόσο αντικειμενικά όσο και υποκειμενικά– ως θεμελιώδη όρο της πραγματικότητας, και να το εντάξω στην προβληματική του ριζικού μετασχηματισμού του παρόντος.

Στο κείμενο αυτό, αναφέρομαι στις ιεραρχίες εντός του κοινωνικού σώματος, εξετάζοντας τη «μεσαία τάξη», την οποία δεν αντιλαμβάνομαι ως μία ομοιογενή κοινωνική ομάδα με ένα δεδομένο επίπεδο εισοδήματος, αλλά ως «ένα διαστρωματωμένο πεδίο υποκειμενικότητας που είναι πειθαρχημένο σε μεγάλο βαθμό στους κανόνες συμπεριφοράς της σύγχρονης κοινωνίας, στην οποία το κεφάλαιο έχει έναν θεμελιώδη ρόλο στην οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής μέσω των πειθαρχικών αγορών, των περιφράξεων, της διακυβέρνησης και των επιχειρήσεών του που επιδιώκουν το κέρδος». Με άλλα λόγια, η «ταυτότητα» της μεσαίας τάξης συγκροτείται βάσει μιας αντίληψης βελτίωσης και τάξης [order] που επιτυγχάνονται εντός των ορίων του καπιταλιστικού συστήματος. Από τη σκοπιά λοιπόν του ριζικού μετασχηματισμού, ένας βασικός γρίφος είναι ότι οι εναλλακτικές δεν μπορούν να προκύψουν ούτε *με* ούτε *χωρίς* τη μεσαία τάξη. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο προτείνω την «έκρηξη της μεσαίας τάξης» ως αναγκαίο στοιχείο αυτής της διαδικασίας ριζικού μετασχηματισμού. Αντιλαμβάνομαι αυτήν την έκρηξη ως «μία ξαφνική αύξηση στην ένταση της κοινωνικής συνεργασίας και την αντίστοιχη έκλυση παιγνιώδους ενέργειας, με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό και πολιτισμικό ωστικό κύμα», και θεωρώ ότι συμπίπτει με την εμφάνιση σχέσεων από κοινού (ανα)παραγωγής που διαπερνούν τα σύνορα και απλώνονται σε όλο το φάσμα της ιεραρχίας των

μισθών, σχέσεων που βασίζονται στην κοινωνική συνεργασία και που καθιστούν προβληματικά και διαλύουν τόσο τα σύνορα όσο και την ιεραρχία των μισθών. Τα ζητήματα της οργάνωσης εμπεριέχονται σε αυτή την προβληματική της έκρηξης της από κοινού (ανα)παραγωγής, αφού συνδέονται με τρία στοιχεία που υπονομεύουν τη μεσαία τάξη και βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση: το πρώτο αφορά τη διαρκή υπονόμευση που εμφανίζεται στην καθημερινή ζωή της μεσαίας τάξης με επιμέρους πρακτικές άρνησης της αλλοτρίωσης, το δεύτερο αφορά την υπονόμευση της κατάστασης της μεσαίας τάξης που προκαλεί το σύστημα, με την προλεταριοποίησή της και την έλλειψη της δυνατότητας (οικονομικής και περιβαλλοντικής) να βελτιώνεται σε παγκόσμιο επίπεδο ως Μεσαία Τάξη, και το τρίτο αφορά την υπονόμευση της κοινότητας της μεσαίας τάξης όταν έρχεται σε επαφή με τον *άλλο*, τον ξένο, τον μετανάστη, αυτόν που βρίσκεται στο περιθώριο.

5. *Πέρα από το αδιέξοδο*

Η σημερινή κρίση, ιδιαίτερα με την προλεταριοποίηση που βιώνει η μεσαία τάξη και με δεδομένο το γεγονός ότι η οικολογική κρίση δεν επιτρέπει να επανακάμψουν και να γενικευτούν τα πολιτισμικά μοντέλα της μεσαίας τάξης, δίνει μία ενδιαφέρουσα διάσταση στο ζήτημα της ανάπτυξης των κοινών. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, στο τρίτο κείμενο διερευνώ τη σχέση μεταξύ κεφαλαίου και κοινών στο πλαίσιο της σημερινής κρίσης, χαρακτηρίζοντας αυτήν την κρίση ως μία κατάσταση αδιεξόδου. Με τον όρο «αδιέξοδο» εννοώ μία κρίσιμη στιγμή στην ανάπτυξη ενός κοινωνικού συστήματος. Πρόκειται για τη στιγμή κατά την οποία το σύστημα δεν δέχεται ζωτική υποστήριξη σε επαρκή βαθμό, γεγονός που φυσικά απειλεί την υγεία του. Στο κείμενο αυτό θεωρώ τα κοινά και το κεφάλαιο κοινωνικά συστήματα, και εξετάζω τη μεταξύ τους

σχέση, επισημαίνοντας μια κρίσιμη αιχμή της σημερινής κατάστασης: το κεφάλαιο έχει ανάγκη μία ρύθμιση των κοινών, και μια τέτοια ρύθμιση ενέχει τον κίνδυνο της αφομοίωσης. Έτσι προκύπτει ένα διπλό αδιέξοδο, «τόσο για το κεφάλαιο όσο και για τα κοινωνικά κινήματα: το κεφάλαιο έχει ανάγκη τα κοινά για να αντιμετωπίσει την κρίση, ακριβώς όπως και τα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να επιχειρήσουν τη δημιουργία εναλλακτικών δίχως να έρθουν αντιμέτωπα με τις καπιταλιστικές στρατηγικές των περιφράξεων αλλά και με την αφομοίωση των κοινών. Έτσι, γίνεται αποφασιστικό πεδίο αγώνα όχι μόνο η αποτροπή των περιφράξεων σε κοινά που ήδη υπάρχουν, αλλά και ο σχεδιασμός και η διαμόρφωση νέων κοινών. Αυτός ο αγώνας, που αφορά τον καθορισμό και τη νοηματοδότηση των αξιών, βρίσκεται στο επίκεντρο της θεώρησής μας των κοινών ως κοινωνικών συστημάτων και της προβληματικής σχετικά με την εξέλιξή τους σε μια *κοινωνική δύναμη* ικανή να αντιπαρατεθεί και να ξεπεράσει την ηγεμονία του κεφαλαίου επί της κοινωνικής παραγωγής».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Χρησιμοποιούμε, όπως και στη συνέχεια, τροποποιημένη τη μετάφραση της ελληνικής έκδοσης: *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμ. Α΄, Β΄ και Γ΄, μτφρ. Διονύσης Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής, 1989-92. (*Σ.τ.μ.*)

2. Ο όρος *αυτοποίηση* σημαίνει αυτοδημιουργία και εισήχθη στο επιστημονικό λεξιλόγιο από τους χιλιανούς βιολόγους Ουμπέρτο Ματουράνα και Φρανσίσκο Βαρέλα το 1973. Τα αυτοποιητικά συστήματα είναι αυτοοργανωμένα και τα μέρη τους παρασκευάζουν τα θεμελιώδη συστατικά που αποτελούν το ίδιο το σύστημα, με στόχο να διατηρήσουν σταθερή την κατάστασή του παρά τις πιθανές μεταβολές στο περιβάλλον. (*Σ.τ.μ.*)

ΔΙΑΧΩΡΙΖΟΝΤΑΣ ΤΟ ΠΡΑΤΤΕΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΕΤΕΛΕΣΜΕΝΗ ΠΡΑΞΗ: ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ Ο ΜΟΝΙΜΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΦΡΑΞΕΩΝ

1. *Εισαγωγή*

Το κεφάλαιο περιφράσσει. Τα διάφορα ρεύματα που συναρθρώνουν το σύγχρονο κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη και αλληλεγγύη έχουν αρχίσει ολοένα και περισσότερο να αναγνωρίζουν αυτήν την κοινότοπη αλήθεια και να αγωνίζονται εναντίον της: όταν αντιτίθενται στις προσπάθειες διωγμού κοινοτήτων από τη γη τους για να κατασκευαστούν φράγματα· όταν αντιστέκονται στην ιδιωτικοποίηση δημόσιων υπηρεσιών και βασικών πόρων όπως το νερό· όταν δημιουργούν νέα κοινά με τις καταλήψεις γης και τη συγκρότηση κοινοτήτων· όταν αγωνίζονται ενάντια στην καταβολή των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας που απειλούν τη ζωή εκατομμυρίων ασθενών με aids· ή όταν απλώς «κατεβάζουν» και μοιράζονται μουσική αδιαφορώντας για τους περιορισμούς που επιβάλλει η αγορά.

Παρά το πλήθος των στοιχείων που μαρτυρούν την ύπαρξη πραγματικών κοινωνικών αγώνων ενάντια στις διάφορες μορφές των καπιταλιστικών περιφράξεων, το γεγονός ότι το κεφάλαιο περιφράσσει δεν έχει αναλυθεί επαρκώς από την κριτική κοινωνική και οικονομική θεωρία. Από την άλλη, τα κυρίαρχα ρεύματα της έρευνας είτε παρουσιάζουν το ευρύ ζήτημα των περιφράξεων ως κάτι δικαιολογημένο είτε απλώς εξετάζουν τους τρόπους εφαρμογής τους. Στην πρώτη περί-

πτωση, έχουμε τη λεγόμενη «τραγωδία των κοινών». Η ουσία αυτής της άποψης, που εισηγήθηκε πρώτος ο Hardin (1968), είναι ότι τα κοινά αποτελούν μία ρύθμιση που αφορά τα κίνητρα αποδοτικότητας και την κατανομή των αγαθών, η οποία οδηγεί αναπόφευκτα σε υποβάθμιση του περιβάλλοντος και γενικά σε εξάντληση των πόρων. Κι αυτό επειδή τα κοινά περιγράφονται σαν να χαρακτηρίζονται από την ελεύθερη και ανεξέλεγκτη πρόσβαση, όπου κανείς δεν έχει την υποχρέωση της φροντίδας τους. Στις κοινωνίες όπου επικρατούν τα κοινά, ισχυρίζεται ο Χάρντιν, οι άνθρωποι ζουν σύμφωνα με την αρχή: «στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του», αρχή που διατύπωσε ο Μαρξ στην *Κριτική του προγράμματος της Γκότα*. Θεωρώντας ως αληθή την *υπόθεση* ότι τα κοινά είναι ένας χώρος διαθέσιμος στον καθένα, απ' όπου ο ανταγωνιστικός και ατομιστής «οικονομικός άνθρωπος» παίρνει όσα περισσότερα μπορεί, ο Χάρντιν σκάρωσε μια δικαιολογία για την ιδιωτικοποίηση του χώρου των κοινών, βασισμένη σε μία δήθεν φυσική αναγκαιότητα.[1] Στη δεύτερη περίπτωση, αρκεί να αναφέρουμε την εκτενή βιβλιογραφία σχετικά με τους τρόπους ιδιωτικοποιήσεων και τις μεθόδους εφαρμογής τους, τα υποτιθέμενα πλεονεκτήματά τους, καθώς και τα διάφορα πεδία στα οποία θα μπορούσαν να προκύψουν ή να ενισχυθούν περιφράξεις των κοινών ως επακόλουθο των πολιτικών απελευθέρωσης του εμπορίου σε νέους τομείς όπως οι δημόσιες υπηρεσίες. Σε αυτήν την τεράστια βιβλιογραφία, οι περιφράξεις είναι το επαναλαμβανόμενο μοτίβο του νεοφιλελεύθερου λόγου που μας έχει κατακλύσει. Θα εξετάσω συνοπτικά όψεις αυτού του λόγου στο τέταρτο μέρος του κειμένου.

Υπάρχει βεβαίως πλήθος κειμένων που αντιμετωπίζουν κριτικά τη μία ή την άλλη ιδιωτικοποίηση, τη μία ή την άλλη στρατηγική απελευθέρωσης του εμπορίου, που καταδεικνύουν τα αποτελέσματα των πολιτικών απελευθέρωσης του εμπορίου που προωθούνται από τον ΠΟΕ, ή το τεράστιο κοινωνικό κόστος της κατασκευής ενός νέου φράγματος και

της εκδίωξης από τη γη τους εκατομμυρίων ανθρώπων, ή την αδικία που ενέχει η ιδιωτικοποίηση του νερού.[2] Παρ' όλα αυτά, είναι ελάχιστα τα συστηματικά έργα που επιχειρούν μία θεωρητική σύνθεση, και που μπορούν να μας βοηθήσουν να αποσαφηνίσουμε τη φύση της δύναμης που επιβάλλει τις περιφράξεις.[3]

Εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων,[4] η πιο παράδοξη έλλειψη στην προσπάθεια να αναλυθούν θεωρητικά οι περιφράξεις ως ένας διαρκής πυλώνας των καπιταλιστικών καθεστώτων συναντάται στη μαρξιστική γραμματεία, μια γραμματεία που κατ' αρχήν θα έπρεπε να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητη σε ζητήματα αγώνων και καπιταλιστικής εξουσίας, καθώς και στις εναλλακτικές προς το κεφάλαιο. Η παραδοσιακή μαρξιστική γραμματεία έχει κάνει ένα ουσιώδες σφάλμα στην αντιμετώπιση του ζητήματος των περιφράξεων. Αφήνει τις περιφράξεις στο περιθώριο της θεωρίας, αντιμετωπίζοντάς τις όχι μόνο ως ένα ζήτημα γενεαλογίας αλλά μάλιστα μιας γενεαλογίας που ακολουθεί έναν *γραμμικό* τρόπο ανάπτυξης. Πιο απλά, η ανάλυση είναι κάπως έτσι: *πριν* τον καπιταλ*ισμό* υπάρχουν οι περιφράξεις ή η «πρωταρχική συσσώρευση». Αυτές οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης αποτελούν προϋποθέσεις του καπιταλισμού, αφού *δημιουργούν* και αναπτύσσουν αγορές για εμπορεύματα όπως η εργασιακή δύναμη και η γη. Από τη στιγμή που η διαδικασία ολοκληρώνεται, μπορούμε να πάψουμε να μιλάμε για περιφράξεις (ή πρωταρχική συσσώρευση) και πρέπει να μιλάμε για τη «λογική του κεφαλαίου». Με αυτόν τον τρόπο, η «πρωταρχική συσσώρευση» και η «λογική του κεφαλαίου» αποσυνδέονται σαφώς, και γίνονται πλέον αντικείμενα δύο διακριτών μαρξιστικών κλάδων. Οι μαρξιστές ιστορικοί εξετάζουν τα ζητήματα της γενεαλογίας και της «μετάβασης» στον καπιταλισμό ως στενά συνδεδεμένα με το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης ή των περιφράξεων. Από την άλλη, και συγχρόνως, οι μαρξιστές οικονομολόγοι εξετάζουν τα περίπλοκα ζητήματα της «λογικής του κε-

φαλαίου» ως ζητήματα αξίας, συσσώρευσης, κρίσεων, λες και οι κοινωνικές πρακτικές που ασκούνται μπροστά στα μάτια τους είναι άσχετες με τις πραγματικές και συνεχιζόμενες περιφράξεις (αφού στο πλαίσιο της ανάλυσής τους αυτές *έχουν ήδη συμβεί*).

Το πλαίσιο αυτό είναι εξόχως προβληματικό, τόσο από θεωρητική όσο και από πολιτική άποψη. Θεωρητικά, διότι όπως υποστηρίζω στο παρόν κείμενο, οι περιφράξεις είναι ένα μόνιμο χαρακτηριστικό της «λογικής του κεφαλαίου», εάν αντιλαμβανόμαστε το κεφάλαιο όχι ως ένα καθολικό *σύστημα* (τον καπιταλ*ισμό*, στον οποίο ο Μαρξ δεν αναφέρεται *ποτέ*, βλ. Smith 1996), αλλά ως μία *δύναμη* η οποία τείνει μεν να καταστεί καθολική αλλά συνυπάρχει με άλλες δυνάμεις που την περιορίζουν. Κι αυτό όχι μόνο στις παρυφές της επικράτειας του κεφαλαίου, στις στρατηγικές του ιμπεριαλισμού για τη δημιουργία νέων αγορών. Ακόμη κι αν θεωρήσουμε ότι δεν υπάρχει κάτι που βρίσκεται εκτός της επικράτειας του κεφαλαίου, όπως γίνεται στην *Αυτοκρατορία* (Hardt και Negri 2000), εξακολουθεί να υφίσταται η θεωρητική και πολιτική ανάγκη να αναγνωρίσουμε τον κεντρικό ρόλο που παίζουν οι περιφράξεις – αναγνώριση που μας βοηθά να κατανοήσουμε ότι η εμπειρική πραγματικότητα συγκροτείται ως αποτέλεσμα των συγκρούσεων μεταξύ αυτών των δυνάμεων (ο Μαρξ το ονομάζει ταξική πάλη, ενώ ο Πολάνυϊ το αναλύει χρησιμοποιώντας τον όρο «διπλή κίνηση της κοινωνίας»).

Πολιτικά, διότι όταν περιορίζονται οι περιφράξεις σε ζήτημα γενεαλογίας *εντός* ενός γραμμικού μοντέλου καπιταλιστικής ανάπτυξης, αποδυναμώνονται οι εμπνεόμενες από τον Μαρξ συνεισφορές στο ζήτημα των «εναλλακτικών δυνατοτήτων». Η αποδυνάμωση εννοείται εδώ ως κατάσταση αδυναμίας ή ανικανότητας για δράση. Πράγματι, σύμφωνα με το γραμμικό μοντέλο ιστορικής ανάπτυξης που κληρονομήθηκε και εφαρμόστηκε από τον κλασικό μαρξισμό, εναλλακτικός στον καπιταλ*ισμό* μπορεί να είναι μόνο κάποιος

άλλος «ισμός». Έτσι, οι αγώνες για τα κοινά που συνεχίζει να διεξάγει το σύγχρονο κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη και αλληλεγγύη δεν αναγνωρίζονται ως αυτό που είναι: βλαστάρια των εναλλακτικών προς το κεφάλαιο. Η εμπνεόμενη από τον Μαρξ σκέψη δεν μπορεί να συμμετάσχει στα θεωρητικά και πολιτικά εγχειρήματα που προσπαθούν να διαμορφώσουν εναλλακτικές, εδώ και τώρα, διότι προσβλέπει σε έναν άλλο «ισμό» τον οποίο προβάλλει σε κάποιο ασαφές μέλλον και ο οποίος καθορίζεται σε γενικές γραμμές από ένα μοντέλο εξουσίας που έχει την ανάγκη μιας πολιτικής ελίτ για να μας πει γιατί η εξουσία δεν μπορεί να ασκηθεί από τα κάτω, αρχής γενομένης από σήμερα.[5]

Στο παρόν κείμενο ακολουθούν τρία μέρη. Στο πρώτο, προτείνω μία εναλλακτική ανάγνωση της ανάλυσης του Μαρξ για την «πρωταρχική συσσώρευση», μία ανάγνωση που φανερώνει τη διαρκή σπουδαιότητα των «περιφράξεων» ως συστατικών στοιχείων της σχέσης-κεφάλαιο και της συσσώρευσης. Από αυτήν την άποψη, οι περιφράξεις αποτελούν χαρακτηριστικό των στρατηγικών του κεφαλαίου σε *οποιοδήποτε* επίπεδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Στο δεύτερο, προτείνω συνοπτικά ένα αναλυτικό πλαίσιο για τη μελέτη των σύγχρονων νέων περιφράξεων. Στο τρίτο, επιχειρώ την εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων σχετικά με το ζήτημα των καπιταλιστικών περιφράξεων ως «λογοθετικών πρακτικών».

2. *Ο Μαρξ και ο μόνιμος χαρακτήρας των περιφράξεων*[6]

2.1. *Ορισμοί*

Σύμφωνα με την παραδοσιακή μαρξιστική ερμηνεία, η έννοια της πρωταρχικής συσσώρευσης[7] στον Μαρξ υποδηλώνει εκείνη την ιστορική διαδικασία η οποία γέννησε τις προϋ-

ποθέσεις ενός καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτές οι προϋποθέσεις αφορούν κυρίως αφ' ενός τη δημιουργία ενός πληθυσμού που δεν διέθετε άλλα μέσα επιβίωσης εκτός από την εργασιακή του δύναμη την οποία έπρεπε να πουλά σε μια αναπτυσσόμενη αγορά εργασίας, και αφ' ετέρου τη συσσώρευση κεφαλαίου που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί στις αναπτυσσόμενες βιομηχανίες. Σύμφωνα με αυτήν την αντίληψη, το επίθετο «πρωταρχική» αναφέρεται σε μια σαφώς προσδιορισμένη χρονική περίοδο, η οποία χωρίζει το φεουδαρχικό παρελθόν από το καπιταλιστικό μέλλον. Αν όμως εστιάσουμε σε έναν ορισμό του κεφαλαίου ως κοινωνικής σχέσης μάλλον, παρά ως χρηματικό απόθεμα όπως κάνει ο Άνταμ Σμιθ (Perelman 2000), ο ορισμός της πρωταρχικής συσσώρευσης από τον Μαρξ οδηγεί σε μια διαφορετική ερμηνεία. Για να αποτελεί η πρωταρχική συσσώρευση αναγκαία προϋπόθεση της συσσώρευσης, πρέπει να είναι αναγκαία προϋπόθεση για *την άσκηση της εξουσίας του κεφαλαίου*, για την ανθρώπινη δηλαδή παραγωγή που πραγματοποιείται μέσα από τον διαχωρισμό που χαρακτηρίζει την παραγωγή του κεφαλαίου. Μιλώντας λοιπόν για την «πρωταρχική συσσώρευση», ο Μαρξ τονίζει την προϋπόθεση αυτής της *σχέσης*-κεφάλαιο:

> Η σχέση-κεφάλαιο προϋποθέτει τον πλήρη διαχωρισμό των εργατών από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας τους (Marx 1867: 874, ελλ. έκδ.: 739).[8]

Και επομένως,

> η διαδικασία που δημιουργεί τη σχέση-κεφάλαιο δεν μπορεί να είναι άλλη από τη διαδικασία διαχωρισμού του εργάτη από την ιδιοκτησία στους όρους εργασίας του, μια διαδικασία που από τη μια μεριά μετατρέπει σε κεφάλαιο τα μέσα συντήρησης και παραγωγής της κοινωνίας, και από την άλλη τους άμεσους παραγωγούς σε μισθωτούς εργάτες (Marx 1867: 874, ελλ. έκδ.: 739).

Συνεπώς,

> η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ιστορική διαδικασία διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής (Marx 1867: 874-5, ελλ. έκδ: 739).[9]

Μια προσεκτική εξέταση του ορισμού του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε πως, παρά το γεγονός ότι οι περιφράξεις ή η πρωταρχική συσσώρευση συνιστούν ένα ζήτημα γενεαλογίας, για το κεφάλαιο το πρόβλημα της γενεαλογίας παρουσιάζεται *διαρκώς*. Κι αυτό για δύο λόγους:

1. Διότι «πρωταρχική συσσώρευση», μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο της συσσώρευσης του κεφαλαίου, σημαίνει τον *εξ αρχής* [*ex novo*[10]] *διαχωρισμό* των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής.
2. Διότι αυτός ο *εξ αρχής διαχωρισμός*, αυτό το ποιοτικό άλμα, διαμορφώνεται αναγκαστικά ως κοινωνική *δύναμη* σε αντίθεση με *άλλες* κοινωνικές δυνάμεις. Αυτό το πεδίο σύγκρουσης είναι το όριο που το κεφάλαιο πρέπει να ξεπεράσει, ή, αν το δούμε από την άλλη πλευρά, είναι ο χώρος όπου, εφόσον απελευθερωθεί από τις προτεραιότητες που θέτει το κεφάλαιο, μπορούν να αναδειχτούν και να αναπτυχθούν εναλλακτικές προς το κεφάλαιο.

Ας δούμε αυτά τα σημεία λεπτομερέστερα.

2.2. *Οι «περιφράξεις» ως εξ αρχής διαχωρισμός των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής*

Υπάρχουν τρία κεντρικά σημεία που πιστεύω ότι είναι βασικά για μια κατανόηση της πρωταρχικής συσσώρευσης που ακολουθεί τη λογική της θεωρίας του Μαρξ για την καπιταλιστική συσσώρευση. Το πρώτο είναι ότι ο *διαχωρισμός* των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής αποτελεί κοινό χαρα-

κτηριστικό *τόσο* της συσσώρευσης *όσο* και της πρωταρχικής συσσώρευσης. Το δεύτερο είναι ότι αυτός ο *διαχωρισμός* αποτελεί κεντρική κατηγορία (αν όχι *την* κεντρική κατηγορία) στην μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Το τρίτο είναι ότι η διαφορά μεταξύ συσσώρευσης και πρωταρχικής συσσώρευσης, δίχως να είναι ουσιαστική, είναι μια διαφορά στους όρους και τις μορφές πραγματοποίησης αυτού του *διαχωρισμού*. Ο Μαρξ τον ονομάζει «εξ αρχής» διαχωρισμό, ο οποίος απαιτεί μία εξωοικονομική δύναμη για να πραγματοποιηθεί. Αυτά τα τρία σημεία οδηγούν σε μία διαφορετική κατανόηση του χρόνου εκδήλωσης της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ας τα δούμε εν συντομία με τη σειρά.

Ο διαχωρισμός αφορά τόσο τη συσσώρευση όσο και την πρωταρχική συσσώρευση

Ο Μαρξ είναι ιδιαίτερα σαφής επ' αυτού. Στον τρίτο τόμο του *Κεφαλαίου* τονίζει ότι η συσσώρευση καθεαυτή δεν είναι παρά πρωταρχική συσσώρευση –την οποία στον πρώτο τόμο έχει ορίσει με όρους *διαχωρισμού*– «υψωμένη στο τετράγωνο» (Marx 1894: 354, ελλ. έκδ.: 311[11]). Στις *Θεωρίες για την υπεραξία* γίνεται ακόμη σαφέστερος, όταν γράφει ότι η συσσώρευση «αναπαράγει σε διαρκώς μεγαλύτερη κλίμακα τον *διαχωρισμό* και την ανεξάρτητη ύπαρξη του εμπράγματου πλούτου απέναντι στην εργασία» (Marx 1971: 315, ελλ. έκδ.: 361.[12] Η έμφαση δική μου), και επομένως «απλώς παρουσιάζει σαν συνεχή διαδικασία αυτό που στην πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται σαν μια διακριτή ιστορική διαδικασία» (Marx 1971: 271, ελλ. έκδ.: 311-2). Και επίσης στα *Grundrisse* διαπιστώνει: «Από τη στιγμή που αυτός ο *διαχωρισμός* είναι δεδομένος, η παραγωγική διαδικασία αναγκαστικά τον παράγει ξανά, τον αναπαράγει, και τον αναπαράγει σε μεγαλύτερη κλίμακα» (Marx 1858: 462, ελλ. έκδ.: 350. Η έμφαση δική μου).

Το νόημα και η κεντρικότητα του «διαχωρισμού» στη θεωρία του Μαρξ

Τι σημαίνει «διαχωρισμός»; Στα συμφραζόμενα της συσσώρευσης, ο διαχωρισμός των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής σημαίνει κατά βάση ότι «οι αντικειμενικοί όροι της ζωντανής εργασίας εμφανίζονται σαν *διαχωρισμένες*, *ανεξάρτητες* αξίες απέναντι στη ζωντανή ικανότητα προς εργασία σαν υποκειμενική ύπαρξη, που εμφανίζεται άρα κι αυτή απέναντί τους αποκλειστικά σαν αξία *άλλου είδους*» (Marx 1858: 461, ελλ. έκδ.: 350). Με άλλα λόγια, με τις περιφράξεις τα αντικείμενα κυριαρχούν στα υποκείμενα, οι τετελεσμένες πράξεις δεσπόζουν του πράττειν (Holloway 2002), και η ανθρώπινη δραστηριότητα διοχετεύεται σε μορφές συμβατές με την προτεραιότητα της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Σε κοινωνικό επίπεδο, διαχωρισμός σημαίνει να εκλαμβάνονται η ζωντανή εργασία και οι όροι της παραγωγής ως *ανεξάρτητες αξίες* που βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους.[13] Έτσι, ο *διαχωρισμός* αποτελεί θεμελιώδη όρο για την μαρξική θεωρία της πραγμοποίησης, της μετατροπής του υποκειμένου σε αντικείμενο. Διότι με τον διαχωρισμό «οι αντικειμενικοί όροι της εργασίας αποκτούν υποκειμενική ύπαρξη απέναντι στην ικανότητα για ζωντανή εργασία» (Marx 1858: 462, ελλ. έκδ.: 350) και η ζωντανή εργασία, η κατ' εξοχήν «υποκειμενική ύπαρξη», μετατρέπεται σε ένα πράγμα μεταξύ άλλων πραγμάτων, γίνεται «απλώς μια *αξία* που έχει μια ιδιαίτερη αξία χρήσης, *δίπλα* στους όρους της πραγματοποίησής της ως *αξίες* που έχουν μια άλλη αξία χρήσης» (Marx 1858: 462, ελλ. έκδ.: 350).

Η αντίληψη αυτή του *διαχωρισμού* απηχεί σαφώς την μαρξική ανάλυση της αλλοτριωμένης εργασίας, της εργασίας που είναι αποξενωμένη από το σκοπό της παραγωγής, τα μέσα της παραγωγής, το προϊόν και τους άλλους παραγωγούς (Marx 1844). Αυτονόητη βεβαίως σε αυτόν τον ορισμό είναι

μία ισχυρή εναντίωση που προσιδιάζει σε «μια ιδιαίτερη σχέση παραγωγής, μια ιδιαίτερη κοινωνική σχέση όπου οι ιδιοκτήτες των όρων της παραγωγής αντιμετωπίζουν τη ζωντανή εργασιακή δύναμη σαν *πράγμα*» (Marx 1863-66: 989).[14] Αυτοί οι ιδιοκτήτες θεωρούνται απλώς «προσωποποίηση του κεφαλαίου», όπου το κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως κάτι που έχει «ένα μοναδικό κίνητρο ζωής, το κίνητρο να αυτοαξιοποιείται, να δημιουργεί υπεραξία, να απορροφά με το σταθερό του μέρος, με τα μέσα παραγωγής, όσο το δυνατόν μεγαλύτερη μάζα υπερεργασίας» (Marx 1867: 342, ελλ. έκδ.: 244).

Η έννοια του *διαχωρισμού* μάς επιτρέπει να αποσαφηνίσουμε την αναφορά του Μαρξ στη συσσώρευση του κεφαλαίου ως συσσώρευση κοινωνικών σχέσεων: «Η καπιταλιστική διαδικασία της παραγωγής, εξεταζόμενη ως μία συνολική, ενιαία διαδικασία, δεν παράγει… μόνον εμπορεύματα, ή μόνον υπεραξία, αλλά παράγει και αναπαράγει την ίδια τη σχέση-κεφάλαιο· από τη μια μεριά τον κεφαλαιοκράτη, από την άλλη τον μισθωτό εργάτη» (Marx 1867: 724, ελλ. έκδ.: 599).

Ο εξ αρχής διαχωρισμός ως εξωοικονομική δύναμη

Έχοντας προσδιορίσει τα κοινά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τόσο της συσσώρευσης όσο *και* της πρωταρχικής συσσώρευσης, χρειάζεται να δούμε τι τις διαφοροποιεί. Η διαφορά τους εντοπίζεται στον γενεαλογικό χαρακτήρα της «πρωταρχικής» συσσώρευσης. Σε αντίθεση με την καθεαυτή συσσώρευση, αυτό που «μπορούμε να ονομάσουμε πρωταρχική συσσώρευση… δεν είναι ιστορικό αποτέλεσμα, αλλά ιστορική βάση της ειδικά καπιταλιστικής παραγωγής» (Marx 1867: 775, ελλ. έκδ.: 647). Ενώ η ίδια αρχή –ο *διαχωρισμός*– διέπει και τις δύο έννοιες, αυτές καταδεικνύουν δύο διαφορετικούς *όρους* ύπαρξης. Η πρωταρχική συσσώρευση υποδηλώνει την *εξ αρχής παραγωγή* του διαχωρισμού, ενώ η συσσώρευση την

αναπαραγωγή –σε μεγαλύτερη κλίμακα– του ίδιου διαχωρισμού:

> Ακριβώς αυτός ο διαχωρισμός των όρων εργασίας, από τη μια, και των παραγωγών, από την άλλη, είναι που συγκροτεί την έννοια του κεφαλαίου που αρχίζει με την πρωταρχική συσσώρευση και που εμφανίζεται μετά ως μόνιμη διαδικασία στη συσσώρευση και στη συγκέντρωση του κεφαλαίου, και που εδώ τέλος εκφράζεται ως συγκεντροποίηση σε λίγα χέρια υπαρχόντων ήδη κεφαλαίων και ως αποκεφαλαιοποίηση πολλών (Marx 1894: 354-5, ελλ. έκδ.: 311-2).

Για τον Μαρξ, λοιπόν, η βασική διαφορά δεν βρίσκεται τόσο στη χρονική στιγμή της εμφάνισης αυτού του διαχωρισμού –παρά το ότι υπάρχει βεβαίως πάντοτε ένα στοιχείο χρονικής αλληλουχίας– όσο στους *όρους και τις περιστάσεις* που ενισχύουν τον διαχωρισμό. Στα *Grundrisse*, για παράδειγμα, ο Μαρξ τονίζει τη διάκριση μεταξύ των όρων γένεσης του κεφαλαίου (γίγνεσθαι) και των όρων ύπαρξής του (είναι). Οι πρώτοι «εξαφανίζονται μόλις προβάλει το πραγματικό κεφάλαιο», ενώ οι δεύτεροι δεν εμφανίζονται ως «όροι της γένεσής του, αλλά ως αποτελέσματα της παρουσίας του» (Marx 1858: 460-1, ελλ. έκδ.: 348-9). Ο Μαρξ υπογραμμίζει εδώ ένα απλό αλλά αποφασιστικής σημασίας σημείο: «Από τη στιγμή που έχει αναπτυχθεί ιστορικά, το κεφάλαιο δημιουργεί το ίδιο τους όρους της ύπαρξής του (όχι ως όρους της γένεσής του αλλά ως αποτελέσματα του είναι του)» (Marx 1858: 459, ελλ. έκδ.: 348), και επομένως ωθεί στην αναπαραγωγή (σε ολοένα μεγαλύτερη κλίμακα) του διαχωρισμού των μέσων παραγωγής από τους παραγωγούς. Ωστόσο, η εξ αρχής παραγωγή του διαχωρισμού απαιτεί κοινωνικές δυνάμεις που βρίσκονται εκτός του πεδίου των απρόσωπων «καθαρών» νόμων της οικονομίας. Ο εξ αρχής διαχωρισμός των μέσων παραγωγής από τους παραγωγούς αντιστοιχεί στην

εξ αρχής δημιουργία της *αντίθεσης* μεταξύ των δύο, στην εξ αρχής εδραίωση του ειδικού αλλότριου χαρακτήρα που έχει αποκτήσει η εργασία στον καπιταλισμό.

Είναι αυτό το στοιχείο του νεωτερισμού, της «πρωτοτυπίας», που ο Μαρξ φαίνεται να υποδεικνύει όταν τονίζει ότι, ενώ η συσσώρευση βασίζεται *πρωτίστως* στον «σιωπηλό καταναγκασμό των οικονομικών σχέσεων [που] επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη», στην περίπτωση της πρωταρχικής συσσώρευσης ο διαχωρισμός επιβάλλεται *πρωτίστως* με την «εξωοικονομική, άμεση βία» (Marx 1867: 899-900, ελλ. έκδ.: 762), όπως αυτή του κράτους (Marx 1867: 900, ελλ. έκδ.: 762) ή κάποιων ιδιαίτερων τμημάτων των κοινωνικών τάξεων (Marx 1867: 879, ελλ. έκδ.: 748). Με άλλα λόγια, για τον Μαρξ η πρωταρχική συσσώρευση είναι μία κοινωνική διαδικασία στην οποία ο διαχωρισμός παρουσιάζεται ως μια ξεκάθαρη σχέση απαλλοτρίωσης, μια σχέση που δεν έχει ακόμα τον φετιχιστικό χαρακτήρα που προσλαμβάνει όταν επικρατεί η κανονικότητα του κεφαλαίου, η «συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων».

Η χρονική στιγμή του εξ αρχής διαχωρισμού και ο στρατηγικός χαρακτήρας των περιφράξεων

Πότε εμφανίζεται ο εξ αρχής διαχωρισμός; Εάν πιστεύεις στον καπιταλ*ισμό*, η απάντηση είναι πολύ απλή: εμφανίζεται *πριν* τον καπιταλ*ισμό*. Στην πραγματικότητα, όμως, οι άνθρωποι δεν ζουν στον καπιταλ*ισμό*. Οι άνθρωποι ζουν σε κόσμους ζωντανούς που συχνά αλληλεπικαλύπτονται. Για παράδειγμα: στο εργοστάσιο, στο σχολείο, στη γειτονιά, στην οικογένεια, στον κυβερνοχώρο – δηλαδή στη σφαίρα συγκεκριμένων σχέσεων με τα αντικείμενα και τους άλλους ανθρώπους. Αυτό που επιχειρεί το κεφάλαιο (όχι ο καπιταλ*ισμός*) είναι να δημιουργήσει ζωντανούς κόσμους κατ᾽ εικόνα του (όπως το εργοστάσιο), ή να αποικίσει ήδη υπάρχοντες, να τους κάνει

να λειτουργούν σύμφωνα με τις προτεραιότητές του. Και το έχει κάνει αυτό από πολύ παλιά, σε διάφορα επίπεδα, και σε κάθε δεδομένη ιστορική εποχή διάφοροι ζωντανοί κόσμοι έχουν αποικιστεί σε διαφορετικούς βαθμούς. Το κεφάλαιο δεν πρόκειται να σταματήσει τις προσπάθειες αποικισμού, παρά μόνο αν κάποια *άλλη* κοινωνική δύναμη το εξαναγκάσει να σταματήσει –η κοινωνικοποιημένη ανθρωπότητα, για παράδειγμα–, ή αν πια αποικίσει κάθε μορφή ζωής. Έτσι, παραδόξως, η αληθινή πραγμάτωση του καπιταλ*ισμού* συμπίπτει με το τέλος της ζωής (και επομένως με το τέλος και κάθε εναλλακτικής στον καπιταλισμό!)

Το πρωτότυπο στοιχείο του διαχωρισμού που χαρακτηρίζει τις περιφράξεις είναι ότι αποτελούν σημεία εισόδου σε νέες σφαίρες ζωής. Ο εξ αρχής διαχωρισμός εμφανίζεται σε δύο περιπτώσεις. Είτε όταν το κεφάλαιο εντοπίζει νέες σφαίρες ζωής που θα μπορούσε να αποικίσει με τις προτεραιότητές του –και ο κατάλογος είναι ατελείωτος, από τις περιφράξεις γαιών μέχρι τις περιφράξεις υδάτινων πόρων μέσω της ιδιωτικοποίησης, και μέχρι τις περιφράξεις της γνώσης μέσω της επιβολής των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας– είτε όταν υπάρχουν άλλες κοινωνικές δυνάμεις που μπορούν να αναγνωρίζουν κοινωνικούς χώρους όπου προηγουμένως δέσποζε η κανονικότητα της καπιταλιστικής παραγωγής εμπορευμάτων ως πιθανούς χώρους ανάπτυξης μιας εναλλακτικής στην εμπορευματική παραγωγή, ως πιθανά κοινά. Για παράδειγμα, ο ορισμός του παγκόσμιου οικοσυστήματος ως *παγκόσμιο κοινό αγαθό* πηγάζει από μια διαδικασία συγκρούσεων για να αναγνωριστεί η φύση ως κοινό και όχι σαν κάποιος εκμεταλλεύσιμος πόρος. Με άλλα λόγια, είναι μέσω της διαδικασίας πολιτικής συγκρότησης της ανθρωπότητας ως παγκόσμιας κοινότητας που μπορεί να αναγνωριστεί το οικοσύστημα ως παγκόσμιο κοινό αγαθό. (Και οι δύο αυτές περιπτώσεις θα εξεταστούν λεπτομερέστερα στο τρίτο μέρος του κειμένου.)

Και στις δύο περιπτώσεις, το κεφάλαιο πρέπει να επινο-

ήσει *στρατηγικές* περιφράξεων, είτε όταν προάγει νέα πεδία εμπορευματοποίησης και βρίσκεται αντιμέτωπο με την αντίσταση, είτε όταν θέλει να διατηρήσει τα παλιότερα πεδία εμπορευματοποίησης και βρίσκεται αντιμέτωπο με τις νέες επιθέσεις των «ανθρώπων που δημιουργούν και αναπαράγουν τα κοινά» ["commoners"]. Και στις δύο περιπτώσεις, το κεφάλαιο έχει ανάγκη από έναν λόγο [discourse] περί περιφράξεων και τις ανάλογες λογοθετικές πρακτικές που θα επεκτείνουν ή/και θα διατηρούν την εμπορευματική παραγωγή.[15] Ως συνέπεια, το ζήτημα των περιφράξεων και του αντιθέτου τους –των κοινών– αποτελεί ένα βασικό έρεισμα για την ανάπτυξη μιας ριζοσπαστικής πραγμάτευσης των εναλλακτικών δυνατοτήτων.

2.3. *Διάρκεια, κοινωνική σύγκρουση και εναλλακτικές δυνατότητες*

Η ερμηνεία της ανάλυσης του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση, που παρουσιάσαμε ως εδώ, αποκαλύπτει δύο βασικά αλληλένδετα σημεία: Πρώτον, ότι η πρωταρχική συσσώρευση είναι η εξ αρχής παραγωγή του διαχωρισμού των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής, και συνεπώς αποτελεί μια στρατηγική. Δεύτερον, ότι αυτή η κοινωνική διαδικασία ή στρατηγική μπορεί να πάρει διάφορες μορφές. Η ιστορικότητα που περιέχει η έννοια δεν αποκαλύπτεται τόσο από το γεγονός ότι η πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται *πριν* τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής –αν και αυτό *επίσης* αληθεύει– όσο από το γεγονός ότι αποτελεί τη *βάση*, τη βασική προϋπόθεση που είναι απαραίτητη *προκειμένου* να υπάρξει συσσώρευση κεφαλαίου. Πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτός ο τελευταίος ορισμός ανήκει στον ίδιο τον Μαρξ και ότι είναι πιο γενικός από τον ορισμό που υιοθέτησε η κλασική «ιστορική ερμηνεία», και ως εκ τούτου τον περιλαμβάνει. Κι αυτό επειδή εάν η πρωταρχική συσσώρευση οριστεί ως προϋπόθε-

ση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, η χρονική της διάσταση περιλαμβάνει κατ' αρχήν *τόσο* την περίοδο εδραίωσης ενός καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής *όσο* και τη διατήρηση και επέκταση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής *κάθε φορά που οι παραγωγοί γίνονται εμπόδιο στην αναπαραγωγή του διαχωρισμού τους από τα μέσα παραγωγής*.

Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι το κεφάλαιο υπερπηδά τους φραγμούς δεν πρέπει να θεωρηθεί απαραίτητα ως αναγκαίο αποτέλεσμα της δυναμικής του, αλλά ως αντανακλαστικό αποτέλεσμα και συγχρόνως αναγκαία *προσδοκία* που ενυπάρχει τόσο στα κίνητρά του όσο και στο ένστικτο αυτοσυντήρησής του απέναντι στις εναλλακτικές που εμφανίζονται.

Θα μπορούσαμε επίσης να το εξετάσουμε βάσει της έννοιας της «διπλής κίνησης» του Καρλ Πολάνυϊ (Polanyi 1944). Υπάρχει, από τη μία, η ιστορική κίνηση της αγοράς, μια κίνηση δίχως εγγενή όρια και επομένως απειλητική για την ίδια την ύπαρξη της κοινωνίας. Από την άλλη, υπάρχει η φυσική τάση της κοινωνίας να αμύνεται, και επομένως να δημιουργεί θεσμούς για την προστασία της. Με τους όρους του Πολάνυϊ, ο παράγοντας της διάρκειας στην αντίληψη του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση θα μπορούσε να αποδοθεί σε εκείνες τις κοινωνικές διαδικασίες ή σύνολα στρατηγικών που επιδιώκουν να καταστρέψουν τους θεσμούς που προστατεύουν την κοινωνία από την αγορά. Επομένως, ο παράγοντας της διάρκειας, αποφασιστικής σημασίας για την επανερμηνεία της θεωρίας του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση, προκύπτει από τη στιγμή που αναγνωρίζουμε την ύπαρξη της *άλλης* κίνησης της κοινωνίας.

Στο αναλυτικό πλαίσιο της μαρξικής θεωρίας και κριτικής, λοιπόν, μπορούμε να αντιληφθούμε τον διαχωρισμό, που περιλαμβάνεται στον ορισμό της πρωταρχικής συσσώρευσης, όχι μόνο ως καταγωγικό σημείο του κεφαλαίου όταν έρχεται αντιμέτωπο με τις προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις, αλλά και ως επανεπιβεβαίωση των προτεραιοτήτων του κε-

φαλαίου όταν έρχεται αντιμέτωπο με εκείνες τις κοινωνικές δυνάμεις που αγωνίζονται ενάντια σε αυτόν τον διαχωρισμό. Έτσι, οι στρατηγικές της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν επιτίθενται μόνο στους προκαπιταλιστικούς χώρους της αυτονομίας (στις κοινές γαίες των άγγλων δουλοπάροικων, στις οικονομίες του αφρικανικού πληθυσμού που έγιναν στόχος των δουλεμπόρων). Η πρωταρχική συσσώρευση βάζει στο στόχαστρό της οποιαδήποτε δεδομένη ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των τάξεων, που συνιστά μια «ακαμψία» για τη συνέχιση της καπιταλιστικής διαδικασίας συσσώρευσης, ή που τείνει στην αντίθετη κατεύθυνση. Εάν συλλάβουμε την κοινωνική σύγκρουση ως ένα διαρκές στοιχείο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, διαπιστώνουμε ότι το κεφάλαιο πρέπει να εμπλέκεται διαρκώς σε στρατηγικές πρωταρχικής συσσώρευσης έτσι ώστε να αναδημιουργεί τη «βάση» της ίδιας της συσσώρευσης.

Ο παράγοντας της διάρκειας της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν είναι μόνο συνεπής με την εμπειρική ανάλυση του Μαρξ όταν περιγράφει τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, αλλά φαίνεται να εντάσσεται και στο θεωρητικό του αναλυτικό πλαίσιο. Διότι η συσσώρευση ισούται με την πρωταρχική συσσώρευση «υψωμένη στο τετράγωνο», και «όταν υπάρχει πια το κεφάλαιο, τότε αναπτύσσεται από τον ίδιο τον τρόπο της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η διατήρηση και η αναπαραγωγή αυτού του *διαχωρισμού* σε διαρκώς μεγαλύτερη κλίμακα, *ώσπου να γίνει η ιστορική ανατροπή*» (Marx 1971: 271, ελλ. έκδ.: 311. Η έμφαση δική μου). Έτσι, ακριβώς όπως η «ιστορική ανατροπή» τίθεται ως *όριο* στη συσσώρευση, οι στρατηγικές των περιφράξεων έρχονται να αντιπαλέψουν –από τη μεριά του κεφαλαίου– αυτήν ακριβώς την «ιστορική ανατροπή». Στον βαθμό που η κοινωνική σύγκρουση δημιουργεί φραγμούς στη διαδικασία συσσώρευσης, φραγμούς που μειώνουν την απόσταση μεταξύ παραγωγών και μέσων παραγωγής, οποιαδήποτε στρατηγική που χρησιμοποιείται για να

αντιτεθεί σε αυτήν την κίνηση άρσης του διαχωρισμού εντάσσεται στην κατηγορία –συνεπή με τη θεωρία και τον ορισμό του Μαρξ– της «πρωταρχικής συσσώρευσης».

Τα κείμενα του Μαρξ είναι αρκετά διαφωτιστικά επ' αυτού. Φαίνεται ότι η βασική διαφορά μεταξύ αυτού που ονομάζει «συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων»[16] –δηλαδή του σιωπηλού εξαναγκασμού των οικονομικών σχέσεων που εμφανίζεται ως κανονικός– και της «πρωταρχικής συσσώρευσης» είναι η ύπαρξη «μια[ς] εργατική[ς] τάξη[ς], που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής» (Marx 1867: 899-900, ελλ. έκδ.: 762). Έτσι, στον βαθμό που η εργατική τάξη αποδέχεται σαν φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαίου, η συσσώρευση δεν έχει ανάγκη την πρωταρχική συσσώρευση. Όμως, οι αγώνες της εργατικής τάξης αποτελούν ακριβώς μια ρήξη με αυτήν την αποδοχή, μια ανυπακοή στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, μια άρνηση υποταγής στη «συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων». Γεγονός που επιφέρει μια ρήξη και με τον λόγο της οικονομίας, τον λόγο εκείνο που χαράζει την καπιταλιστική οικονομική δράση και δρα ως παράγοντας εκ νέου εδραίωσης και διατήρησης της κανονικοποιημένης λογικής που διέπει τη «συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων» ή τους «φυσικούς νόμους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής».[17] Ενάντια σε αυτές τις απτές αλλά και τις θεωρητικές αμφισβητήσεις της κανονικότητας του κεφαλαίου είναι που επιστρατεύονται τα «εξωοικονομικά μέσα»:

> Διότι κάθε αλληλεγγύη ανάμεσα στους εργαζόμενους και τους άνεργους διαταράσσει το «καθαρό» παιχνίδι αυτού του νόμου. Ενώ από την άλλη… μόλις δυσμενείς συνθήκες αρχίζουν να παρεμποδίζουν τη δημιουργία του βιομηχανικού εφεδρικού στρατού, και μαζί του την απόλυτη εξάρτηση της εργατικής τάξης από την τάξη των κεφαλαιοκρατών, εξεγεί-

> ρεται το κεφάλαιο μαζί με τον γνωστό Σάντσο Πάντσα του ενάντια στον «ιερό» νόμο της ζήτησης και της προσφοράς, και προσπαθεί να τα βγάλει πέρα με βίαια μέσα (Marx 1867: 794, ελλ. έκδ.: 663).

Κατά συνέπεια, η «πρωταρχική συσσώρευση» δεν είναι μόνο «η ιστορική βάση και όχι το ιστορικό αποτέλεσμα της ειδικά κεφαλαιοκρατικής παραγωγής» (Marx 1867: 775, ελλ. έκδ.: 647), αλλά αποκτά επίσης έναν μόνιμο χαρακτήρα –που απορρέει από την εγγενή μονιμότητα της κοινωνικής σύγκρουσης– εντός της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.

3. *Περιφράξεις: ένα αναλυτικό πλαίσιο*

Εάν οι περιφράξεις είναι ένας μόνιμος παράγοντας της συσσώρευσης του κεφαλαίου, τι εργαλεία χρησιμοποιούμε για την ανάλυσή τους; Στο τμήμα αυτό του κειμένου προτείνω ένα αναλυτικό πλαίσιο για να μελετήσουμε και να κατανοήσουμε τη σπουδαιότητα των νέων περιφράξεων, ένα πλαίσιο που βασίζεται σε τρία στοιχεία: τις *μεθόδους αναγνώρισης*, τα *είδη* και τους *τρόπους των περιφράξεων*. Με τις μεθόδους αναγνώρισης θέλω να αναδείξω το ζήτημα του *πώς* περιφράσσονται νέα πεδία της κοινωνικής ζωής και ποιες δυνάμεις βρίσκονται πίσω από αυτή την ανάγκη. Με τα είδη των περιφράξεων θέλω να αναδείξω το ζήτημα της ταξινόμησής τους. Τέλος, με τους τρόπους των περιφράξεων θέλω να επισύρω την προσοχή στις ποικίλες μεθόδους εφαρμογής των περιφράξεων και στο πλήθος των κοινωνικών παραγόντων που εμπλέκονται σε αυτές τις διαδικασίες.

3.1. *Μέθοδοι αναγνώρισης του χώρου των περιφράξεων*

Όπως έχουμε δει, η έμφαση στον «χωρισμό» των ανθρώπων

από τα μέσα παραγωγής μάς επιτρέπει να αντιληφθούμε την «πρωταρχική συσσώρευση» ως μέρος της διαρκούς διαδικασίας κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης μάλλον, παρά απλώς ως μια στιγμή στο παρελθόν. Είναι μια διαρκής διαδικασία, ριζωμένη στην τάση του κεφαλαίου για διαρκή επέκταση – για την καθεαυτή συσσώρευση. Τόσο η συσσώρευση όσο και η «πρωταρχική» συσσώρευση εμφανίζουν το κεφάλαιο ως μία κοινωνική δύναμη η οποία πρέπει να υπερβεί κάποιο όριο. Ενώ όμως για τη συσσώρευση το όριο είναι απλώς ποσοτικό, για την πρωταρχική συσσώρευση ή για τις περιφράξεις το όριο είναι ποιοτικό. Με την περίφραξη γεννιέται ένας νέος κοινωνικός *χώρος* για συσσώρευση, και αυτή η γέννηση ξεκινάει με την *αναγνώριση ενός συγκεκριμένου ορίου* και την ανάπτυξη των στρατηγικών για την υπέρβασή του. Η δύναμη που αναγνωρίζει αυτό το όριο μπορεί να είναι είτε το κεφάλαιο –στην προσπάθειά του να αποικίσει νέες σφαίρες ζωής– είτε άλλες κοινωνικές δυνάμεις που του αντιτίθενται. Και στις δύο περιπτώσεις, οι περιφράξεις αναδύονται ως στρατηγικό πρόβλημα *για* το κεφάλαιο κάθε φορά που προτίθεται να υπερβεί κάποιο όριο, είτε το όριο προσδιορίζεται από το ίδιο το κεφάλαιο είτε από τις δυνάμεις εκείνες που διεκδικούν τη ζωή και προσπαθούν να αποεμπορευματοποιήσουν σφαίρες της ζωής. Εάν το κεφάλαιο πρέπει να αναγνωρίζει κάποιο όριο ώστε να το υπερβεί, η κριτική μας πρέπει να κατανοεί αυτές τις ενέργειες του κεφαλαίου ώστε να τις εκθέτει και να καταστρώνει στρατηγικές που θα περιορίζουν την υπέρβαση των ορίων από το κεφάλαιο, καθώς και πολιτικές πρακτικές από τα κάτω και εναλλακτικά εγχειρήματα στους χώρους που διανοίγονται.

Υπάρχουν δύο βασικά είδη ορίων που αναγνωρίζει το κεφάλαιο στην τάση του να τα υπερβεί. Θα ονομάσουμε το πρώτο «σύνορο» και το δεύτερο «πολιτική ανασύνθεση».

1. Το όριο ως σύνορο. Το σύνορο παρουσιάζεται ως η μεθόριος που χωρίζει τις αποικισμένες περιοχές από

εκείνες που μπορεί να αποικιστούν. Η αναγνώριση ενός συνόρου από το κεφάλαιο συνεπάγεται την αναγνώριση ενός χώρου κοινωνικής ζωής που είναι ακόμη σχετικά μη αποικισμένος από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τους αντίστοιχους τρόπους τού πράττειν. Κατ' αυτήν την έννοια, είναι αδιάφορο αν αυτός ο χώρος βρίσκεται «εκτός» των υφιστάμενων κτήσεων του κεφαλαίου –όπως μια πιθανή αποικία στην αναλυτική πραγμάτευση του ιμπεριαλ*ισμού*– ή εντός των διακένων του, εντός της «αυτοκρατορίας» – όπως πιστεύουν οι Hardt και Negri (2000). Και στις δύο περιπτώσεις, είναι το κεφάλαιο που αναγνωρίζει ένα σύνορο, και αυτή η αναγνώριση συνεπάγεται τη δημιουργία ενός χώρου περιφράξεων, ενός ορίζοντα που περικλείει πολιτικές και πρακτικές που προάγουν σε νέες σφαίρες της ζωής τον περαιτέρω διαχωρισμό των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής. Στην περίπτωση αυτή, την πρωτοβουλία της αναγνώρισης του ορίου και της ανάπτυξης συγκεκριμένων στρατηγικών περίφραξης την έχει το κεφάλαιο. Ο *στρατηγικός* χαρακτήρας αυτής της αναγνώρισης προέρχεται σαφώς από το γεγονός ότι η αναγνώριση ενός χώρου περίφραξης συνεπάγεται την προσπάθεια να ξεπεραστεί η αναπόφευκτη αντίσταση των υποκειμένων εκείνων που το κεφάλαιο αντιμετωπίζει ως «περιφράξιμα». Όλα τα κλασικά παραδείγματα περιφράξεων, όπως οι περιφράξεις γαιών καθώς και οι εξουσιοδοτήσεις για περιφράξεις που αποκτήθηκαν κατά το παρελθόν με μάχες, εμπίπτουν σε αυτήν την κατηγορία. Αλλά και κάποιες πιο συγκαλυμμένες πρακτικές εμπίπτουν επίσης σε αυτήν την κατηγορία: για παράδειγμα, οι περιφράξεις των πολιτισμικών κοινών ή ο ηγεμονικός επαναπροσδιορισμός του λόγου περί κοινών.

2. Το όριο ως πολιτική ανασύνθεση. Εδώ το όριο αναγνωρίζεται *για* το κεφάλαιο από μια κοινωνική δύναμη

που δρα εναντίον του. Όποτε τα κινήματα επιβάλλουν κάποιον περιορισμό στην καπιταλιστική διαδικασία της παραγωγής, υψώνοντας έναν κοινωνικό φραγμό στην αδιάκοπη τάση εμπορευματοποίησης και συσσώρευσης ή δημιουργώντας έναν χώρο δικαιωμάτων και κοινών εκτός της λογικής της αγοράς, το κεφάλαιο βρίσκεται στην ανάγκη να άρει αυτό το φραγμό. Στην προκειμένη περίπτωση, το όριο εμφανίζεται ως πολιτικό πρόβλημα για το κεφάλαιο. Είναι κατά μία έννοια αυτό που ο Πολάνυϊ ονομάζει «διπλή κίνηση» της νεωτερικής φιλελεύθερης κοινωνίας, μολονότι ο Πολάνυϊ αναγνωρίζει αυτήν την κίνηση κυρίως μέσω της θεσμοθέτησής της.

Στην πρώτη περίπτωση, λοιπόν, το όριο που το κεφάλαιο πρέπει να υπερβεί καθορίζεται από το ίδιο το κεφάλαιο. Στη δεύτερη περίπτωση, καθορίζεται *για* το κεφάλαιο από μία δύναμη που του αντιτίθεται. Και στις δύο περιπτώσεις, το γεγονός ότι οι περιφράξεις αντιπροσωπεύουν ένα όριο που το κεφάλαιο πρέπει να ξεπεράσει για να επιβιώσει, ανοίγει ένα σημαντικό πεδίο για την επινόηση εναλλακτικών πέραν του κεφαλαίου. Ο χώρος των εναλλακτικών προς το κεφάλαιο θα περάσει αναγκαστικά μέσα από τη δημιουργία αντι-περιφράξεων, θα δημιουργήσει χώρους κοινών. Οι *εναλλακτικές* προς το κεφάλαιο θέτουν ένα *όριο* στη συσσώρευση, με τη δημιουργία αντιστάσεων και απελευθερωμένων χώρων. Με λίγα λόγια, οι οποιεσδήποτε εναλλακτικές δρουν ως δυνάμεις «αντι-περίφραξης». Γεγονός, βεβαίως, που θέτει το ζήτημα της αφομοίωσής τους από το κεφάλαιο, πράγμα όμως που είναι αδύνατον να εξετάσουμε στο παρόν κείμενο.

3.2. *Είδη περιφράξεων*

Στο πλαίσιο της σημερινής κατάστασης, τα διάφορα είδη των «νέων περιφράξεων»[18] προσδιορίζονται και από τις δύο

αυτές διαδικασίες αναγνώρισης. Τόσο μέσα από διαδικασίες εμπορευματοποίησης όσο και από διαδικασίες που αντιτίθενται στην εμπορευματοποίηση, οι περιφράξεις αναγνωρίζονται είτε ως κάτι που πρέπει να προωθηθεί (μετονομασμένες σε ιδιωτικοποιήσεις) είτε ως κάτι που πρέπει να αλλάξει με πρακτικές κοινοτισμού. Στην πρώτη περίπτωση, περιλαμβάνονται από επιθέσεις στις συνθήκες ζωής (όταν ένα φράγμα που χρηματοδοτείται από την Παγκόσμια Τράπεζα απειλεί εκατοντάδες χιλιάδες αγρότες), μέχρι περικοπές κοινωνικών δαπανών για να εξυπηρετηθεί το χρέος μιας χώρας του Νότου, ή περικοπές των δημόσιων δαπανών στην Αγγλία που απειλούν εκατοντάδες χιλιάδες οικογένειες. Στη δεύτερη περίπτωση, όπως στο λόφο του Αγίου Γεωργίου[19] κατά τη διάρκεια του αγγλικού εμφυλίου πολέμου, ή σήμερα στη Βραζιλία με το κύμα των καταλήψεων γης (Branford και Rocha 2002), ή με την *de facto* μαζική παράνομη παράβλεψη των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας στη μουσική και την παραγωγή λογισμικού, μπορούμε να αναγνωρίσουμε περιφράξεις χάρη στους αγώνες εναντίον τους, πολλοί από τους οποίους είναι πράξεις πολιτικής ανυπακοής και άμεσης δράσης. Στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, η συνειδητοποίηση και η έμπρακτη αναγνώριση των περιφράξεων πηγάζει από τους αγώνες ενάντια στα ισχύοντα δικαιώματα ιδιοκτησίας, από την αμφισβήτησή τους και επομένως από ένα ξαναδιάβασμα της ιστορίας και μια πολιτική αποδόμηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που έχει παραγάγει. Η υπάρχουσα ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται ως αποτέλεσμα αρχικών πράξεων περίφραξης και απαλλοτρίωσης.

Η σύγχρονη βιβλιογραφία, ωστόσο, δεν περιέχει πολλές προτάσεις συστηματικής ταξινόμησης των διάφορων ειδών περιφράξεων. Υπάρχει, βεβαίως, μια τεράστια βιβλιογραφία κριτικής σε διαδικασίες ιδιωτικοποίησης, στην υπαγωγή στην αγορά, στην περιστολή δικαιωμάτων τόσο στον πλανητικό Βορρά όσο και στον Νότο, στα αποτελέσματα της εφαρμογής

των πολιτικών δομικής προσαρμογής, στη βιοπειρατεία, στα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, στην ιδιωτικοποίηση των φυσικών πόρων κ.ο.κ. Ελάχιστες, όμως, είναι οι προσπάθειες μεθοδικής σύνθεσης αυτών και άλλων ειδών περιφράξεων σε ένα συνεκτικό σύνολο βασισμένο στην κριτική του κεφαλαίου, στην κατανόηση του ρόλου των περιφράξεων στο καπιταλιστικό σύστημα ως τόπων γέννησης και αναπαραγωγής του κύκλου Χ-Ε-Χ΄.[20] Από μία τέτοια άποψη, όλα αυτά τα διαφορετικά είδη και οι συνακόλουθες στρατηγικές περιφράξεων χαρακτηρίζονται από κάτι κοινό: *επιδιώκουν να αποτρέψουν με τη βία οποιαδήποτε πρόσβαση έχουν οι άνθρωποι στον κοινωνικό πλούτο στην οποία δεν μεσολαβεί η ανταγωνιστική αγορά και το χρήμα ως κεφάλαιο*. Η πρόσβαση αυτή ενδυναμώνει τους ανθρώπους, προσφέροντάς τους έναν βαθμό αυτονομίας και ανεξαρτησίας από τους μεγαλοκαρχαρίες της παγκόσμιας οικονομίας και τις ανταγωνιστικές σχέσεις της αγοράς. Οι νέες περιφράξεις, λοιπόν, στοχεύουν στον κατακερματισμό και την καταστροφή των «κοινών», των κοινωνικών εκείνων πεδίων της ζωής, δηλαδή, που έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό τους την εξασφάλιση κάποιου βαθμού προστασίας από την αγορά.

Από την άλλη, έχει αρχίσει να συζητιέται μια τυπολογία των νέων κοινών. Διάφοροι υποστηρικτές τους προτείνουν διαφόρων ειδών κοινά ως λύσεις σε ένα πλήθος προβλημάτων και ζητημάτων που πηγάζουν από την παγκόσμια οικονομία. Αυτά περιλαμβάνουν, για παράδειγμα, τα κοινοτικά κοινά (McMurty 2002), τα περιβαλλοντικά κοινά, τα κοινά των φυσικών πόρων (όπως το νερό), τα αποθέματα κοινής κληρονομιάς κ.ο.κ. (IFG 2002). Συχνά, αυτά τα είδη των κοινών μπορούν να προσδιορίζονται επειδή αναγνωρίζονται οι αγώνες ενάντια στην περίφραξή τους, ως αγώνες με θετικό περιεχόμενο και προτάσεις, ως αγώνες για τη δημιουργία *νέων κοινών* (Klein 2002). Για παράδειγμα, οι κοινοί φυσικοί πόροι αντιδιαστέλλονται στην ιδιωτικοποίηση του νερού. Τα

κοινά που αφορούν τη ζωή και τη γνώση αντιπαρατίθενται στην τροποποίηση της γενετικής δομής, στη βιοπειρατεία και στο πατεντάρισμα της γνώσης των ιθαγενών για τη βιοποικιλότητα. Τέλος, οι δημόσιες υπηρεσίες ως κοινά αντιπαρατίθενται στην ιδιωτικοποίηση και τη Γενική Συμφωνία για το Εμπόριο στον Τομέα των Υπηρεσιών (IFG 2000). Παρ᾽ ότι η αντιπαραβολή κοινών και περιφράξεων γίνεται φανερή στη σύγχρονη βιβλιογραφία, δεν θεωρώ ότι αναπτύσσεται επαρκώς η ενδεχόμενη ριζοσπαστικότητα των συνεπειών της. Τα κοινά αποτελούν τρόπους πρόσβασης στους κοινωνικούς πόρους όπου δεν μεσολαβεί η αγορά, και ο σύγχρονος διάλογος για τα κοινά μπορεί να είναι αφορμή για έναν ευρύτερο διάλογο που θα μας επιτρέψει να επαναπροσδιορίσουμε τις προτεραιότητες της κοινωνικής παραγωγής καθώς και να αναρωτηθούμε για τις κοινωνικές σχέσεις στη βάση της. Με άλλα λόγια, ένας τέτοιος διάλογος πρέπει να αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο της εναντίωσης σε *όλα* τα είδη των περιφράξεων, τόσο στις παλιές όσο και στις νέες, τόσο σε εκείνες που έχει ταξινομήσει και κανονικοποιήσει σε διάφορους βαθμούς ο οικονομικός λόγος όσο και σε αυτές που εμφανίστηκαν πρόσφατα. Κι αυτό απαιτεί μια διαδικασία αναγνώρισης των περιφράξεων του κεφαλαίου μέσω της πολιτικής ανασύνθεσης, όπως αυτή εξετάστηκε προηγουμένως.

3.3. *Τρόποι περιφράξεων*

Πώς συντελείται ο εξ αρχής διαχωρισμός; Νομίζω ότι υπάρχουν δύο γενικοί *τρόποι* πραγματοποίησης των περιφράξεων. 1. Οι περιφράξεις ως εσκεμμένο προϊόν της «εξουσίας επί». 2. Οι περιφράξεις ως υποπροϊόν της διαδικασίας συσσώρευσης. Στην πρώτη περίπτωση, μιλάμε για εσκεμμένες στρατηγικές που εμφανίζονται με διάφορα ονόματα (ιδιωτικοποίηση, προώθηση των εξαγωγών, προϋπολογισμός λιτότητας κ.ο.κ.). Οι αγγλικές περιφράξεις με νόμο του κοινοβουλίου

κατά τον 18ο αιώνα αποτελούν το πρότυπο αυτού του τρόπου περίφραξης. Στη δεύτερη περίπτωση, οι περιφράξεις είναι το ακούσιο υποπροϊόν της συσσώρευσης. Στη γλώσσα του κυρίαρχου ρεύματος της οικονομολογίας, οι περιφράξεις αυτού του είδους ονομάζονται συνήθως «αρνητικά εξωτερικά κόστη», που σημαίνει κόστη που δεν περιλαμβάνονται στην τιμή αγοράς ενός αγαθού, διότι τα προξενούν κοινωνικοί παράγοντες εξωτερικοί στην παραγωγική επιχείρηση. Η ρύπανση είναι παράδειγμα ενός τέτοιου κόστους στον βαθμό που δεν την υφίστανται οι παραγωγοί. Άλλοι τα ονομάζουν «ισχύ της θραύσης» που συνοδεύει τις διαδικασίες συσσώρευσης, εξαιτίας του γεγονότος ότι «η βιομηχανοποίηση δεν είναι μια ανεξάρτητη δύναμη… αλλά το σφυρί που τσακίζει τη φύση προς όφελος του κεφαλαίου. Η βιομηχανική υλοτομία καταστρέφει τα δάση· η βιομηχανική αλιεία καταστρέφει τους ιχθυότοπους· η βιομηχανική χημεία φτιάχνει μεταλλαγμένα τρόφιμα· η βιομηχανική χρήση των ορυκτών καυσίμων παράγει το φαινόμενο του θερμοκηπίου, και ούτω καθεξής – όλα για χάρη της επέκτασης της αξίας» (Kovel 2002). Με τους όρους της παρούσας ανάλυσης, δεν υπάρχει μόνο το πρόβλημα της εξάντλησης των πόρων και της ρύπανσης, αλλά και του ρόλου που παίζουν η εξάντληση των πόρων και η ρύπανση και όποια άλλα λεγόμενα «εξωτερικά κόστη» στη χρεοκοπία των ανεξάρτητων παραγωγών, από τους αυτόχθονες λαούς μέχρι τους αγρότες: η εξάντληση των πόρων θεωρείται στο παρόν κείμενο ως ένας τρόπος περίφραξης. Τα «αρνητικά εξωτερικά κόστη» έχουν επίσης ως αρχετυπικό τους υπόδειγμα τις περιφράξεις γαιών στην Αγγλία του 17ου και 18ου αιώνα, όταν οι γαιοκτήμονες αριστοκράτες βγήκαν με τα άλογα και τα σκυλιά τους στα λιβάδια για να κυνηγήσουν αλεπούδες και να καταστρέψουν τα σπαρτά των μικρών αγροτών (Perelman 2000). Αυτοί που προκαλούσαν τα «αρνητικά εξωτερικά κόστη» είναι οι πρόγονοι όσων σήμερα ισχυρίζονται ότι υπερασπίζονται τον παραδοσιακό τρόπο ζωής της υπαίθρου

ενάντια στον νόμο του κοινοβουλίου που απαγορεύει το κυνήγι αλεπούς.

Η γη μπορεί να απαλλοτριωθεί (κι έχει συμβεί στο παρελθόν) με διάφορους τρόπους, άμεσους, όπως στην κλασική περίπτωση των περιφράξεων στην Αγγλία και τις αποικίες, ή έμμεσους, όπως για παράδειγμα σε πολλές χώρες του πλανητικού Νότου, όπου ο πληθυσμός εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη γεωργία. Εκεί, η επιβολή ενός χρηματικού φόρου μπορεί να αποδειχτεί μέσο απαλλοτρίωσης, αφού εξαναγκάζει τους ως επί το πλείστον αυτάρκεις αγρότες να διαθέτουν μέρος της γης τους για τη λεγόμενη «καλλιέργεια για το εμπόριο» –την παραγωγή αγαθών με μοναδικό σκοπό την απόκτηση χρημάτων– αντί να παράγουν προϊόντα για τη συντήρησή τους. Παρόμοια αποτελέσματα μπορεί να έχουν κάποια μεγάλης κλίμακας αναπτυξιακά σχέδια, όπως η κατασκευή φραγμάτων (για παράδειγμα, στη Μαλαισία, την Ινδία, την Κίνα), ή άλλα μέσα που προωθούν την καλλιέργεια για το εμπόριο. Μια άλλη μορφή των νέων περιφράξεων γης είναι αυτή που προκύπτει ως συνέπεια των περιβαλλοντικών καταστροφών που προκαλούν οι πολυεθνικές.[21] Ένα άλλο παράδειγμα είναι η εντατική εκτροφή γαρίδων σε ορισμένες περιοχές της Ινδίας και της Ανατολικής Ασίας. Η παραγωγή γίνεται για την παγκόσμια αγορά με εντατικές βιομηχανικές μεθόδους –υδατοκαλλιέργεια– σε μεγάλες δεξαμενές αλμυρού νερού που βρίσκονται κοντά στις παράκτιες περιοχές. Σύντομα, το αλμυρό νερό διεισδύει στο έδαφος, με αποτέλεσμα να επιβαρύνονται τα αποθέματα πόσιμου νερού και η γη να μην μπορεί να χρησιμοποιηθεί από τους αγρότες για να καλλιεργούν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους. Και σ' αυτήν την περίπτωση των σύγχρονων περιφράξεων, το αποτέλεσμα είναι η άσκηση πίεσης για να εγκαταλείψουν τη γη τους.

Όπως οι παλιές περιφράξεις συνοδεύονταν από αγώνες, έτσι και στην περίπτωση των νέων περιφράξεων οι άνθρωποι

οργανώνονται και οικοδομούν αντιστάσεις. Δύο σημαντικά παραδείγματα είναι οι αγώνες των ζαπατίστας στο Μεξικό, όπου καταλυτικό ρόλο έπαιξε η προσπάθεια της κυβέρνησης να πουλήσει την κοινοτική γη (τα *εχίδο*) που κατείχαν παραδοσιακά οι αυτόχθονες πληθυσμοί,[22] και το κίνημα για την επανοικειοποίηση της γης στη Βραζιλία από το "Movimento Sem Terra" [Κίνημα των Ακτημόνων] (Branford και Rocha 2002). Ο πόλεμος, και ιδιαίτερα οι σύγχρονες μορφές του «νεοφιλελεύθερου» πολέμου, έχουν επίσης μελετηθεί σχετικά με τις συνέπειές τους ως περιφράξεις γης (Federici 2002).

Ενδεικτική της διάχυσης των νέων περιφράξεων είναι η περίπτωση των περιφράξεων στον αστικό χώρο. Ούτως ή άλλως, ο αστικός σχεδιασμός είναι ένα πεδίο σημαντικών προσπαθειών περιστολής της ανθρώπινης και κοινωνικής συμπεριφοράς σύμφωνα με μορφές και πρότυπα συμβατά με τη διαδικασία συσσώρευσης και την κινητήρια δύναμη του κέρδους. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι απουσιάζουν τα παγκάκια από δημόσιους χώρους όπως η μεγάλη κεντρική αίθουσα του σταθμού Γουότερλου στο Λονδίνο φαίνεται παράξενο, εκτός αν το δούμε ως προσπάθεια περιορισμού της συμπεριφοράς των περιπλανώμενων (κάτι που μας γυρίζει στη λογική της «αιματηρής νομοθεσίας» των Τυδόρ την εποχή των πρώτων περιφράξεων), ως προσπάθεια απώθησης στο περιθώριο ενός «αόρατου τόπου», ή απλώς ως προσπάθεια να μετατραπούν οι κουρασμένοι ταξιδιώτες σε καταναλωτές, ωθώντας τους στα κοντινά καφέ. Στη Δύση, ακόμα και η ικανοποίηση των στοιχειωδών βιολογικών αναγκών του ανθρώπου υφίσταται περιφράξεις στους σταθμούς των τρένων και σε άλλους δημόσιους χώρους. Για να έχουμε το δικαίωμα να κατουρήσουμε πρέπει να καταναλώσουμε ή να πληρώσουμε. Εκτός βεβαίως κι αν διεκδικήσουμε τους χώρους των McDonald's και των άλλων πανταχού παρόντων μαγαζιών fast food ως δημόσιες τουαλέτες. Τα δημόσια παγκάκια, που «περιφράσσονται» επίσης με μπράτσα, όπως στο Λονδίνο, ή με

την κυρτή τους επιφάνεια στο Λος Άντζελες όπως επισημαίνει ο Μάικ Ντέιβις (Davis 1990: 235), υπόκεινται σε μια λογική κοινωνικού σχεδιασμού που αποτρέπει τους σύγχρονους «πλάνητες» (ειδικά τους άστεγους) να τεντώσουν τα πόδια τους, και ενισχύει τη «σωστή» και «αποδεκτή» κοινωνική συμπεριφορά ακόμα και στον τρόπο που κάθεσαι και ξεκουράζεσαι. Έτσι προοδεύει η πόλη!

Με τον όρο «κοινωνικά κοινά» αναφέρομαι στα κοινά εκείνα που έχουν προκύψει ως αποτέλεσμα παρελθόντων κοινωνικών κινημάτων και στη συνέχεια πήραν μορφή επίσημη και θεσμική. Κλασικό παράδειγμα είναι το σύνολο των δικαιωμάτων και νομικών διατάξεων που γενικώς εγγυάται το κράτος πρόνοιας σε τομείς όπως η υγεία, τα επιδόματα ανεργίας, η εκπαίδευση και οι συντάξεις. Μολονότι αυτά τα κοινωνικά κοινά χρησίμευσαν επίσης ως τόποι κρατικής ρύθμισης της κοινωνικής συμπεριφοράς (Piven και Cloward 1972), επέτρεψαν συγχρόνως σε κάποιο βαθμό και την πρόσβαση στον δημόσιο πλούτο χωρίς την αντίστοιχη δαπάνη εργασίας (δηλαδή, την *άμεση* πρόσβαση). Αυτό το στοιχείο δέχτηκε σφοδρή επίθεση από τη νεοφιλελεύθερη πολιτική των τελευταίων 20 ετών. Στον Βορρά η περίφραξη αυτών των κοινωνικών κοινών έγινε με το πέρασμα από το κράτος πρόνοιας στο σύστημα εργασιακής ανταποδοτικότητας [workfare] (όπως στις ΗΠΑ και τη Βρετανία), με την επιβολή αυστηρών «κριτηρίων σύγκλισης» που περιόρισαν τις κοινωνικές δαπάνες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με τεράστια προγράμματα ιδιωτικοποιήσεων και δομικών προσαρμογών που συνδέονταν με τη νεοφιλελεύθερη πολιτική της Συναίνεσης της Ουάσινγκτον (τόσο στον Βορρά όσο και στον Νότο), με τη διαχείριση του χρέους του Τρίτου Κόσμου, και με την απελευθέρωση του εμπορίου στα αγαθά και, κυρίως, στις υπηρεσίες. Για όλα αυτά τα θέματα υπάρχει βεβαίως μια τεράστια βιβλιογραφία.[23]

Η περίφραξη των κοινών στο πεδίο της γνώσης περιλαμ-

βάνει τις προσπάθειες να κατευθυνθεί και να διαμορφωθεί η παραγωγή της γνώσης, και αφορά την πρόσβαση, το περιεχόμενο και τους τρόπους διάχυσής της. Εδώ έχουμε να κάνουμε με ένα πλήθος πολιτικών, από την ιδιωτικοποίηση της εκπαίδευσης μέχρι την πώληση δημόσιων βιβλιοθηκών και σχολείων, και τη σχέση μεταξύ της υποχρηματοδότησης της δημόσιας εκπαίδευσης και της εξυπηρέτησης του χρέους στις χώρες του Νότου – και γενικότερα την υποταγή της εκπαίδευσης και της γνώσης στη βία των ανταγωνιστικών αγορών.[24]

Κάθε πολιτισμός στην ιστορία της ανθρωπότητας συσσώρευε τη γνώση και τη μεταβίβαζε στις επόμενες γενιές ως ένα φυσικό υλικό της ανθρώπινης κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Όπως ακριβώς η γλώσσα, οι μέθοδοι καλλιέργειας και οι διάφορες δεξιότητες αποτελούν την πολιτισμική βάση κάθε κοινωνίας, απαραίτητη για την επιβίωσή της, έτσι και τα γονίδια αποτελούν τα συστατικά στοιχεία της ίδιας της ζωής. Εντούτοις, υπάρχουν ισχυρές πιέσεις από μεγάλες πολυεθνικές επιχειρήσεις για την εισαγωγή νομοθεσίας που «περιφράσσει» αυτήν την εγγενή στη ζωή «γνώση»: τα γονίδια. Τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας επί της ίδιας της ζωής έχουν συμβάλει στο άνοιγμα του δημόσιου διαλόγου σχετικά με το ζήτημα της περίφραξης της γνώσης και γενικότερα της ζωής, καθώς και σχετικά με τη σημασία της χρηματοδότησης και της έρευνας. Για παράδειγμα, μολονότι οι φαρμακευτικές εταιρείες ισχυρίζονται ότι το πατεντάρισμα είναι απαραίτητο διότι εξασφαλίζει τη διατήρηση των επενδύσεων στον τομέα αυτόν και έτσι επιτρέπει τη συνέχιση της έρευνας, πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι το πατεντάρισμα θα θέσει σε κίνδυνο την έρευνα, διότι προωθεί τη μυστικότητα και στρέφει τη χρηματοδότηση σε ό,τι είναι εμπορικά προσοδοφόρο παρά σε ό,τι εξυπηρετεί το κοινό καλό. Το πατεντάρισμα της ζωής νομιμοποιεί τη βιοπειρατεία και το σφετερισμό και την επακόλουθη ιδιωτικοποίηση μιας γνώσης που έχει δημιουρ-

γηθεί συλλογικά από τις εμπειρίες και τους πειραματισμούς γενεών ανώνυμων ανθρώπων, και κυρίως από τις θυσίες των λαών του Νότου. Το πατεντάρισμα θα μπορούσε να προσφέρει στη βιομηχανία νέα μέσα εξασφάλισης του ελέγχου σε πεδία της φύσης που προηγουμένως βρίσκονταν στην από κοινού κατοχή κοινοτήτων του Νότου. Οι περιφράξεις της ζωής φανερώνουν τον απολύτως αυθαίρετο χαρακτήρα των αξιώσεων για *ατομική ιδιοκτησία* επί των ουσιαστικά *κοινωνικών και ιστορικών* διαδικασιών δημιουργίας της γνώσης. Ο δημόσιος διάλογος αποκαλύπτει την επείγουσα ανάγκη να αναπτύξουμε έναν πολιτικό λόγο που θα αντιλαμβάνεται τη ζωή και τη γνώση ως κοινά.

4. *Η περίφραξη ως πεδίο λόγου*

Εάν το κεφάλαιο περιφράσσει, δεν μπορεί να το κάνει δίχως ένα αντίστοιχο πεδίο λόγου [discourse]. Ο λόγος του όμως απέχει πολύ από το να είναι κρυστάλλινος· είναι θολός και κρύβεται πίσω από διάφορα ονόματα. Ενώ πρέπει να αντανακλά το στόχο και τις βλέψεις του κεφαλαίου προωθώντας τον *διαχωρισμό*, πρέπει συγχρόνως να αποθαρρύνει τους εναλλακτικούς στόχους και τις εναλλακτικές βλέψεις, ειδικά εκείνες που βασίζονται σε ένα κίνημα *άμεσης σύνδεσης* των παραγωγών με τον κοινωνικό πλούτο. Ο λόγος των περιφράξεων, με άλλα λόγια, δεν πρέπει να αυτοπαρουσιάζεται ως μία αρνητική δύναμη, ως μία δύναμη που διαχωρίζει, ασκεί βία και αποδυναμώνει. Πρέπει, αντίθετα, να φοράει τον μανδύα της θετικής πρότασης, ενός οράματος για το μέλλον *που έχει νόημα* για ένα πλήθος συγκεκριμένων υποκειμένων. Έτσι, αυτό που αντιλαμβανόμαστε ως περιφράξεις, τόσο όσον αφορά μια λογική της συσσώρευσης του κεφαλαίου όσο και τις ανεκπλήρωτες κοινωνικές ανάγκες (όπως η κοινή πρόσβαση σε δικαιώματα κυριότητας ή στη γνώση), πραγματοποιείται

μέσω του μετα-λόγου της οικονομικής επιστήμης, που συνίσταται στην απελευθέρωση του εμπορίου, τις αντιπληθωριστικές πολιτικές, τη δημοσιονομική υπευθυνότητα, τη διαχείριση του χρέους κ.ο.κ. Κι αυτό θεωρώ ότι δεν είναι απλώς ένα προπέτασμα καπνού. Οι περιφράξεις δεν αφορούν μόνο την αρπαγή πόρων από τους ανθρώπους, αλλά αποτελούν το πρώτο βήμα στην κατεύθυνση της διαμόρφωσης νέων υποκειμένων, προσαρμοσμένων στην κανονικότητα της καπιταλιστικής αγοράς.

Ως παράδειγμα, ας δούμε εν συντομία ένα άλλο είδος περίφραξης, τον εγκλεισμό των γυναικών στα μοναστήρια κατά τον Μεσαίωνα. Στη μελέτη της για το πώς παρουσιάζονται οι γυναίκες και ο εγκλεισμός τους στα μοναστήρια στην παλαιά αγγλική γραμματεία, η Shari Horner (2001) δείχνει πώς «ο λόγος του εγκλεισμού στην πρώιμη αγγλική λογοτεχνία ορίζει, τακτοποιεί και ως εκ τούτου κανονικοποιεί το γυναικείο υποκείμενο, το διαφοροποιεί από τους άρρενες ομολόγους του και κατασκευάζει ένα ιστορικά και πολιτισμικά προσδιορισμένο καλούπι μέσα από το οποίο το βλέπουμε». Ακριβώς όπως οι λογοθετικές πρακτικές των μεσαιωνικών περιφράξεων επεδίωκαν να κατασκευάσουν τη θηλυκότητα, έτσι και ο μετα-λόγος της οικονομικής επιστήμης βασίζεται στη συνεχή *ανακατασκευή του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου*, του κατακερματισμένου ατόμου (αποκλεισμένου από την κοινή πρόσβαση σε πόρους) που έχει προσαρμοστεί στην κανονικότητα των αγοραίων και ανταγωνιστικών σχέσεων. Αυτή η προσαρμογή, αυτή η κατασκευή του ορθολογικού οικονομικού ανθρώπου, ακριβώς όπως και η κατασκευή της μεσαιωνικής θηλυκότητας, βασίζεται στον καθορισμό των ορίων. Όπως στην πρώιμη μεσαιωνική εκκλησία «τα όρια του μοναστηριού ήταν σημαντικά τόσο για εκείνους/ες που περιέβαλλαν (ενεργητική περίφραξη) όσο κι επειδή απέκλειαν τον υπόλοιπο κόσμο (παθητική περίφραξη)» (Horner 2001: 7), έτσι και τα όρια των περιφράξεων των πόρων είναι σημαντι-

κά τόσο για τη διαμόρφωση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων (ενεργητική περίφραξη) όσο και για τον αποκλεισμό των εναλλακτικών προς το κεφάλαιο κοινωνικών αλληλεπιδράσεων (παθητική περίφραξη). Χρειάζεται να λάβουμε υπόψη μας αυτή τη διπλή λειτουργία των περιφράξεων, διότι ακριβώς εδώ, στην απτή αναγνώριση και τη στρατηγική πιθανότητα της μεταβολής των ορίων, βρίσκεται το σημείο εκκίνησης της σκέψης και της οικοδόμησης εναλλακτικών προς το κεφάλαιο.

Εντέλει, όπως η «περίφραξη» των γυναικών κατά τον Μεσαίωνα «είναι ένα σύστημα που οργανώνει ευρέως τη σκέψη» και «αυτό το λογοθετικό σύστημα ορίζει, περιορίζει, ρυθμίζει και εγκρίνει μια συγκεκριμένη θηλυκότητα στην παλαιά αγγλική γραμματεία», έτσι και στον μετα-λόγο της απελευθέρωσης του εμπορίου, της αγοράς και της ανταγωνιστικότητας είναι το εμπόρευμα (το περιφραγμένο κοινό) εκείνο το σύστημα που οργανώνει ευρέως τη σκέψη. Μ' αυτήν την έννοια, οι περιφράξεις αποτελούν παράδειγμα αυτού που ο Μισέλ Φουκώ ονομάζει «σχηματισμό λόγου» (Foucault 1972), δηλαδή ενός θέματος που εμφανίζεται σε πλήθος κειμένων, όχι μόνο σε εξειδικευμένα οικονομικά κείμενα, αλλά και στην πολιτική, τη λογοτεχνία, τον κινηματογράφο, τα μίντια, ακόμη και σε συνδικάτα και ΜΚΟ που προσπαθούν να είναι αποδεκτές και να θεωρούνται ρεαλιστικές οργανώσεις. Γι' αυτό ακριβώς και η ύπαρξη εναλλακτικών πολιτικών λόγων, που βασίζονται στα κοινά, είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη[25] και θα αποτελέσει, ελπίζω, την αρχή μιας ευθείας αμφισβήτησης της διάχυσης των περιφράξεων, του κόσμου των εμπορευμάτων και των ανταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Πρέπει, ωστόσο, να έχουμε πλήρη επίγνωση της σημασίας αυτού του λόγου περί κοινών. Όπως έχουμε δει, εφόσον τα κοινά ανακύπτουν από ένα πεδίο κοινωνικών σχέσεων, ορίζονται *σε αντίθεση προς* τις περιφράξεις. Με άλλα λόγια, όπως η τάση του κεφαλαίου για συσσώρευση πρέπει να αναγνω-

ρίσει το κοινό ως όριο της επέκτασής του και κατά συνέπεια να χαράξει τις στρατηγικές των νέων περιφράξεων (Midnight Notes 1992), έτσι και η οικοδόμηση εναλλακτικών προς το κεφάλαιο πρέπει να αναγνωρίσει τον στρατηγικό εκείνο χώρο όπου οι σύγχρονες περιφράξεις περιορίζουν την ανάπτυξη των νέων κοινών. Το να μπορούμε να αναγνωρίσουμε «αυτούς» ως το όριο των «δικών μας» εγχειρημάτων, μας δίνει νομίζω δύναμη, μια δύναμη που βασίζεται σε διαδικασίες πολιτικής ανασύνθεσης και στη συγκρότηση εγχειρημάτων που θέτουν το απτό ζήτημα των εναλλακτικών *εδώ και τώρα*, και όχι σε κάποιο μακρινό μέλλον. Το *πώς* θα ανατρέψουμε πολιτικά τις στρατηγικές του κεφαλαίου και θα αναγνωρίσουμε τις περιφράξεις ως όρια για τις μη αγοραίες κοινωνικές σχέσεις, το πώς θα αναγνωρίσουμε τον στρατηγικό χώρο των νέων κοινών, αποτελεί μια πραγματική στρατηγική πρόκληση για τα κινήματα που συναρθρώνουν το σημερινό κίνημα για την παγκόσμια δικαιοσύνη και αλληλεγγύη. Όπως υποστηρίζω σε ένα άλλο κείμενο, μια διαδικασία προσδιορισμού και συγκρότησης των εναλλακτικών, για να είναι βιώσιμη και επιθυμητή, απαιτεί τουλάχιστον έναν περιεκτικό προσδιορισμό της υποκειμενικότητας (του ποιοι είμαστε «εμείς»), μια συμμετοχική, χωρίς αποκλεισμούς, και δημοκρατική μορφή οργάνωσης, καθώς και τη διατύπωση των ερωτημάτων και τον διάλογο για να βρούμε απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα: τι θέλουμε και πώς μπορούμε να το καταφέρουμε;[26] Και μόνο το να θέσουμε αυτά τα ερωτήματα συνεπάγεται μια αντι-περιφραξιακή αντιστροφή σε επίπεδο λόγου της «συνηθισμένης πορείας των πραγμάτων», συνεπάγεται τη διάνοιξη ενός χώρου για τις εναλλακτικές. Είναι απλώς μια αρχή, αλλά μια καλή αρχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια κριτική της προσέγγισης του Χάρντιν, βλ. για παράδειγμα Anderson και Simmons (1993). Ο Ρόναλντ Κόουζ [Ronald Coase] προβάλλει ένα επιχείρημα παρόμοιο με του Χάρντιν. Το θεώρημα που φέρει το όνομά του, το Θεώρημα του Κόουζ, προτείνει ότι η ρύπανση και άλλα «εξωτερικά κόστη» ["externalities"] μπορεί να ελεγχθούν αποτελεσματικά μέσω οικειοθελών διαπραγματεύσεων των εμπλεκόμενων πλευρών (δηλαδή, τόσο αυτών που ρυπαίνουν όσο και εκείνων που υφίστανται τα αποτελέσματα της ρύπανσης). Βασικό στο Θεώρημα του Κόουζ είναι ότι πολλά προβλήματα ρύπανσης εμφανίζονται σε περιπτώσεις κοινών αγαθών όπου η κυριότητα ή τα δικαιώματα ιδιοκτησίας δεν είναι σαφή. Εάν υπάρχουν σαφή δικαιώματα ιδιοκτησίας, οι «ιδιοκτήτες» θα έχουν το κίνητρο να επιδιώξουν ένα αποδεκτό επίπεδο ρύπανσης. Έτσι, η ρύπανση μπορεί να μειωθεί εάν με οικειοθελή διαπραγμάτευση εκχωρηθούν δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας πόρων που αποτελούσαν προηγουμένως κοινή ιδιοκτησία, και στη συνέχεια αναπτυχθεί μια αγορά δικαιωμάτων ιδιοκτησίας. Το πρόβλημα, βεβαίως, είναι ότι κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα είναι κοινωνική δραστηριότητα και άρα αναπόφευκτα δημιουργεί εξωτερικά κόστη. Έτσι, στο πλαίσιο της αντίληψης του Κόουζ τα πάντα καθίστανται περιφράξιμα. Βλ. Coase (1988).

2. Η βιβλιογραφία στην προκειμένη περίπτωση είναι πραγματικά, και ευτυχώς, εκτενέστατη. Για μερικά παραδείγματα, βλ. Shiva (2002b) σχετικά με τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και την περίφραξη της γνώσης, και Shiva (2002a) σχετικά με τις περιφράξεις των υδάτινων πόρων. Για το θέμα του σημαντικού κύματος αγώνων ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού στην Κοτσαμπάμπα της Βολιβίας, βλ. τις πηγές στο Web 5. Για τις επιπτώσεις των φραγμάτων στους τοπικούς πληθυσμούς και τους αγώνες τους, βλ. για παράδειγμα την περίπτωση της κοιλάδας Ναρμάντα (στο Web 1 και το Web 2), ή το τεράστιο ενοποιημένο δίκτυο περιφράξεων κατά μήκος της Κεντρικής Αμερικής με το Σχέδιο Πουέμπλα - Παναμά (Hansen και Wallach 2002). Η καμπάνια ενάντια στη GATS (General Agreement on Trade in Services - Γενική Συμφωνία για το Εμπόριο στον Τομέα των Υπηρεσιών) έχει αναδείξει το σχέδιο των επιχειρήσεων για την «εξασφάλιση» των παλιότερων ιδιωτικοποιήσεων και περιφράξεων και την προώθηση νέων. Βλ. τις πηγές στο Web 3 και το Web 4, όπως επίσης και Wasselius (2002). Για την καταγγελία των συνεπειών του χρέους και τους σχετικούς αγώνες, βλ. τις

πηγές στο Web 6. Για μια ευρεία επισκόπηση των αγώνων ενάντια στις περιφράξεις που επέβαλαν τα προγράμματα δομικής προσαρμογής, βλ. Walton και Seddon (1994).

3. Εξαίρεση αποτελεί, για παράδειγμα, το έργο του John McMurty (1998, 1999, 2002) ο οποίος επιχειρεί μια σύνθεση παρομοιάζοντας την αγορά με ένα ηθικό σύστημα και αντιπαραθέτοντας τα κοινά στην εμπορευματοποίηση. Το έργο του είναι πραγματικά διορατικό και χρήζει προσεκτικής μελέτης. Μια ακόμη εξαίρεση αποτελεί το έργο του John Holloway (2002) και η σημαντική και καινοτόμος ανάλυσή του σχετικά με την εξουσία και την επανάσταση σήμερα. Παρ' όλη τη σημασία τους, όμως, και τα δύο αυτά έργα δεν ρίχνουν φως στο στρατηγικό ζήτημα των περιφράξεων. Κατ' αυτή την έννοια, το παρόν κείμενο θέλει να αποτελέσει συμπλήρωμά τους.

4. Μεταξύ άλλων, βλ. για παράδειγμα Bonefeld (2001), De Angelis (2001), Federici (1992), Midnight Notes Collective (1992), Perelman (2000). Η διαδικτυακή επιθεώρηση *The Commoner* (http://www.commoner.org.uk) ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό αυτή τη γραμμή έρευνας.

5. Για μια πραγμάτευση αυτού του μοντέλου εξουσίας, της «εξουσίας επί» ή *potestas*, σε αντίθεση με ένα άλλο χειραφετικό μοντέλο εξουσίας, της «εξουσίας / δύναμης για» ή *potentia*, βλ. Holloway (2002).

6. Το μέρος αυτό του κειμένου αποτελεί ανάπτυξη και επεξεργασία των βασικών ιδεών που εισηγούμαι στο De Angelis (2001).

7. Στο παρόν κείμενο χρησιμοποιώ δίχως διάκριση τους θεωρητικούς όρους «πρωταρχική συσσώρευση» και «περιφράξεις».

8. Εδώ, και στη συνέχεια, χρησιμοποιούμε τροποποιημένη τη μετάφραση της ελληνικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, τόμ. Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978. (*Σ.τ.μ.*)

9. Ενδεικτική για τη σπουδαιότητα που προσδίδει ο Μαρξ στις ταξικές σχέσεις είναι επίσης η δομή αυτού του τμήματος του *Κεφαλαίου*. Ο Μαρξ αφιερώνει δύο κεφάλαια στον σχηματισμό της εργατικής τάξης (τα κεφάλαια 27 και 28) και τρία στον σχηματισμό της αστικής τάξης (τα κεφάλαια 29, 30 και 31).

10. Το λατινικό *ex novo* έχει επίσης την έννοια του «εκ του μηδενός», του «πρωτότυπου». (*Σ.τ.μ.*)

11. Εδώ, και στη συνέχεια, χρησιμοποιούμε τροποποιημένη τη μετάφραση της ελληνικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, τόμ. Γ΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978. (*Σ.τ.μ.*)

12. Χρησιμοποιούμε τροποποιημένη τη μετάφραση της ελληνικής έκδοσης: *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος Τρίτο, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2008. (*Σ.τ.μ.*)

13. «Οι αντικειμενικές συνθήκες της ικανότητας για ζωντανή εργασία έχουν προϋποτεθεί σαν να έχουν μία ύπαρξη αυτοτελή από αυτήν την ικανότητα, σαν η αντικειμενικότητα ενός υποκειμένου που διαφέρει από την ικανότητα για ζωντανή εργασία και προβάλλει με αυτοτέλεια απέναντί της· ώστε η αναπαραγωγή και *αξιοποίηση*, δηλαδή η επέκταση αυτών των *αντικειμενικών συνθηκών*, είναι ταυτόχρονα αναπαραγωγή και νέα παραγωγή αυτών των συνθηκών ως πλούτου ενός αλλότριου υποκειμένου που προβάλλει αδιάφορο και αυτοτελές απέναντι στην ικανότητα για εργασία. Αυτό που αναπαράγεται και παράγεται εκ νέου δεν είναι μόνο η *παρουσία* αυτών των αντικειμενικών συνθηκών της ζωντανής εργασίας, *αλλά και η παρουσία τους ως αυτοτελών αξιών –δηλαδή αξιών που ανήκουν σε ένα αλλότριο υποκείμενο– απέναντι σε αυτή την ικανότητα για ζωντανή εργασία*» (Marx 1858: 462, ελλ. έκδ.: 350).

14. Για μια λεπτομερέστερη ανάλυση της σχέσης μεταξύ πραγμοποίησης και φετιχισμού του εμπορεύματος στη θεωρία του Μαρξ, βλ. De Angelis (1996).

15. Στην περίπτωση των περιβαλλοντικών κοινών, για παράδειγμα, ο λόγος περί πιστώσεων άνθρακα και η αντίστοιχη αγορά βρίσκονται σε αντίθεση με το περιβάλλον ως κοινό αγαθό.

16. Η συσσώρευση βασίζεται στον «σιωπηλό εξαναγκασμό των οικονομικών σχέσεων [που] επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη». Στην περίπτωση αυτή,

> [ε]ίναι αλήθεια πως εξακολουθεί να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί να αφεθεί στην επενέργεια των «φυσικών νόμων της παραγωγής», δηλαδή στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυώνται και τη διαιωνίζουν (Marx 1867: 899-900, ελλ. έκδ.: 762).

Διαφορετικά όμως έχει το ζήτημα

> τον καιρό της ιστορικής γένεσης της κεφαλαιοκρατικής παραγω-

γής. Η ανερχόμενη κεφαλαιοκρατία χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική εξουσία για να «ρυθμίζει» το μισθό της εργασίας, δηλαδή να τον πιέζει μέσα στα όρια που ευνοούν την παραγωγή κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη μέρα, και για να διατηρεί τον ίδιο τον εργάτη στον κανονικό βαθμό εξάρτησης. Αυτό είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης (Marx 1867: 899-900, ελλ. έκδ.: 762).

17. «[Μ]όλις οι εργάτες ανακαλύψουν το μυστικό τού πώς συμβαίνει ώστε όσο περισσότερο εργάζονται τόσο περισσότερο να παράγουν ξένο πλούτο… μόλις επιχειρήσουν με τα εργατικά σωματεία κ.λπ. να οργανώσουν μια σχεδιασμένη συνεργασία εργαζομένων και ανέργων για να σπάσουν ή να εξασθενήσουν τις καταστρεπτικές για την τάξη τους συνέπειες αυτού του φυσικού νόμου της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, βάζουν τις φωνές το κεφάλαιο και ο συκοφάντης του, η πολιτική οικονομία, για καταπάτηση του "αιώνιου" και σα να λέμε "ιερού" νόμου της προσφοράς και της ζήτησης» (Marx 1867: 793, ελλ. έκδ.: 663).

18. Βλ. για παράδειγμα Federici (1992) και τις υπόλοιπες συνεισφορές στο τεύχος του 1992 της συλλογικότητας Midnight Notes σχετικά με τις Νέες Περιφράξεις. Βλ. επίσης Caffentzis (1995).

19. Την Κυριακή 1 Απριλίου 1649 μια μικρή ομάδα φτωχών ανθρώπων συγκεντρώθηκε στο λόφο του Αγίου Γεωργίου, λίγο έξω από το Λονδίνο και στις παρυφές του Μεγάλου Δάσους του Γουίντσορ, τόπο κυνηγιού του βασιλιά και των ευγενών. Άρχισαν να σκάβουν τη γη ως μια «συμβολική οικειοποίηση της κυριότητας των κοινών γαιών» (Hill 1972: 110). Μέσα σε δέκα μέρες αυξήθηκαν σε τέσσερις ή πέντε χιλιάδες. Έναν χρόνο μετά, «η αποικία τους είχε διαλυθεί με τη βία, οι καλύβες και τα έπιπλα κάηκαν, οι Σκαφτιάδες [Diggers] διώχτηκαν από την περιοχή» (Hill 1972: 113). Αυτό το συμβάν της αγγλικής ιστορίας θα μπορούσε σίγουρα να προστεθεί στο 28ο κεφάλαιο του *Κεφαλαίου* του Μαρξ που έχει τον τίτλο «Αιματηρή νομοθεσία ενάντια στους απαλλοτριωμένους». Μολονότι στο μεγαλύτερό του μέρος το κεφάλαιο αυτό ασχολείται με τη νομοθεσία των Τυδόρ που στόχευε στην ποινικοποίηση και την καταστολή των λαϊκών συμπεριφορών (της περιπλάνησης, της ζητιανιάς, της κλοπής) που επέφερε η απαλλοτρίωση της γης, το συμβάν αυτό πάει λίγο παραπέρα, καθιστώντας σαφές ότι η πρωταρχική συσσώρευση αποκτά νόημα *στην αντίθεσή της* με μορφές αντίστασης και αγώνα. Το συμβάν μάς μεταφέρει τη ζωηρή και οργανωμένη δράση μιας μάζας φτωχών των πόλεων και ακτημόνων που επεδίωξαν να

επανοικειοποιηθούν τη γη για να τη μετατρέψουν σε κοινή γη. Παραφράζοντας τον Μαρξ, ήταν μια ενέργεια που στόχευε στη «*σύνδεση* των παραγωγών με τα μέσα παραγωγής». Είναι σαφές λοιπόν ότι η βία που χρησιμοποίησαν οι αρχές για να διαλύσουν τους Σκαφτιάδες μπορεί να γίνει αντιληπτή, σε συμφωνία με τη θεωρία του Μαρξ, ως μία πράξη «πρωταρχικής συσσώρευσης», αφού επανεισάγει τον διαχωρισμό των παραγωγών από τα μέσα παραγωγής. Παρ' ότι ο Μαρξ δεν περιλαμβάνει το συμβάν στην πραγμάτευσή του της πρωταρχικής συσσώρευσης, στο 28ο κεφάλαιο αναφέρει ένα πλήθος περιπτώσεων αγώνων που λειτουργούν ως αντίβαρο της κρατικής νομοθεσίας, η οποία είτε εκφράζει μια «υποχώρηση» του κεφαλαίου απέναντι σε αυτούς τους αγώνες είτε προσπαθεί να τους ελέγξει.

20. Στον Μαρξ ο τύπος Χ-Ε-Χ΄ (Χρήμα - Εμπόρευμα - Περισσότερο Χρήμα) αφορά την κυκλοφορία, όπου «τελικά αφαιρείται περισσότερο χρήμα απ' όσο ρίχτηκε αρχικά σ' αυτήν… Αυτήν την προσαύξηση ή αυτό το περίσσευμα πάνω από την αρχική αξία το ονομάζω υπεραξία» (*Κεφάλαιο*, τόμ. Α΄: 163). Το χρήμα που διαγράφει αυτόν τον κύκλο είναι κεφάλαιο και «ο τύπος Χ-Ε-Χ΄ είναι στην πραγματικότητα ο γενικός τύπος του κεφαλαίου, όπως εμφανίζεται άμεσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας» (*ό.π.*: 168). (*Σ.τ.μ.*)

21. Για παράδειγμα, έχει επισημανθεί ότι η εξόρυξη πετρελαίου από τη Shell στη Νιγηρία αποτελεί πηγή μόλυνσης της γης και θέτει σε κίνδυνο τη ζωή των χωρικών και των αγροτών λόγω των διαρροών πετρελαίου που επηρεάζουν τις καλλιέργειες, τις πηγές πόσιμου νερού, μειώνουν τη γονιμότητα του εδάφους, μολύνουν τους νερόλακκους και κατά συνέπεια απειλούν την επιβίωση των ζώων, απειλούν τη βιοποικιλότητα κ.ο.κ. Για μια γενικότερη εξέταση του ιστορικού αυτής της περίπτωσης, βλ. Web 7. Για μια γενική εξέταση της σχέσης μεταξύ παραγωγής πετρελαίου και περιβαλλοντικής καταστροφής (και της επακόλουθης απειλής περίφραξης για τους ανθρώπους που εξαρτώνται από τους κατεστραμμένους φυσικούς πόρους καθώς και τους αγώνες τους), βλ. Web 8.

22. Βλ. για παράδειγμα Holloway (1998). Για μια ανάλυση της επίδρασης της μεθοδολογίας του αγώνα των ζαπατίστας εκτός Τσιάπας, βλ. Midnight Notes Collective (2001), και De Angelis (2000b).

23. Βλ. Costello και Levidow (2001) σχετικά με τις στρατηγικές προσωρινής απασχόλησης. Για μια ταξική ανάλυση της οικονομικής και νομισματικής ένωσης της ΕΕ, βλ. Bonefeld (2002). Βλ. επίσης τη συλλογή κειμένων που επιμελήθηκε ο Abramsky (2001) σχετικά με τους αγώνες

στην Ευρώπη, πολλοί από τους οποίους θα μπορούσαν εύκολα να ονομαστούν αγώνες κατά των περιφράξεων. Βλ. επίσης τις παραπομπές της σημείωσης 1.

24. Βλ. για παράδειγμα Rikowski (2002), Levidow (2001), και Tabb (2001).

25. Για παράδειγμα, στοιχεία τέτοιων πραγματεύσεων μπορούν να βρεθούν στα Esteva και Suri Prakash (1998), Klein (2001), και McMurtry (1998, 1999, και 2002).

26. Στο De Angelis (2000b) τα ζητήματα αυτά εξετάζονται υπό το φως της εμπειρίας των ζαπατίστας.

Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝ ΚΑΙ Η «ΕΚΡΗΞΗ» ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΑΣ ΤΑΞΗΣ

Η (ανα)παραγωγή των κοινών και οι αγώνες για τον καθορισμό των αξιών

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει εμφανιστεί ένα θεωρητικό αδιέξοδο στις γραμμές του μαρξισμού, του μεταδομισμού και του νεοφιλελευθερισμού, το οποίο συνέπεσε με το λεγόμενο «τέλος της Ιστορίας», την αντίληψη δηλαδή ότι οι καπιταλιστικές αγορές και η δυτική δημοκρατία αποτελούν το αποκορύφωμα της ανθρώπινης εξέλιξης.[1] Στο βιβλίο *The Beginning of History* (Το ξεκίνημα της Ιστορίας, De Angelis 2007a) υποστηρίζω ότι οι διάφοροι αγώνες για κοινά και αξιοπρέπεια, οι οποίοι αναπτύχθηκαν σε ολόκληρο τον πλανήτη τις τελευταίες δεκαετίες (διατρέχοντας μάλιστα όλη την κλίμακα της ιεραρχίας των μισθών), αποκαλύπτουν μια διαφορετική πραγματικότητα: την πραγματικότητα του «ξεκινήματος της Ιστορίας», της δημιουργίας τρόπων από κοινού παραγωγής σε αντίθεση με τους τρόπους του κεφαλαίου που επιζητεί το κέρδος.

Θέτοντας ως αφετηρία και κατάληξη την προβληματική των κοινών, επιχειρώ να προτείνω μία οπτική σχετικά με την κοινωνική σύγκρουση διαφορετική από αυτήν των παραδοσιακών μαρξιστών και μεταδομιστών συγγραφέων. Από τη μια, θέλω να αποφετιχοποιήσω τις έννοιες του ορθόδοξου μαρξισμού που έχουν εργαλειοποιηθεί, όπως είναι η αξία, η πρωταρχική συσσώρευση και το κεφάλαιο, και να αποκαλύψω τη

ζωντανή τους «ουσία» που έχει τις ρίζες της σε αυτό που αποκαλώ *αγώνες για τον καθορισμό των αξιών* [value struggles]. Υπ' αυτήν την έννοια, σύμφωνα με τη βασική προσέγγιση του αυτόνομου μαρξισμού (Cleaver 1979), η κοινωνική σύγκρουση με τη μορφή της ταξικής πάλης δεν εξετάζεται ως ένα στοιχείο μεταξύ άλλων (οικονομικών, πολιτισμικών, κοινωνικών κ.λπ.), αλλά ως κάτι που εμπεριέχει κοινωνικές πρακτικές. Από την άλλη, απορρίπτω επίσης τον φουκωικό νομιναλισμό[2] και την απορρέουσα διάλυση της κοινωνικής σύγκρουσης σε ένα συνονθύλευμα αντιστάσεων χωρίς ξεκάθαρο ταξικό «μέτωπο αντιπαράθεσης» [frontline], και ισχυρίζομαι αντιθέτως ότι η παραδοσιακή ταξική πάλη αφορά τους τρόπους παραγωγής αξιών.[3] Αυτή η ερμηνεία της κοινωνικής σύγκρουσης επιτρέπει επίσης την ανάπτυξη ενός θεωρητικού πλαισίου που συναρθρώνει έννοιες όπως κοινά, περιφράξεις, αυτονομία, πειθαρχία και κοινωνική αναπαραγωγή, για να αποσαφηνίσει πώς το παγκόσμιο κεφάλαιο επιβιώνει και συσσωρεύει παρά την κοινωνική σύγκρουση που προκαλεί.

Υποστηρίζω, λοιπόν, ότι η αγορά λειτουργεί ως δύναμη περίφραξης και πειθάρχησης (των υποκειμενικοτήτων και των κοινών/κοινοτήτων) και όχι ως πηγή ελευθερίας όπως πιστεύουν οι νεοφιλελεύθεροι. Από αυτό συνάγεται ότι πρέπει επίσης να σταθούμε κριτικά απέναντι στο σύνθημα του κινήματος της εναλλακτικής παγκοσμιοποίησης, «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός», από τη στιγμή που όχι μόνο υπάρχουν ήδη κόσμοι πέραν του κεφαλαίου, αλλά και το ζήτημα της δημιουργίας κοινών διαπερνά όλους αυτούς τους εναλλακτικούς δρόμους και καθίσταται υψίστης σημασίας. Και αυτό προκειμένου να διατηρείται, να αναπαράγεται και να επεκτείνεται η οργανωτική ανάπτυξη μορφών από κοινού (ανα)παραγωγής, διαφορετικών από αυτές του κεφαλαίου, με τις οποίες να εξασφαλίζεται η διαβίωση, και συγχρόνως να αποτρέπεται και να απωθείται η καπιταλιστική μορφή τής από κοινού παραγωγής. Εδώ ακριβώς ανακύπτει το ζήτημα

του «μετώπου αντιπαράθεσης»: πρόκειται για έναν τρόπο να αναπαράγουμε από κοινού τη διαβίωσή μας ενάντια σε έναν άλλο τρόπο να αναπαράγουμε από κοινού τη διαβίωσή μας, μια μορφή σχέσεων από κοινού δημιουργίας απέναντι σε μια άλλη μορφή σχέσεων από κοινού δημιουργίας, ή αλλιώς ένας «αγώνας για τον καθορισμό των αξιών».

Ο όρος *commoning* αφορά την (ανα)παραγωγή των κοινών ή μέσω των κοινών, και απαντάται στον Peter Linebaugh (2008), σε ένα από τα τακτικά του ταξίδια στην αληθινή ιστορία των αγώνων των ανθρώπων που δημιουργούν τα κοινά.[4] Η μετατροπή ενός ουσιαστικού [common] σε ρήμα [commoning] δεν είναι κάτι απλό και απαιτεί κάποια τόλμη. Ειδικά εάν δεν θέλουμε να επισκιάσουμε τη σημασία του ουσιαστικού, αλλά απλώς να το θεμελιώσουμε σε αυτό που σε τελική ανάλυση είναι η ροή της ζωής: δεν υπάρχουν κοινά χωρίς τις αδιάκοπες δραστηριότητες παραγωγής και αναπαραγωγής τους, της (ανα)παραγωγής από κοινού. Και όντως, στην από κοινού (ανα)παραγωγή οι κοινότητες των παραγωγών αποφασίζουν οι ίδιες τους κανόνες, τις αξίες και τη σημασία των πραγμάτων. Ας αφήσουμε λοιπόν την «τραγωδία των κοινών», τη βάση της επιχειρηματολογίας των οικονομολόγων για τις περιφράξεις: δεν υπάρχουν κοινά χωρίς τη δραστηριότητα που τα (ανα)παράγει, δεν υπάρχουν κοινά χωρίς κοινότητες παραγωγών, χωρίς συγκεκριμένες ροές και σχέσεις.[5] Ως εκ τούτου, αυτό που κρύβεται πίσω από την «τραγωδία των κοινών» είναι στην πραγματικότητα η καταστροφή των κοινωνικών σχέσεων που συγκροτούν τα κοινά, μια καταστροφή που επιφέρουν τα διάφορα προγράμματα δομικής προσαρμογής, είτε επιβάλλονται από τον στρατό είτε όχι.[6]

Λόγω ακριβώς της οργανικής σχέσης μεταξύ των κοινών και της δραστηριότητας των ανθρώπων που τα δημιουργούν και τα χρησιμοποιούν, τα δικαιώματα των «κοινών» ορίζονται διαφορετικά από νομικά δικαιώματα όπως τα «ανθρώπινα», τα «πολιτικά» ή τα «κοινωνικά», με τα οποία δικαιούται κα-

νείς νομικά να έχει ή να αποκτήσει κάτι ή να ενεργεί με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Ένας τίτλος ιδιοκτησίας, για παράδειγμα, συνιστά απόδειξη ενός τέτοιου δικαιώματος. Αντιθέτως, για τους ανθρώπους που ζούσαν στις κοινές γαίες στη μεσαιωνική Αγγλία:

> τα δικαιώματα των κοινών αποτελούν αναπόσπαστο μέρος του συγκεκριμένου φυσικού περιβάλλοντος και της διαχείρισής του… Οι άνθρωποι των κοινών ενδιαφέρονται πρωτίστως για τις ανθρώπινες πράξεις και όχι για τους τίτλους ιδιοκτησίας: Πώς μπορεί να οργωθεί η γη; Απαιτείται λίπασμα; Τι φυτρώνει εκεί; Αρχίζουν να εξετάζουν προσεκτικά. Μπορεί κανείς να το ονομάσει αυτό φυσική στάση. Δεύτερον, οι σχέσεις (ανα)παραγωγής των κοινών αποτελούν αναπόσπαστο μέρος μιας εργασιακής διαδικασίας, ενυπάρχουν στις συγκεκριμένες πράξεις στα χωράφια, στα βουνά, στα δάση, στους βάλτους, στις ακτές. Τα δικαιώματα των κοινών απολαμβάνουν όσοι μετέχουν διά της εργασίας τους. Τρίτον, η (ανα)παραγωγή των κοινών είναι συλλογική. Τέταρτον, η (ανα)παραγωγή των κοινών είναι ανεξάρτητη από το κράτος, και είναι ανεξάρτητη επίσης από την προσωρινότητα των νόμων και του κράτους. Έχει βαθιές ρίζες στην ανθρώπινη ιστορία (Linebaugh 2008: 44-45).

Το γεγονός ότι θέτουμε σήμερα το ζήτημα της μορφής που μπορεί να έχει η (ανα)παραγωγή των κοινών, καθώς και το ζήτημα του πεδίου των δικαιωμάτων των κοινών σε αντιδιαστολή με τα νομικά δικαιώματα, σημαίνει κατά συνέπεια ότι δεν μπορούμε να διαχωρίσουμε τα ζητήματα της αυτονομίας, της κοινότητας, της ροής της ζωής, και της οικολογίας, αλλά ότι πρέπει να τα διεκδικήσουμε *όλα συγχρόνως* στον αγώνα για τη ζωή μας. Αυτό συνεπάγεται ότι πρέπει να αναζητήσουμε και να προωθήσουμε νέες κριτικές θεωρήσεις που να τοποθετούν στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους τα προβλήματα

του μετασχηματισμού του *δικού μας* κόσμου και της συγκρότησης νέων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής πέραν εκείνων που επιβάλλουν οι καπιταλιστικές διαδικασίες. Θεωρήσεις που δεν θα *περιορίζουν* τις προβληματικές των διαφορετικών αγώνων στο ζήτημα της εύρεσης απλώς νέων μορφών από κοινού (ανα)παραγωγής, αλλά αντιθέτως θα διευρύνουν τις διαφορετικές αυτές προβληματικές που φέρουν τα διάφορα υποκείμενα από όλα τα στρώματα της πλανητικής ιεραρχίας των μισθών, έτσι ώστε να τεθεί το πολιτικό ζήτημα (και να εκφραστεί με οργανωτικούς τρόπους) της δικής μας από κοινού παραγωγής σε όλο το φάσμα της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, και ως εκ τούτου πέραν αυτής.

Εδώ η πρόκληση βρίσκεται στο πώς θα συμμετέχουμε σε μια διαδικασία συγκρότησης των νέων κοινωνικών σχέσεων, η οποία μπορεί να είναι μόνο μια διαδικασία (ανα)παραγωγής των κοινών, τέτοια ώστε να είναι σε θέση να αντιμετωπίζει και να απωθεί μορφές από κοινού (ανα)παραγωγής που βασίζονται σε καπιταλιστικές σχέσεις και ως εκ τούτου σε καπιταλιστικές μορφές αξιοποίησης. Βασική προϋπόθεση για να απαντήσουμε σε αυτήν την πρόκληση είναι να αντικρίσουμε κατάματα τη σκληρή πραγματικότητα με την οποία ερχόμαστε αντιμέτωποι, δηλαδή *το κεφάλαιο ως κοινωνική δύναμη και πεδίο κοινωνικών σχέσεων που επιδιώκει να αναπαραχθεί μέσω της απεριόριστης επέκτασής του.* Αυτό σημαίνει, κατ' αρχάς, ότι ο αγώνας είναι απαραίτητος για τα υποκείμενα και συγχρόνως πανταχού παρών σε όλα τα κοινωνικά πεδία που έχουν αποικίσει οι καπιταλιστικές σχέσεις. Αυτό, ωστόσο, συνεπάγεται επίσης ότι οι αγώνες *τροφοδοτούν τον δυναμισμό του συστήματος.*[7] Κατά δεύτερο λόγο, αυτός ο δυναμισμός προϋποθέτει και συγχρόνως παράγει μία νέα κάθετη κατάτμηση των συνθηκών αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Η «εργατική τάξη» βρίσκεται διαιρεμένη μέσα σε μια ιεραρχία μισθών, και κανένα ιδεολογικό κάλεσμα για ενότητα δεν θα καταφέρει να συνεργαστούν τα διάφορα τμήματά της

στην κατεύθυνση ενός ριζοσπαστικού μετασχηματισμού τής από κοινού παραγωγής τους πέραν του κεφαλαίου, και ως εκ τούτου πέραν της ιεραρχίας τους. Έτσι, και οι αγώνες επίσης υπόκεινται στις κατατμήσεις της ιεραρχίας των μισθών, πράγμα που σημαίνει ότι υπάρχουν μεγάλες πιθανότητες, σε μια κατάσταση κρίσης, να υιοθετήσουν καπιταλιστικές κατευθύνσεις, βασισμένες σε διαχωρισμούς και αποκλεισμούς.

Στο βιβλίο *Το ξεκίνημα της Ιστορίας* εξετάζω εκτενώς αυτήν την οργανική σύνδεση μεταξύ του δυναμισμού του κεφαλαίου και των αγώνων, τον ρόλο των περιφράξεων, τις πειθαρχικές αγορές και την διακυβέρνηση, που πρέπει να θεωρηθούν ως διαφορετικές αλλά συμπληρωματικές στρατηγικές συνιστώσες για την αναπαραγωγή της κοινωνικής δύναμης που αποκαλούμε κεφάλαιο. Το ερώτημα που παραμένει ανοιχτό είναι πώς θα συναρθρώσουμε αυτήν την ανάλυση του κεφαλαίου με την οργάνωση εναλλακτικών δομών στις συνθήκες της σημερινής παγκοσμιοποίησης· πώς μπορούμε να κινηθούμε εντός, εναντίον και πέραν του κεφαλαίου στο πλαίσιο της σημερινής ταξικής σύνθεσης, στις σημερινές ιδιαίτερες συνθήκες διαμόρφωσης υποκειμενικοτήτων, στις ιδιαίτερες πλανητικές συνθήκες διαμόρφωσης και ιεραρχίας της κοινωνικής συνεργασίας της εργασίας (μισθωτής και άμισθης).

Ως συμβολή σε αυτή τη συζήτηση, θέλω να επιστρέψω στο ζήτημα της πολιτικής υποκειμενικότητας απέναντι σε αυτές τις διαδικασίες διαχωρισμού (περιφράξεις), συστημικού σφετερισμού (πειθαρχικές αγορές) και αφομοίωσης (διακυβέρνηση) του κοινωνικού σώματος που αγωνίζεται για την καθημερινή αναπαραγωγή των όρων ύπαρξής του. Θέλω να επιστρέψω στα υποκείμενα και να εξετάσω το ζήτημα μιας πολιτικής ανασύνθεσης η οποία μπορεί όχι μόνο να προκαλέσει ρήξεις στο σύστημα ακολουθώντας μια ντελεζιανή «γραμμή πτήσης», αλλά μπορεί να το κάνει χωρίς ταυτόχρονα να χρειάζεται να επιστρέψει –έστω με νέες κοινωνικές μορφές– στην (ανα)παραγωγή των κοινών του κεφαλαίου, το οποίο έχει

αποδειχθεί ιστορικά και γεωγραφικά ότι διαθέτει την ευελιξία να προσαρμόζεται στους νέους αγώνες. Με άλλα λόγια, μιλάω για γραμμές πτήσης που δεν θα προσγειώνονται σε κάποιον καπιταλιστικό τόπο. Και αυτό είναι ένα ζήτημα αποφασιστικής σημασίας για όλους εκείνους που υποστηρίζουν το «ξεκίνημα της Ιστορίας», τη συνέχιση και την ανάπτυξη νέων μορφών κοινωνικών σχέσεων από κοινού (ανα)παραγωγής, την παραγωγή εκείνων των κοινών που αποκρούουν τα συμβατά με την αυτοσυντήρηση του κεφαλαίου κοινά.

Υπό αυτήν την οπτική γωνία των υποκειμένων, η σύγκρουση των πρακτικών που προσδίδουν αξία σημαίνει πρώτα από όλα μια «άρνηση», ένα «όχι» στην ταπείνωση, όπως το έθεσε με μεγάλη σαφήνεια ο Holloway (2002). Ωστόσο, έχουμε μπροστά μας ένα άμεσο πρόβλημα. Πώς μπορούμε να αρνηθούμε τα κριτήρια του κεφαλαίου αν δεν συμμετέχουμε ενεργά και συνειδητά στη συγκρότηση άλλων κριτηρίων των κοινών; Και πώς μπορούμε να συμμετέχουμε σε αυτή τη διαδικασία των κοινών αν δεν θέτουμε την ίδια στιγμή ένα όριο, αν δεν αρνούμαστε τα μέτρα των πραγμάτων που θέτει το κεφάλαιο και την τάση του να διαχωρίζει, να υπάγει και να προστάζει;[8] Το να θέσουμε όρια στο «κτήνος», καθώς και το να συγκροτήσουμε και να συντηρήσουμε ό,τι βρίσκεται «εκτός», ό,τι γεννιέται από τους διάφορους αγώνες, αποτελούν δύο αναπόφευκτες στρατηγικές συνιστώσες για το «ξεκίνημα της Ιστορίας».

Ένα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουμε, όταν ασχολούμαστε οι διάφοροι στοχαστές και συγγραφείς των κοινωνικών κινημάτων με αυτό το ζήτημα, είναι ότι συχνά, όταν πιεζόμαστε να προτείνουμε «εναλλακτικές», προσπαθούμε να κατασκευάσουμε κάποια συγκεκριμένα μοντέλα. Πιεζόμαστε να προτείνουμε εναλλακτικά μοντέλα που να φαντάζουν κατά κάποιον τρόπο εύλογα: από «ουτοπικά» οράματα ομόσπονδων χώρων μέχρι «σοσιαλιστικές» ή «προοδευτικές» αριστερές διακηρύξεις ειδημόνων για το ποια πρέπει να

είναι η «αρμόζουσα» πολιτική αντί της σημερινής. Από τις παραπάνω προτάσεις, οι κλασικές αυτοδιαχειριζόμενες ουτοπικές συνομοσπονδίες δεν έχουν τίποτε να μας πουν για τις φαντασιακές προσδοκίες και τη διαμόρφωση δυνάμεων της σημερινής ιδιαίτερης ταξικής σύνθεσης, ούτε πώς ένα τέτοιο πλήθος θα μπορούσε με κάποιον τρόπο να φτάσει στην ουτοπία, ή κατά πόσο θα θεωρούσε «εύλογη» μια τέτοια ουτοπία εάν ενοποιούνταν ως κοινωνική δύναμη για την αλλαγή. Το εύλογο εδώ μετριέται με ιδεολογικούς όρους, και όχι με όρους συγκεκριμένων σωμάτων, που αναπαράγουν τους όρους ύπαρξής τους σε συγκεκριμένες καταστάσεις, και για τα οποία αυτές οι συγκεκριμένες καταστάσεις μπορεί να είναι μόνο προϋποθέσεις για το κοινό «ξεκίνημα της Ιστορίας». Το κενό αναπληρώνεται από έναν ιδεολογικό αγώνα που αναζητά προσήλυτους. Σε ένα δυτικό αστικό περιβάλλον αυτό μπορεί να εκφραστεί με τον παρακάτω τρόπο: το κεφάλαιο θέλει να καταναλώνεις κρέας, εσύ πρέπει να γίνεις χορτοφάγος· το κεφάλαιο θέλει να κερδίζεις χρήματα, εσύ αναπτύσσεις έναν τρόπο ζωής χωρίς χρήματα· το κεφάλαιο θέλει να είσαι ανταγωνιστικός, εσύ προτάσσεις την «αλληλεγγύη», και ούτω καθεξής. Όσο κι αν εκφράζει αληθινές επιθυμίες και διαδικασίες παραγωγής ταυτοτήτων που επιδιώκουν την αποδέσμευσή τους από τους τρόπους παραγωγής αξιών του κεφαλαίου, ο ιδεολογικός αγώνας αυτού του τύπου μπορεί να παράγει μόνο ατομικές ταυτότητες, άτομα και ομάδες των οποίων το σύστημα αξιών είναι προκαθορισμένο ως ηθική επιλογή. Όμως οι κοινωνικές σχέσεις που συγκροτούν τα κοινά δεν βασίζονται μόνο σε προϋπάρχουσες αξίες, σε προϋπάρχουσες «ηθικές» επιλογές. Η δημιουργία αυτών των κοινών σχέσεων που επιδιώκουμε είναι επίσης, και κυρίως, ένα *πεδίο παραγωγής αξιών*, και προϋπόθεση για την εν λόγω παραγωγή είναι ότι άνθρωποι από ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών ηθικών, από διαφορετικές κουλτούρες, διαφορετικά στυλ ζωής και, όπως θα δούμε, διαφορετικές θέσεις εξουσίας εντός της πλανητι-

κής ιεραρχίας των μισθών θα συμμετέχουν στην από κοινού παραγωγή νέων συστημάτων αξιών, στην παραγωγή αξιών που είναι κοινές για όλους.

Από την άλλη, οι προτάσεις των «ειδημόνων» της αριστεράς, για «προοδευτικούς» νόμους που θα λύσουν τα «προβλήματα» που δημιουργήθηκαν από την ισχύουσα νομοθεσία ή τις σημερινές κυβερνήσεις, παρουσιάζονται ως εύλογες για τη μεσαία τάξη (την οποία θα ορίσουμε επακριβώς παρακάτω). Εδώ, από την άποψη του «ξεκινήματος της Ιστορίας», το πρόβλημα είναι το αντίθετο. Ενώ στην περίπτωση των ουτοπικών προτάσεων καθορίζεται μια ηθική επιλογή ως προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας ταυτότητας αποσυνδεμένης από το κεφάλαιο, εδώ η ηθική του κεφαλαίου είναι προϋπόθεση αυτών των προτάσεων που φιλοδοξούν να αντιμετωπίσουν και να επιλύσουν προβλήματα που δημιουργήθηκαν από τη λειτουργία των ίδιων των καπιταλιστικών σχέσεων. Θεωρείται «υπερβολική» η κινητικότητα του χρηματιστικού κεφαλαίου; Εισηγούνται κάποιου είδους έλεγχο επί του κεφαλαίου. Είναι «υπερβολικά» ελεύθερο το εμπόριο; Εισηγούνται κάποιου είδους προστατευτισμό. Έχει χτυπηθεί η μεσαία τάξη μετά από 30 χρόνια αναδιαρθρώσεων; Επιστρατεύουν κάποιου είδους λαϊκισμό στην επόμενη εκλογική εκστρατεία και ζητούν μείωση των φόρων «και όχι μόνο για τους πλούσιους». Έχουμε ανάγκη τους μετανάστες και είμαστε «στο κάτω κάτω μια χώρα μεταναστών»; Εισηγούνται κάποιου είδους «ανθρωπισμό» στην κράτησή τους και στις διατάξεις που τους αφορούν, από τη στιγμή που «δεν θέλουμε να επιβαρύνουν τις οικονομικά ανεπαρκείς δημόσιες υπηρεσίες μας». Ούτως ή άλλως θα υπάρξει ύφεση, οπότε καλύτερα να έχουμε αυστηρότερες διατάξεις. Διαφαίνεται η οικολογική καταστροφή; Ας ενθαρρύνουμε τη χρήση τεχνολογιών εξοικονόμησης ενέργειας, χωρίς όμως *ποτέ* να αμφισβητούμε τα θεμέλια της υπέρτατης αξίας της «οικονομικής» ανάπτυξης και την επακόλουθη αύξηση της *συνολικά* απαιτούμενης ενέργειας.

Υπάρχει σοβαρός κίνδυνος συστημικής κατάρρευσης λόγω του κύματος πτωχεύσεων στην καρδιά των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών κέντρων; Βάλτε στην άκρη την πίστη σας στην ελεύθερη αγορά και διασώστε το σύστημα με δημόσιο χρήμα, έτσι ώστε να υπάρξει μία επανεκκίνηση του συστήματος με το επόμενο κύμα περικοπών στις κοινωνικές δαπάνες. Από την οπτική του ξεκινήματος της Ιστορίας, είναι προβληματικός τόσο ο τρόπος που κατασκευάζονται αυτά τα προβλήματα όσο και οι πολιτικές που γεννά η κατασκευή τους. Οι πολιτικές αυτές όμως, εάν εφαρμοστούν, δεν αποτελούν ένα βήμα προς το συνολικό ξεπέρασμα των σημερινών μορφών από κοινού παραγωγής – το κεφάλαιο, στα 300 χρόνια της ιστορίας του, ήταν πάντα ικανό να χρησιμοποιεί και να διαχειρίζεται κάποιου είδους περιορισμό του, χαμηλότερους φόρους, προστατευτισμό, «ανθρώπινες» μορφές κράτησης των περιθωριοποιημένων, και «εναλλακτικές» ενεργειακές πηγές όπως ο άνεμος και οι νερόμυλοι που χρησιμοποιούσε στα πρώτα κάτεργα της βιομηχανικής εποχής. Το πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπίσουμε είναι ότι η ηθική του κεφαλαίου μπορεί να αφομοιώσει ακόμη και τις φαινομενικά πιο ριζοσπαστικές πτυχές αυτών των προτάσεων, δεδομένου ότι αυτές παρουσιάζονται ως εναλλακτικοί τρόποι ρύθμισης της ίδιας της έλλειψης εναλλακτικών, της υπάρχουσας *καπιταλιστικής* από κοινού παραγωγής. Με αυτήν την έννοια, όπως η εμπειρία μάς έχει διδάξει και η θεωρία μπορεί να μας βοηθήσει να διασαφηνίσουμε, αυτές οι προτάσεις μπορεί να ανταποκρίνονται σε μερικές πραγματικές ανησυχίες που αναδύονται από τα κάτω και από τους αγώνες, αλλά με έναν τρόπο που φέρνει και πάλι αυτούς τους αγώνες *εντός* της προβληματικής του *τέλους της Ιστορίας*, και όχι «εκτός», στη δημιουργία ενός «ξεκινήματος της Ιστορίας».[9]

Εν κατακλείδι, η ελάχιστη προϋπόθεση για να είναι ικανές οι εναλλακτικές τόσο να αναπαράγονται οι ίδιες όσο και να θέτουν ένα όριο στο κεφάλαιο, είναι να συγκροτούν διαδικα-

σίες από κοινού (ανα)παραγωγής μέσω των οποίων τα συνεργαζόμενα υποκείμενα αναζητούν, εδραιώνουν, εκφράζουν και επικοινωνούν ένα πεδίο παραγωγής αξιών το οποίο δεν βρίσκεται μόνο σε αντίθεση με το κεφάλαιο, αλλά επίσης αποτελεί πρόταση και συγκροτεί νέες κοινωνικές σχέσεις μέσα στους διάφορους αγώνες. Με αυτήν την έννοια, η διαδικασία τής από κοινού (ανα)παραγωγής που πηγαίνει πέρα από το κεφάλαιο είναι μια διαδικασία καταστροφικής δημιουργίας, σε αντίθεση με τη διαδικασία τής κατά Σουμπέτερ δημιουργικής καταστροφής. Ενώ, στην περίπτωση της δημιουργικής καταστροφής, η δημιουργία κάτι νέου και η αντίστοιχη καταστροφή του παλιού ενέχεται στη μεταβολή των μορφών των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων,[10] στην περίπτωση της καταστροφικής δημιουργίας, της καταστροφής δηλαδή των ίδιων των καπιταλιστικών σχέσεων και της αντίστοιχης δημιουργίας νέων μορφών από κοινού (ανα)παραγωγής, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι αυτή βασίζεται στην παραγωγή διαφορετικών αξιών. Σημαντικές στην προκειμένη περίπτωση είναι οι διαδικασίες που συγκροτούν μια από κοινού (ανα)παραγωγή διαφορετική από αυτή του κεφαλαίου, παρά οι μεταβαλλόμενες μορφές της καπιταλιστικής από κοινού (ανα)παραγωγής.

Μπορώ τώρα να διατυπώσω την υπόθεσή μου: για να ξεκινήσει η επίθεση της δημιουργίας νέων σχέσεων από κοινού (ανα)παραγωγής και νέων κοινών, όπως αυτά που σε γενικές γραμμές περιγράφηκαν παραπάνω, είναι απαραίτητο να συμβάλουμε πολύ συγκεκριμένα στην έκρηξη της «μεσαίας τάξης», τόσο στον πλανητικό Βορρά όσο και στον πλανητικό Νότο.

Στη συνέχεια του κειμένου θα αναπτύξω το επιχείρημά μου, εξετάζοντας αυτό που εννοώ ως μεσαία τάξη και κατόπιν πώς αντιλαμβάνομαι την «έκρηξή» της.

Η Μεσαία Τάξη ως κατηγορία εργασιακής υποκειμενικότητας[11]

Με τη Μεσαία Τάξη ασχολούνται καθημερινά οι πολιτικοί που θέλουν ψήφους, οι υπηρεσίες μάρκετινγκ που επιζητούν πωλήσεις, οι τράπεζες που αναζητούν οφειλέτες και οι διαχειριστές των συνταξιοδοτικών ταμείων που αναζητούν καταθέσεις για να τις επενδύσουν στις παγκόσμιες αγορές και να εκμεταλλευτούν τις πλανητικές περιφράξεις. Με αυτήν την έννοια, δεν αντιλαμβάνομαι τη μεσαία τάξη ως μία ομοιογενή κοινωνική ομάδα με ένα δεδομένο επίπεδο εισοδήματος, αλλά ως ένα *διαστρωματωμένο πεδίο υποκειμενικότητας που είναι πειθαρχημένο σε μεγάλο βαθμό στους κανόνες συμπεριφοράς της σύγχρονης κοινωνίας, στην οποία το κεφάλαιο έχει έναν θεμελιώδη ρόλο στην οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής μέσω των πειθαρχικών αγορών, των περιφράξεων, της διακυβέρνησης και των επιχειρήσεών του που επιδιώκουν το κέρδος.*[12]

Αυτός ο ορισμός μάς επιτρέπει να εξηγήσουμε τόσο την «κανονικότητα» της μεσαίας τάξης όσο και να τον χρησιμοποιήσουμε ως περιγραφικό αναλυτικό εργαλείο. Από τη μια πλευρά, ως ένα πεδίο υποκειμενικότητας πειθαρχημένο σε μεγάλο βαθμό, η μεσαία τάξη είναι εκείνο το κοινωνικό υποκείμενο όπου οι κοινωνικές πρακτικές δημιουργούν κανονικότητα προς το σύστημα, και ως εκ τούτου αποτελεί προϋπόθεση για την αναπαραγωγή του ίδιου του συστήματος. Από την άλλη, σε κάθε δεδομένη εποχή, η μεσαία τάξη προϋποθέτει συγκεκριμένες υλικές συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής και την ύπαρξη υποκειμένων που αναπόφευκτα θα αποκλείονται από τη μεσαία τάξη.

Κατ᾽ αυτήν την έννοια, η μεσαία τάξη είναι ένα φάντασμα που στοιχειώνει τον καθένα μας σε όλο το μήκος αυτής της κάθετης ιεραρχικής κλίμακας των μισθών, όλα τα υποκείμενα που λειτουργούν καθημερινά, με μυριάδες τρόπους, για

την αναπαραγωγή των σωμάτων τους, των κοινοτήτων τους, των οικογενειών τους, της εργασιακής τους δύναμης και των όρων διαβίωσής τους, *εντός* των ορίων του συστήματος και με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγουν, με τα χρήματά τους και την μεσολαβημένη από την αγορά αλληλεπίδρασή τους, αυτά τα όρια του συστήματος. Υποκείμενα που, ανάλογα με τη θέση τους στην ιεραρχική κλίμακα των μισθών εντός ενός πεδίου αναπαραγωγής καθορισμένου στον χώρο (De Angelis 2007a: 73-75), έχουν πρόσβαση σε μετρητά και/ή πίστωση για την αναπαραγωγή της διαβίωσής τους, και τα οποία, ανάλογα με το *ποσό* των χρημάτων και/ή της πίστωσης που μπορούν να έχουν, αναπαράγουν αυτή τη διαβίωση αναθέτοντας μέσω της αγοράς την εργασία της δικής τους αναπαραγωγής σε κάποιον *άλλο και ξένο*. Η συνθήκη ύπαρξης της μεσαίας τάξης δημιουργείται από αυτό που μεσολαβεί για τη συλλογική αναπαραγωγή της: τις καπιταλιστικές αγορές.

Δύο πράγματα απορρέουν από αυτό. Πρώτον, ότι δεν μπορούμε να μισούμε τη μεσαία τάξη χωρίς να μισούμε τον ίδιο μας τον εαυτό, καθώς ανεχόμαστε πολλές από τις πρακτικές μας παρ' όλο που τις αντιλαμβανόμαστε ως αλληλένδετες με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ούτως ή άλλως η «ενοχή της μεσαίας τάξης» έχει υλική βάση, αν και δεν θα έπρεπε να παρασυρθούμε και να θέλουμε να αλλάξουμε τον κόσμο με τρόπους που είναι συμβατοί με την αναπαραγωγή της μεσαίας τάξης και ως εκ τούτου αποτελούν τη βάση της ενοχής της. Η «φιλανθρωπία» –η κύρια απόδειξη αυτής της ένοχης– είναι μια βιομηχανία που αναπαράγει τις τρέχουσες κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, και όχι ένα όχημα για το ξεκίνημα της Ιστορίας. Δεύτερον, ότι το να ενεργούμε ως μεσαία τάξη δεν σημαίνει απλώς να ακολουθούμε μια επικρατούσα ιδεολογία, μια ηγεμονική κουλτούρα στην οποία οι αξίες των κυρίαρχων ελίτ γίνονται κοινές αξίες για όλους. Η κλασική γκραμσιανή προσέγγιση πρέπει να τροποποιηθεί και να λάβει υπ' όψιν το γεγονός ότι οι τρόποι τής από κοινού (ανα)παρα-

γωγής, με τους οποίους παράγουμε και αναπαράγουμε τον εαυτό μας, *είναι* τρόποι παραγωγής αξιών. Τα κύματα εμπορευματοποίησης και επιβολής της επισφάλειας τις τελευταίες δύο δεκαετίες, μαζί με την εξέλιξη της λεγόμενης «οικονομίας της γνώσης» που φέρνει στην επιφάνεια την κοινωνική δημιουργικότητα και καινοτομία, κάνουν όλο και πιο σαφείς τις συνέπειες αυτού του γεγονότος: αυτές οι μορφές της καπιταλιστικής από κοινού (ανα)παραγωγής *απαιτούν από τα μεμονωμένα άτομα* να αναπτύσσουν τρόπους υπολογισμού και αποτίμησης που τα κρατάνε *εντός* της κοινωνικής διαδικασίας της παραγωγής ανταλλακτικής αξίας (και αν αποτύχουν, βρίσκονται αντιμέτωπα με την απειλή της μη αναπαραγωγής) *και συγχρόνως* πιέζουν για συνεχή *έξω* [outsides] στις μορφές της παραγωγής «αξιών χρήσης». Εδώ βρίσκεται και πάλι η κατά Σουμπέτερ δημιουργική καταστροφή. Στον βαθμό λοιπόν που η κουλτούρα της μεσαίας τάξης είναι ηγεμονική κουλτούρα, πρόκειται για την ηγεμονία της *διατήρησης* αυτής της αντίφασης, μιας αντίφασης η οποία σύμφωνα με τον Μαρξ εδράζεται στην εμπορευματική μορφή (Marx 1867: κεφάλαιο 1) και στις καπιταλιστικές κοινωνικές διαδικασίες της αναπαραγωγής.

Η μεσαία τάξη είναι μια εργασιακή υποκειμενικότητα. Οι πιλότοι και οι αεροσυνοδοί της μεσαίας τάξης κάνουν εφικτές τις αεροπορικές πτήσεις, οι μηχανοδηγοί της μεσαίας τάξης οδηγούν τα τρένα, ενώ οι ελεγκτές εισιτηρίων της μεσαίας τάξης βεβαιώνουν ότι όλοι εμείς λειτουργούμε ως μεσαία τάξη και πληρώνουμε το εισιτήριό μας. Οι διαφημιστές της μεσαίας τάξης γράφουν τα νέα σλόγκαν για να πουλιούνται τα προϊόντα στους «ηθικούς» καταναλωτές της μεσαίας τάξης. Οι υπάλληλοι χρηματιστικών της μεσαίας τάξης ψάχνουν επικερδείς τρόπους για να επενδύσουν τα αποθεματικά των συνταξιοδοτικών ταμείων των ριζοσπαστών κοινωνιολόγων καθηγητών της μεσαίας τάξης. Η μεσαία τάξη είναι υπεύθυνη για τη λειτουργία πολλών εργοστασίων στη Δύση, κοινωνι-

κών υπηρεσιών, της αστυνομίας, των δικαστηρίων, των σχολείων, των πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων, ασφαλιστικών εταιρειών, του στρατού, της κρατικής και κυβερνητικής γραφειοκρατίας και των πολιτικών κομμάτων. Ή, σωστότερα, έτσι έχουν τα πράγματα *εάν δεν υπολογίσουμε τους μη πολίτες*, δηλαδή τους αόρατους μετανάστες. Πράγματι, ακόμη και οι πιο «προοδευτικοί» εκπρόσωποι της μεσαίας τάξης, όταν είναι στην εξουσία, δεν τους υπολογίζουν, καθώς βρίσκονται εκτός εκείνων των ορίων που καθορίζουν *την κοινωνική θέση και τα δικαιώματα του πολίτη* με βάση το γράμμα του νόμου, γεγονός το οποίο, όπως θα δούμε, βοηθάει *στον καθορισμό* της μεσαίας τάξης.[13] Και στην περίπτωση αυτή, δεν εξετάζουμε το επίπεδο του εισοδήματος, αλλά ένα πεδίο υποκειμενικότητας που κανονικοποιείται στο πλαίσιο του συστήματος. Ούτε και μιλάμε απαραίτητα για ατομικές συμπεριφορές εντός μιας ομάδας. Εξετάζουμε τους κανόνες που διέπουν την ομάδα.

Υπάρχουν, βεβαίως, διαφορές στην ιεραρχική κλίμακα των μισθών εντός της μεσαίας τάξης. Υπάρχει φτώχεια και εξαθλίωση εντός της μεσαίας τάξης. Ωστόσο, υπάρχει και μια βαθιά ριζωμένη ψευδαίσθηση ότι η «βελτίωση» θα έρθει χάρη σε ατομικές ενέργειες, με προσπάθεια, εκπαίδευση και ούτω καθεξής. Ή σωστότερα, αυτή είναι ψευδαίσθηση εάν σκεφτόμαστε συνολικά. Για το άτομο, η βελτίωση θα μπορούσε κάλλιστα να προκύψει χάρη στην ετοιμότητα και τα εφόδια που έχει για να παλέψει σ’ αυτόν τον διαρκή εμφύλιο πόλεμο με τον οποίο αναπαράγουμε τη διαβίωσή μας – τον ανταγωνισμό. Ή ίσως όχι. Το θέμα είναι ότι η μεσαία τάξη ταυτίζεται ακριβώς με την ιδεολογία της βελτίωσης μέσω της ατομικής προσπάθειας –μια ιδεολογία πρακτική, καθώς παρέχει μια πυξίδα για ατομική δράση–, και η αγορά είναι ο κοινωνικός μηχανισμός μέσω του οποίου δρέπει τους καρπούς αυτών των προσπαθειών (ή ίσως όχι). Δυστυχώς, αυτό που δεν αντιλαμβάνονται οι αλληλεπιδρώσες υποκειμενικότητες της μεσαίας τάξης είναι ότι ένα από τα παράγωγα αυτής της ανταγωνι-

στικής αλληλεπίδρασης είναι η διαρκής αλλαγή των κανόνων με τους οποίους εκτιμάται η «προσπάθεια» του καθενός, γεγονός που καθιστά πιο δύσκολο το να αποκομίσουν οφέλη και που συμβάλλει στη δημιουργία των διαιρέσεων και των ιεραρχιών εντός της ίδιας της μεσαίας τάξης.[14]

Έτσι, οι κοινότητες της μεσαίας τάξης είναι αναγκαστικά *περιτειχισμένες* – σε ποικίλους βαθμούς, ανάλογα με το πού βρίσκονται. Τις περιβάλλουν κάμερες επιτήρησης, φρουροί ασφαλείας, στρατόπεδα κράτησης και φυλακές. Ανάλογα με το μέγεθός τους, αυτές οι περιτειχισμένες κοινότητες είναι ορατές ή αόρατες. Σε πολλές περιοχές του παγκόσμιου Νότου, στο Γιοχάνεσμπουργκ ή στο Ρίο ντε Τζανέιρο για παράδειγμα, μπορούμε να δούμε ξεκάθαρα, καθώς περπατάμε σε κατοικημένες περιοχές, να ξεπροβάλλουν μικροί θύλακες, σπίτια ή και ολόκληρες γειτονιές που αποτρέπουν τους φτωχούς, αυτούς που δεν είναι ακόμα μεσαία τάξη, να εισέλθουν. Στον παγκόσμιο Βορρά, οι πύλες ελέγχου είναι ίσως λιγότερο ορατές στην καθημερινή ζωή, καθώς τις έχουμε συνηθίσει περισσότερο, ή επειδή έχουν διεισδύσει σχεδόν παντού, όπως δείχνουν οι 10.000 κάμερες επιτήρησης, κόστους 200 εκατομμυρίων λιρών, σε μια πόλη όπως το Λονδίνο (Davenport 2007). Ή ίσως θα πρέπει να εξετάσουμε ολόκληρη την εθνική ή υπερεθνική επικράτεια[15] ως παράδειγμα μιας μεγάλης περιτειχισμένης κοινότητας, όπου στρατόπεδα κράτησης και συνοριοφύλακες προσπαθούν να εμποδίσουν τους φτωχότερους, αυτούς που δεν είναι ακόμα μεσαία τάξη, να εισέλθουν *με τους δικούς τους όρους*.[16] Και ενώ η παρουσία *των φτωχών* επιτρέπεται στις περιτειχισμένες κοινότητες των παγκόσμιων πόλεων για να εξυπηρετούν τις ανάγκες των κοινοτήτων –ως φύλακες, καθαρίστριες, οικιακές βοηθοί, οικοδόμοι κ.λπ.–, την ίδια στιγμή οι συνοριοφύλακες περιπολούν στα σύνορα ενός πεδίου καπιταλιστικής *δραστηριότητας*, ενός πεδίου αναπαραγωγής, το οποίο απαιτεί προσεκτικό έλεγχο καθώς οι εντάσεις στην αγορά εργασίας συσσωρεύονται και η δι-

αχείριση της μετανάστευσης συμβάλλει στην αποσυμπίεση (Mezzadra και Neilson 2003).

Ως εργασιακή υποκειμενικότητα, η μεσαία τάξη είναι, εντέλει, ένας εμπειρικός όρος για να περιγράψουμε ένα υποσύνολο αυτού που θεωρητικά αποκαλούμε *εργατική τάξη*, το κοινωνικό και πολιτικό εκείνο υποκείμενο το οποίο αντιλαμβανόμαστε ότι αναπαράγει τη διαβίωσή του σε αντίθεση με το κεφάλαιο αλλά και ως μέρος του κεφαλαίου, και που θεωρούμε ότι περιλαμβάνει τόσο τους μισθωτούς όσο και τους μη μισθωτούς, ότι είναι κατακερματισμένο και διαιρεμένο μέσα στην ιεραρχική κλίμακα των μισθών και έχει πλανητικό χαρακτήρα. Η μεσαία τάξη για εμάς *είναι* εργατική τάξη, χωρίς όμως να έχει εκείνη τη σταθερή παρουσία –συμβολική ή υλική, που προσβλέπει– εκτός του κεφαλαίου.

Είναι λοιπόν σημαντικό να κατανοήσουμε ότι η μεσαία τάξη επίσης αγωνίζεται, αλλά αγωνίζεται ως μεσαία τάξη. Η μεσαία τάξη, όπως κάθε τάξη, έχει ποικίλες ιδιότητες και αμφιταλαντεύσεις[17] στο πλαίσιο των στρατηγικών της συντεταγμένων, των θεμελίων δηλαδή που επιτρέπουν την επιβίωση και την αναπαραγωγή της ως Μεσαία Τάξη.[18] Ένα από τα θεμέλιά της είναι η «τάξη» [order]. Η μεσαία τάξη κατά βάση θέλει «τάξη». Αυτό συμβαίνει, και μάλιστα ολοένα και πιο πολύ, και υπάρχει λόγος. Η «τάξη» είναι απαραίτητη προϋπόθεση της καπιταλιστικής μορφής τής από κοινού παραγωγής, και ειδικά όπως την βιώνει η μεσαία τάξη με μεγάλη αίσθηση καθήκοντος και κανονικότητας. Η αναπαραγωγή της μεσαίας τάξης *εξαρτάται* όλο και περισσότερο από την ευταξία. Μόνο μια ευρύτερη κοινωνική θεώρηση θα μπορούσε να διαρρήξει αυτήν την ανάγκη για τάξη και να επιτρέψει την ανάδυση της επιθυμίας για μια *διαφορετική* τάξη, δηλαδή για διαφορετικές κοινωνικές και χωρικές διαστάσεις του κυκλικού χρόνου μέσω των οποίων δημιουργούνται αξίες (De Angelis 2007a), αξίες που δεν θα λειτουργούν βάσει της ακατάπαυστης και πιεστικής ανάγκης να βρεθούν χρήματα για τον οικογενειακό προϋπολογισμό.

Πάρτε για παράδειγμα την αμερικανική μεσαία τάξη, την οποία όλοι οι υποψήφιοι σε κάθε προεδρική εκλογή ισχυρίζονται ότι πραγματικά εκπροσωπούν. Τις τελευταίες δεκαετίες, οι οικογένειες της μεσαίας τάξης, ακόμη κι αυτές που έχουν δύο εργαζόμενα μέλη, αντιμετωπίζουν αρκετές οικονομικές δυσκολίες, που τις αναγκάζουν να μένουν χωρίς ασφάλιση, με όλο και λιγότερα περιθώρια για λάθη, και ως εκ τούτου να είναι ανίκανες να σκεφτούν οποιαδήποτε άλλη εναλλακτική εκτός από τη συμμετοχή τους στην κούρσα του ανταγωνισμού. Τις τελευταίες δεκαετίες, η μόνη αύξηση του εισοδήματος των οικογενειών έχει προέλθει από την εργασία ενός δεύτερου μέλους τους, καθώς το μέσο εισόδημα ενός άνδρα πλήρους απασχόλησης έχει μειωθεί με πραγματικούς όρους και οι γυναικείοι αγώνες για αυτονομία των δεκαετιών του 1960 και 1970 έχουν αφομοιωθεί πλέον από το κεφάλαιο ως μέρος του εντεινόμενου ανταγωνισμού στην αγορά εργασίας και ως δημιουργία μιας νέας αγοράς που αφορά τις εργασίες αναπαραγωγής. Αυτό έχει αυξήσει το οικογενειακό εισόδημα περίπου 70% από τη δεκαετία του 1970, αλλά την ίδια στιγμή έχει αυξηθεί το ποσό που δαπανάται για προϊόντα πρώτης ανάγκης για την αναπαραγωγή του νοικοκυριού και έχει αυξηθεί εντυπωσιακά το *οικονομικό ρίσκο* της οικογένειας. Σήμερα, η «μέση» οικογένεια της μεσαίας τάξης έχει φτάσει στα όρια των οικονομικών της δυνατοτήτων. Το οικονομικό ρίσκο έχει αυξηθεί για διάφορους λόγους. Κατ' αρχάς, σε αντίθεση με το τι γινόταν πριν από μία γενιά, τα εισοδήματα σήμερα είναι λιγότερο προστατευμένα, εξαιτίας των νεοφιλελεύθερων μέτρων των πρόσφατων δεκαετιών, με τη φυγή μέρους των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων σε άλλες χώρες, με την απειλή της επισφάλειας και τις περικοπές στα επιδόματα του κράτους πρόνοιας. Δεύτερον, λόγω της αυξημένης εξάρτησης από δύο εισοδήματα, οι οικογένειες δεν μπορούν εύκολα να αντισταθμίσουν ενδεχόμενες απώλειες εισοδήματος λόγω ασθένειας ή απόλυσης. Οποιαδήποτε μείωση

του οικογενειακού εισοδήματος σήμερα δεν μπορεί να αντισταθμιστεί από κάποιο άλλο μέλος της οικογένειας το οποίο θα εισέλθει στη μισθωτή απασχόληση, καθώς αυτός ή αυτή εργάζεται ήδη. Τρίτον, παρά την πτώση του κόστους παραγωγής των προϊόντων –λόγω των εκατομμυρίων ανεπαρκώς αμειβόμενων εργατών στην Κίνα και στις άλλες ζώνες ελεύθερου εμπορίου και εντατικής εκμετάλλευσης σε ολόκληρο τον κόσμο–, η οποία συνέβαλε στην αποφυγή μιας δραματικής πτώσης των πραγματικών μισθών, περίπου το 75% των οικογενειακών εξόδων αφορά πλέον απαραίτητα *πάγια* κόστη, δάνεια, δόσεις για το αυτοκίνητο, υγεία και ασφάλιση, φροντίδα των παιδιών. Πρόκειται για δαπάνες που δεν μπορούν να περικοπούν, εκτός αν αναδιαρθρωθεί η βασική δομή της οικογενειακής μονάδας: αν η οικογένεια παραιτηθεί από το σπίτι, το αυτοκίνητο, την εκπαίδευση των μελών της ή την υγειονομική περίθαλψη (Warren 2006). Είναι προφανές, επομένως, ότι σε αυτό το πλαίσιο, οι οικογένειες της μεσαίας τάξης αναπτύσσονται μέσα στο χρέος, και δελεάζονται ολοένα και περισσότερο από την πιθανότητα να γίνουν *εισοδηματίες*, να κερδίζουν δηλαδή χρήματα από τις διακυμάνσεις των χρηματιστηριακών αγορών. Δεν χρειάζεται να πούμε ότι τα συστημικά όρια μιας τέτοιας προοπτικής για «βελτίωση» έχουν φανεί ξεκάθαρα, με τραγικό τρόπο, για άλλη μια φορά στη χρηματοπιστωτική κατάρρευση του 2008.

Το άλλο στρατηγικό θεμέλιο της μεσαίας τάξης είναι η «βελτίωση» των συνθηκών της ζωής της. Αλλά δεδομένου ότι ο ορίζοντάς της είναι το τέλος της Ιστορίας, η «βελτίωση» της μεσαίας τάξης χτίζεται μέσα σε έναν κόσμο που κυριαρχείται από το κεφάλαιο, τις περιφράξεις του και τη βίαιη αρπαγή των κοινών, τις πειθαρχικές αγορές που καλλιεργούν τον ανταγωνισμό του ενός προς τον άλλο για την εξασφάλιση των μέσων διαβίωσης, και τη διακυβέρνηση με τις τεχνικές της τής διαίρεσης και του αποκλεισμού. Αυτό σημαίνει ότι η «βελτίωση» μπορεί τελικά να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα στην ιεραρχία

των μισθών. Η μεσαία τάξη ως τέτοια δεν μπορεί να αντικρίσει καταπρόσωπο το απλό γεγονός ότι 6 δισεκατομμύρια από εμάς δεν μπορούν, για δύο λόγους, να είναι μεσαία τάξη. Πρώτον, ακόμη και με την ανακύκλωση και τους λαμπτήρες ενεργειακής απόδοσης, θα απαιτούνταν αρκετοί πλανήτες για να φιλοξενήσουν έναν τέτοιο τρόπο ζωής.[19] Δεύτερον, δεδομένου ότι αυτός ο τρόπος ζωής θα προέρχεται από τον καπιταλιστικό τρόπο από κοινού (ανα)παραγωγής, θα βασίζεται στην ιεραρχία και στον αποκλεισμό. Με άλλα λόγια, από μια συνολική άποψη, η «βελτίωση» της μεσαίας τάξης είναι μια ψευδαίσθηση που κατασκευάζεται μεταξύ της Σκύλλας της οικολογικής καταστροφής και της Χάρυβδης της φτώχειας και των συντριμμιών. Παρ' όλα αυτά, η μεσαία τάξη εξακολουθεί να αναζητά τη «βελτίωση» με τους δικούς της όρους. Τα σχέδιά της (για «καλύτερη» κυβέρνηση, για «καλύτερο» περιβάλλον, για «λιγότερη» φτώχεια, για «βελτιωμένες» δημόσιες υπηρεσίες, για «καλύτερους» μισθούς) εμφανίζονται κατ' αρχήν να αντιτίθενται σε κάτι, να προσφέρουν ένα εναλλακτικό σχέδιο σε σχέση με αυτό που εφαρμόζεται. Το κόμμα της «τάξης» αντιπαρατίθεται συχνά στο κόμμα της «βελτίωσης» στις πολιτικές εκλογές, καθώς αυτές είναι στιγμές που το πηδάλιο χρειάζεται να στραφεί προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, έτσι ώστε να αναπαραχθεί το σύνολο. Η αλήθεια είναι ότι αυτά τα αντιτιθέμενα κόμματα, από τη στιγμή που αναλαμβάνουν τη διακυβέρνηση, γίνονται συγχρόνως κόμματα της «τάξης» και της «βελτίωσης», καθώς επιδιώκουν τις ψήφους της μεσαίας τάξης στις επόμενες εκλογές. Ως εκ τούτου, για τη μεσαία τάξη δεν υπάρχει αληθινό εναλλακτικό σχέδιο που θα μπορούσε να μας οδηγήσει σε μια ριζικά διαφορετική μορφή από κοινού (ανα)παραγωγής. Για τη μεσαία τάξη υπάρχουν μόνο διαφορετικοί τόνοι και κατευθύνσεις ενός και μοναδικού σχεδίου: της καπιταλιστικής «από κοινού (ανα)παραγωγής».

Μέσα στα όρια του συστήματος όπου λειτουργεί μεταξύ άλλων κοινωνικών παραγόντων η μεσαία τάξη, περιλαμβά-

νονται, και το σύστημα φροντίζει ιδιαίτερα ώστε να περιληφθούν, συγκρούσεις που γεννιούνται είτε εντός είτε εκτός του συστήματος. Παραδείγματα της πρώτης περίπτωσης είναι οι κλασικοί εργατικοί αγώνες, που περιορίζονται σε γενικές γραμμές στο πλαίσιο γραφειοκρατικών διαδικασιών και οργανωμένων συστημάτων αντιπροσώπευσης, ή οι ομάδες πίεσης που αποσκοπούν στη μεταρρύθμιση ενός νόμου στο πλαίσιο θεσμικών διαδικασιών, ή η ψήφιση αντιπολιτευόμενων κομμάτων για το σχηματισμό νέων κυβερνήσεων, ή επίσης εκείνα τα κοινωνικά κινήματα που περιορίζονται σε εκδηλώσεις κοινωνικής δύναμης τελετουργικού χαρακτήρα (διαδηλώσεις κ.λπ.) για να γίνει ορατή *η ταυτότητά* τους και να πιέσουν για τη θεσμική τους αναγνώριση. Πρέπει εδώ να ξεκαθαρίσω ότι δεν αξιολογώ αυτές τις συγκρούσεις. Ως «εργαζόμενος», «ευσυνείδητος πολίτης», «πατέρας», «σύζυγος», «γείτονας» και «φίλος» συμμετέχω αναγκαστικά σε πολλές από αυτές. Ωστόσο, είναι επίσης ξεκάθαρο ότι εάν δούμε μεμονωμένα την ικανότητα μετασχηματισμού που έχουν αυτοί οι αγώνες, θα αναγνωρίσουμε ότι έχουν πολύ περιορισμένη επίδραση στους μηχανισμούς *ελέγχου* και *πειθαρχίας* των καπιταλιστικών διαδικασιών. Οι γραφειοκρατικοί ελιγμοί, οι νομισματικές και μεταναστευτικές πολιτικές, η κινητικότητα του κεφαλαίου και οι πειθαρχικές αγορές μπορούν να παραγκωνίσουν τους εργατικούς αγώνες. Νέα κυβερνητικά κόμματα δομούν τις διαφορές τους με τέτοιο τρόπο ώστε να είναι συμβατές με το γενικότερο σύστημα των νόμων και των προτεραιοτήτων του παγκόσμιου κεφαλαίου. Νέα κοινωνικά υποκείμενα μπορούν να αποκτήσουν ορατότητα και να περάσουν από το περιθώριο στην αναγνώριση, χωρίς να αμφισβητούν τις διαδικασίες που δημιουργούν περιθωριοποίηση και ως εκ τούτου μια νέα γενιά περιθωριοποιημένων. Από τη στιγμή που απορρίπτουμε την αντίληψη της γραμμικής προόδου, καμία «μεταρρύθμιση» δεν μπορεί να μας εξαπατήσει ότι είμαστε στον «σωστό δρόμο». Αντιθέτως, πρέπει να μας

θέτει σε εγρήγορση το γεγονός ότι ακριβώς μια μεταρρύθμιση μπορεί κάλλιστα να συμβάλει, κυριολεκτικά, στην *εκ νέου* ρύθμιση των ίδιων διαδικασιών και δομών της κυριαρχίας.

Ο τραπεζικός και χρηματοπιστωτικός κόσμος έως την κρίση του 2008 μπορεί να χρησιμεύσει ως παράδειγμα για το πώς η μεσαία τάξη, δηλαδή μια εργασιακή υποκειμενικότητα που λειτουργεί εντός του συστήματος της αξιοποίησης του κεφαλαίου, αναδημιουργεί τον εαυτό της και το κοινό πλαίσιο της αλληλεπίδρασής της. Δείτε για παράδειγμα τους παίκτες των χρηματιστηρίων, οι οποίοι λέγεται ότι έχουν διάρκεια μνήμης 24 ωρών στον τομέα της δραστηριότητάς τους, και οι οποίοι χωρίζονται σύμφωνα με τα λεγόμενά τους σε δύο ομάδες: τις αρκούδες και τους ταύρους, δηλαδή σε αυτούς που στοιχηματίζουν στην πτώση των αξιών και σε αυτούς που πιστεύουν και στοιχηματίζουν στην άνοδο. Οι στρατηγικές στοιχήματος κινούνται σύμφωνα με αυτήν την πίστη τους. Στο μεταξύ, οι αμφιταλαντευόμενοι θα ακολουθήσουν μία από τις δύο ομάδες, ανάλογα με την τάση που επικρατεί. Τώρα, η αξία των μετοχών σε μια δεδομένη στιγμή θα είναι το τελικό αποτέλεσμα της επίδρασης αυτών των δυνάμεων – κερδίζει όποιος έχει ποντάρει περισσότερα χρήματα για να ωθήσει την αγορά στην επιθυμητή κατεύθυνση. Όταν όμως οι αρκούδες ή οι ταύροι διαπιστώνουν ότι οι προσδοκίες τους επιβεβαιώνονται από τα γεγονότα, κάποια στιγμή οι αρκούδες θα αρχίσουν να μετατρέπονται σε ταύρους, και θα αγοράσουν τις πεσμένες μετοχές σε «τιμή ευκαιρίας», με την προσδοκία ότι τώρα θα ξαναρχίσουν να ανεβαίνουν. Είναι άραγε δυνατόν το συστημικό τέλος της λειτουργίας της χρηματιστηριακής αγοράς να έρθει μετά από μια κατάρρευσή της και να εμφανιστεί *με τους δικούς του όρους*, δηλαδή χωρίς εξωτερική παρέμβαση; Δεν νομίζω. Για τον απλό λόγο ότι μια κρίση θα σημαίνει απλώς μια αναδιαμόρφωση των χρεώσεων και των πιστώσεων, κι έτσι το παιχνίδι θα μπορεί να συνεχιστεί. Η λειτουργία του *συστήματος* βασίζεται στην προσδοκία ότι οι

αρκούδες θα ακολουθήσουν τους ταύρους, και ότι τις περιόδους ταχείας ανάπτυξης θα τις ακολουθήσουν υφέσεις και απότομες πτώσεις των τιμών. Σε διάφορες ιστορικές περιόδους μπορεί να υπάρχουν –για ιστορικούς λόγους– διαφορές στον χρόνο εκδήλωσης, την ένταση και τη διάρκεια αυτών των φαινομένων. Κάποιες φορές, μπορεί οι κρατικές αρχές να χρειαστεί ακόμη και να αναστείλουν τη λειτουργία του χρηματιστηρίου για ένα διάστημα, προκειμένου να περιορίσουν τη ζημιά που προκαλεί στο σύστημα η παρουσία τόσο πολλών ταύρων ή αρκούδων, και να εισαγάγουν κάποιες αλλαγές για να κατευνάσουν τους επενδυτές. Ωστόσο, το θέμα είναι ότι η εσωτερική λειτουργία αυτών των δυνάμεων προκαλεί διακυμάνσεις. Και οι υποκειμενικότητες της μεσαίας τάξης, που λειτουργούν σε καθημερινή βάση σε αυτές τις συναλλαγές, *το γνωρίζουν*. Γνωρίζουν ότι ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ενδεχομένως σήμερα μπορεί να χάσουν ή να κερδίσουν, αύριο θα είναι άλλη μια μέρα *συναλλαγών*, εάν όχι για αυτούς επειδή πτώχευσαν, τουλάχιστον για όσους διαθέτουν ρευστό για να "χτυπήσουν" τις ευκαιρίες. Το *σύστημα* παράγει κορυφώσεις και πτώσεις σαν να είναι ένας μηχανισμός αναπνοής, και συγχρόνως το σύστημα παράγεται από την *εργασία* των χρηματιστών της μεσαίας τάξης που *προσδοκούν* ότι αυτό θα υπάρχει και αύριο. Και όταν μιλάμε για χρηματιστηριακές αγορές, όπου τα ομόλογα, τα συμβόλαια μελλοντικής εκπλήρωσης και τα προαιρετικά δικαιώματα αγοράς προεκτείνουν στο μέλλον τις προσδοκίες κερδοφορίας (και βασίζουν τις τρέχουσες αξίες στην πρόβλεψη της ροής μελλοντικών εσόδων), μιλάμε επίσης για την προσδοκία ενός καπιταλιστικού μέλλοντος. Η μεσαία τάξη αναπαράγει την εξασφάλιση των μέσων διαβίωσής της προσδοκώντας ότι η αυριανή από κοινού παραγωγή θα είναι όπως η σημερινή. Η μεσαία τάξη είναι το πολιτικό υποκείμενο του τέλους της Ιστορίας.

Τα πράγματα θα μπορούσαν να είναι κάπως διαφορετικά αν κάποιος, εκτός χρηματιστηρίου, αρνιόταν εμφατικά την

αναδιάρθρωση, τον εξορθολογισμό, τις περικοπές, την επιβολή της ευελιξίας, τις εκτοπίσεις και τις περιφράξεις με όλες τις πλανητικές τους συνέπειες που κρίνονται αναγκαίες για τον «εξορθολογισμό της οικονομίας», «την αναζωογόνηση της ανάπτυξης» και την αποκατάσταση της «αξιοπιστίας» μετά την κατάρρευση του χρηματιστήριου ή τα χρηματοοικονομικά σκαμπανεβάσματα. Και τα πράγματα θα ήταν σίγουρα διαφορετικά αν η άρνηση αυτή συνοδευόταν από την προσπάθεια κατοχής των μέσων διαβίωσης και συγχρόνως την ανασυγκρότηση της κοινωνικής συνεργασίας μέσα από νέα κοινά και νέες σχέσεις που δημιουργούν τα κοινά. Τα πράγματα θα ήταν πολύ διαφορετικά. Στα γραφεία των χρηματιστών, το πλήθος των διαθέσιμων «ευκαιριών» στις οθόνες των υπολογιστών θα άρχιζε να μειώνεται ώρα με την ώρα, πριν εξαφανιστούν εντελώς για να πάρει τη θέση τους το μήνυμα που στέλνει κάποιος χάκερ και λέει: «ο κόσμος *δεν είναι πλέον* για πούλημα». Ξαφνικά, δεν θα υπήρχε πλέον μεσαία τάξη, ούτε στις αίθουσες συναλλαγών ούτε στους δρόμους.

Αυτό που σκιαγραφείται εδώ μπορεί να αναδιατυπωθεί σε μια ευρύτερη κοινωνική κλίμακα. Ας θέσουμε ξανά το αρχικό ερώτημα: είναι δυνατόν η συστημική κατάρρευση και το τέλος της καπιταλιστικής αγοράς να συμβεί *με τους δικούς του όρους*, δηλαδή χωρίς κάποια εξωτερική παρέμβαση; Για να επαναλάβω την προηγούμενη απάντηση, τώρα σε μεγαλύτερη κλίμακα: Δεν νομίζω. Για τον απλό λόγο ότι όλες οι πιθανές συστημικές κρίσεις θα συνεπάγονταν απλώς μια αναδιαμόρφωση της ιδιοκτησίας και του ελέγχου των κοινωνικών μέσων διαβίωσης και παραγωγής, και το παιχνίδι της καπιταλιστικής από κοινού (ανα)παραγωγής θα συνεχιζόταν. Η *λειτουργία* του συστήματος της καπιταλιστικής «από κοινού (ανα)παραγωγής» (το οποίο περιλαμβάνει την αγορά και τις κρατικές/πολιτικές διαδικασίες) βασίζεται στην προσδοκία ότι οι περίοδοι ταχείας ανάπτυξης ακολουθούνται από υφέσεις και απότομες πτώσεις. Σε διάφορες ιστορικές περιό-

δους μπορεί να υπάρχουν –για ιστορικούς λόγους– διαφορές στον χρόνο εκδήλωσης, την ένταση και τη διάρκεια αυτών των φαινομένων. Ή ακόμα και μια γεωγραφική σύνδεση μεταξύ της ανάπτυξης και της ύφεσης. Ωστόσο, η εσωτερική τους λειτουργία παράγει διακυμάνσεις. Οι υποκειμενικότητες της μεσαίας τάξης, που λειτουργούν σε καθημερινή βάση σε όλη την κλίμακα του καταμερισμού εργασίας και με κάθε τύπου συμβάσεις εργασίας, το *γνωρίζουν* αυτό. Γνωρίζουν ότι ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ενδεχομένως σήμερα μπορεί να χάσουν ή να κερδίσουν, να απολυθούν ή να προσληφθούν, αύριο θα είναι μια άλλη μέρα της *αγοράς* ή μέρα *εκλογών* ή εργάσιμη μέρα. Εάν όχι για αυτούς, τουλάχιστον για όσους «συμμετέχουν ενεργά» στην αγορά εργασίας, είναι «ευσυνείδητοι» πολίτες και «χαρούμενοι καταναλωτές». Το *σύστημα* και τα υποσυστήματά του παράγουν κορυφώσεις και πτώσεις σαν να είναι ένας μηχανισμός αναπνοής, και συγχρόνως το σύστημα παράγεται από την *εργασία* των υποκειμένων της μεσαίας τάξης που *προσδοκούν* ακριβώς ότι αυτό θα υπάρχει και αύριο. Και δεδομένου ότι μιλάμε για τη συνύφανση κρατών, αγορών και τρόπων διαβίωσης, οι προσδοκίες προβάλλονται στον χρονικό ορίζοντα μερικών δεκαετιών ή και αιώνων. Αυτές οι προσδοκίες και η υλική τους βάση –η ικανότητα που έχει το κεφάλαιο να συγκροτείται ως κοινωνική δύναμη από τα σώματα των αστυνομικών της μεσαίας τάξης και/ή τα σώματα των ειδημόνων της μεσαίας τάξης που προτείνουν μεταρρυθμίσεις και/ή τα σώματα των εργαζομένων της μεσαίας τάξης που «δεν έχουν αρκετό χρόνο για πολιτική» λόγω της πιεστικής ανάγκης να φροντίσουν για την αναπαραγωγή της επιβίωσης τόσο της δικής τους όσο και της κοινότητάς τους– δεν αφήνει περιθώριο για κάποια *ελπίδα* άλλη πέρα από έναν ευσεβή πόθο. Και σε αυτήν την περίπτωση, επίσης, μιλάμε για την προσδοκία ενός καπιταλιστικού μέλλοντος. Η μεσαία τάξη αναπαράγει την εξασφάλιση των μέσων διαβίωσής της προσδοκώντας ότι η αυριανή από κοινού παραγωγή θα εί-

ναι όπως η σημερινή, θα εξαρτάται από τους ίδιους «νόμους» αλληλεπίδρασης, θα διαμορφώνεται από την κοινή επιδίωξη των ίδιων αξιών, της απόκτησης περισσότερων χρημάτων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, η μεσαία τάξη προσπαθεί να στέλνει τα παιδιά της σε «καλύτερα» σχολεία, και σε «καλύτερα» πανεπιστήμια – και μετράει το «καλύτερο» με βάση τις ανταγωνιστικές δυνατότητες που προσφέρουν τα πτυχία τους. Αντιλαμβάνονται το μέλλον των παιδιών τους να κυριαρχείται από τους ίδιους γενικούς κανόνες του παιχνιδιού που έχουν κι αυτοί παίξει. Το επαναλαμβάνουμε: η μεσαία τάξη είναι το πολιτικό υποκείμενο του τέλους της Ιστορίας.

Φαίνεται να μην ηχεί καμιά απειλητική μουσική εκεί έξω, εκτός από τον τελετουργικό χορό της ανανέωσης κάποιων συμβάσεων. Σύντομα θα σωπάσει, είτε λόγω ήττας είτε λόγω νίκης – αλλά αυτό θα προκαλέσει απλώς μια ανακατανομή των νικητών και των ηττημένων στην κλίμακα του πλανητικού συστήματος.

Η «έκρηξη» της Μεσαίας Τάξης και το έξω

Πρέπει να δούμε και να αναγνωρίσουμε μια σημαντική πολιτική αλήθεια, η οποία ιστορικά συσκοτίστηκε στον εκτεταμένο δημόσιο διάλογο μεταξύ μεταρρύθμισης και επανάστασης – μία παραπλανητική πόλωση η οποία με τραγικό τρόπο έχει διασχίσει ολόκληρο τον εικοστό αιώνα. Η μεσαία τάξη, ως μεσαία τάξη, ή οι αντιπρόσωποί της και οι «πάροχοι υπηρεσιών» της (τα πολιτικά κόμματα μέσα στο σύστημα της αστικής δημοκρατίας, οι υπηρεσίες προώθησης προϊόντων μέσα στο σύστημα των ανταγωνιστικών επιχειρήσεων, οι υπηρεσίες εύρεσης εργασίας μέσα στο σύστημα των ανταγωνιζόμενων εργαζομένων) *δεν θα είναι ποτέ* ικανοί να συμβάλουν στην επίτευξη μιας θεμελιώδους αλλαγής του συστήματος που προκύπτει από την καθημερινή μας δραστηριότητα *εντός* του

συστήματος. Η επικεντρωμένη στις *αξίες* της μεσαίας τάξης από κοινού παραγωγή –όσο ιστορικά και πολιτισμικά ιδιαίτερες κι αν είναι αυτές οι αξίες– είναι πάντοτε από κοινού παραγωγή *εντός* του συστήματος. Η *κοινή* μας δραστηριότητα ως δραστηριότητα της μεσαίας τάξης, είτε ως καταναλωτές, ως εργαζόμενοι ή ως πολίτες, αναπαράγει το σύστημα αξιών και την ιεραρχία αξιών που είναι το σημείο αναφοράς της συνεργασίας μας.

Το πρόβλημα που αντιμετωπίζουμε είναι κατά συνέπεια αυτό: δεν πρόκειται να υπάρξει ξεκίνημα της Ιστορίας χωρίς τη μεσαία τάξη, αλλά ούτε και μαζί με τη μεσαία τάξη (με το σύστημα εκείνο που αναπαράγει την εργασιακή υποκειμενικότητα ως μεσαία τάξη). Πρέπει λοιπόν να αναζητήσουμε κάτι εκτός, ένα νέο έδαφος απ' όπου θα διεξάγουμε τον αγώνα μας! Και αν η μεσαία τάξη θα πρέπει να αναγκάσει τον εαυτό της να πάει πέρα από την ταυτότητά της, εκτός της ταυτότητάς της, πώς αλλιώς μπορεί να το κάνει παρά με μια έκρηξη; Και πώς αλλιώς θα μπορούσε να πυροδοτηθεί αυτή η έκρηξη παρά από την επίδραση αυτού που βρίσκεται ήδη έξω από αυτήν την ταυτότητα;

Φυσικά, όταν λέω *έκρηξη* την εννοώ αποκλειστικά και μόνο μεταφορικά – πώς αλλιώς θα ήταν δυνατόν χωρίς να υπονομευτεί η προοπτική του ξεκινήματος της Ιστορίας; Και αυτό για δυο λόγους. Πρώτον, η αντίληψή μας για τη μεσαία τάξη –η οποία, επαναλαμβάνω, περιλαμβάνει διάφορα στρώματα μέσα σε μια ιεραρχική κλίμακα μισθών– αφορά την επικρατούσα ζωή στον παγκόσμιο Βορρά καθώς και τα ολοένα αυξανόμενα βαλάντια του παγκόσμιου Νότου τα οποία λατρεύουν οι παγκόσμιοι επενδύτες ως ποιοτικό σημείο αναφοράς του ανθρώπινου πολιτισμού.[20] Το να επιζητά επομένως κανείς τη φυσική εξαφάνιση της μεσαίας τάξης δεν μπορεί να συμφωνεί με το εγχείρημα του *ξεκινήματος της Ιστορίας*. Δεύτερον, οι πραγματικές, αδιάκριτες ή στοχευμένες εκρήξεις των πραγματικών φορέων της μεσαίας τάξης ενδέχεται να

συναντήσουν την κοινωνική, πολιτική ή θρησκευτική καταδίκη ή δικαιολόγηση, αλλά αποτελούν καθαρή ανοησία από στρατηγική άποψη για το ξεκίνημα νέων μορφών από κοινού (ανα)παραγωγής πέραν του κεφαλαίου. Η φυσική έκρηξη της μεσαίας τάξης και η μιντιακή αναπαράστασή της προκαλεί φόβο, και ο φόβος δημιουργεί φυλακές για τους πολλούς και όχι για τους λίγους. Δημιουργεί επομένως τη δυνατότητα να διοχετευτεί αυτός ο φόβος της «ασφάλειας» ώστε να θρέψει το φόβο τού να υπολείπεσαι στην ανταγωνιστική κούρσα, και να οδηγήσει στο ξεκαθάρισμα όλων των «ταραξιών», ή όσων θεωρούνται τέτοιοι κι ας μην έχουν καμιά σχέση με αυτές τις εκρήξεις, να οδηγήσει στην ανέγερση περισσότερων περιτειχισμένων κοινοτήτων.

Η *Wikipedia*, αυτό το σύγχρονο μαντείο των κοινών, ορίζει την έκρηξη ως «μια ξαφνική αύξηση της έντασης και απελευθέρωση ενέργειας με έναν ακραίο τρόπο, που συνήθως παράγει υψηλές θερμοκρασίες και έκλυση αερίων. Η έκρηξη δημιουργεί ωστικό κύμα» (πρόσβαση 6 Φεβρουαρίου 2008). Η έκρηξη της μεσαίας τάξης που επιδιώκουμε, ως εκ τούτου, είναι μια ξαφνική αύξηση στην ένταση της κοινωνικής συνεργασίας και η αντίστοιχη έκλυση παιγνιώδους ενέργειας, με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργήσει ένα κοινωνικό και πολιτισμικό ωστικό κύμα. Αυτό μπορώ να πω ότι είναι, και μάλιστα μιλώντας συγκρατημένα, ένα κυριολεκτικό *κίνημα*. Ας αναρωτηθούμε λοιπόν και πάλι: πώς αλλιώς θα μπορούσε να προκληθεί αυτή η έκρηξη, παρά από την επίδραση αυτού που βρίσκεται ήδη εκτός της; Και τι βρίσκεται εκτός της μεσαίας τάξης;

Υπάρχουν τρία στοιχεία που βρίσκονται εκτός της μεσαίας τάξης, όπως την έχουμε ορίσει. Το πρώτο διαπερνά τα ίδια τα υποκείμενα της μεσαίας τάξης, σε ποικίλους βαθμούς, και εκφράζεται στις ατομικές επανοικειοποιήσεις του εργασιακού χρόνου και των προϊόντων του, πέρα από τον χώρο του κεφαλαίου, ή σε μοριακές κοινότητες που αναπαράγουν τα κοινά και τα υπερασπίζονται σε εργοστάσια, γραφεία, γειτο-

νιές, σπίτια, δρόμους ή στον κυβερνοχώρο. Είναι το μέτωπο αντιπαράθεσης των αγώνων για τον καθορισμό των αξιών που διαπερνά τα σώματα των εργαζόμενων υποκειμένων. Είναι μια νύξη ότι αυτό που κάνουμε σήμερα από κοινού, και ο τρόπος που το κάνουμε, είναι παράλογα. Είναι η καθημερινή σύλληψη της πραγματικότητας πέρα από τον φετιχισμό. Είναι ο τύπος που είναι υπεύθυνος για την προμήθεια κοτόπουλων σε μια αλυσίδα σουπερμάρκετ, και για μια στιγμή σιχαίνεται την ιδέα ότι μπορεί να είναι υπεύθυνος για τον φρικτό τρόπο που παράγονται τα κοτόπουλα. Ή η γυναίκα που έχει αναλάβει δουλειά σε μια αναπτυξιακή ΜΚΟ και σιχαίνεται το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου της πρέπει να το ξοδεύει για να τελειοποιεί σχέδια σύμφωνα με τις απαιτήσεις των χορηγών. Ή ο επισφαλής εργαζόμενος ενός τηλεφωνικού κέντρου που σιχαίνεται να επαναλαμβάνει ηλίθιες διαφημιστικές ερωτήσεις σε αγενείς και αδιάφορους ανθρώπους στην άλλη άκρη της γραμμής.

Εάν αυτά τα εξωτερικά στοιχεία διευθετηθούν σε μία κατάλληλη μορφή, θα μπορούσαν κάλλιστα αργότερα να ενσωματωθούν και να λειτουργήσουν υπέρ του κεφαλαίου συνδεδεμένα με την αναπαραγωγή του – παρ' όλα αυτά, όταν εμφανίζονται, είναι μια σπίθα ελπίδας. Τα υποκείμενα της μεσαίας τάξης, με όλους τους κινδύνους της γενίκευσης, είναι διχασμένα υποκείμενα, ένας διχασμός που αποτελεί έκφραση του διαχωρισμού τους από τα κοινά. Αντιμετωπίζουν τις σχέσεις τους που δημιουργούν τα κοινά, την κοινωνική από κοινού παραγωγή τους, ως μια αλλότρια δύναμη που βρίσκεται έξω από αυτούς, όπως το χρήμα ή η «οικονομία», και ως εκ τούτου αντιμετωπίζουν ο ένας τον άλλο σε αυτήν την κοινωνική συνεργασία ως «άλλο» και «ξένο». Από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζουν επίσης ο ένας τον άλλο άμεσα, ως συνάδελφο, φίλο, μητέρα και πατέρα, θείο και θεία, φίλο και εχθρό, γιο και κόρη, σύντροφο, γείτονα και ούτω καθεξής, με ποικίλες ιδιότητες, κοινωνικούς ρόλους και μορφές κοι-

νωνικής επαφής. Με αυτόν τον τρόπο, συχνά δημιουργούν και αναδημιουργούν κοινότητες αγώνα στις οποίες ανακαλύπτουν νέες κοινοτικές διαστάσεις της δύναμής τους μέσα στους κοινούς δεσμούς της πάλης.

Υπάρχει κι ένα δεύτερο εξωτερικό στοιχείο στη μεσαία τάξη. Είναι η πολιτική υποκειμενικότητα η οποία μπορεί να δημιουργηθεί ως αποτέλεσμα των μεταβολών στη σύνθεση: ξαφνικά, η μεσαία τάξη ανακαλύπτει ότι υπάρχει εντός της ένα διευρυνόμενο τμήμα το οποίο είτε δεν θέλει είτε δεν μπορεί να στηρίξει την επιβίωσή του ως μεσαία τάξη. Στην πρώτη περίπτωση, μιλάμε, για παράδειγμα, για την περίοδο των φοιτητικών κινημάτων της δεκαετίας του 1960, όταν οι νέοι της μεσαίας τάξης αγωνίζονταν ενάντια στην αυθεντία και τον αυταρχισμό των πατεράδων τους, της αστυνομίας, των πανεπιστημιακών καθηγητών και των πολιτικών, αρνούμενοι τον τρόπο ζωής της τάξης τους μέσα από την επιλογή των μαζικών κινητοποιήσεων και ενός διαφορετικού τρόπου ζωής. Το ξεκίνημα της Ιστορίας, ωστόσο, δεν αφορά τον ατομικό τρόπο ζωής· αφορά την από κοινού παραγωγή της ζωής. Το κεφάλαιο είχε την ικανότητα να συλλάβει την παιγνιώδη - σεξουαλική ενέργεια που απελευθέρωναν αυτά τα κινήματα και να την κατευθύνει σε *νέους* τρόπους ζωής, καλύπτοντας διάφορες θέσεις δημιουργικής εργασίας με τα παιδιά της μεσαίας τάξης που έπρεπε να συνεχίσουν τη ζωή τους μετά την εποχή των διαμαρτυριών. Έτσι μπόρεσε να μετατρέψει τον αγώνα για ελευθερία αυτού του κινήματος σε ένα συνεκτικό νεοφιλελεύθερο σχέδιο, όπου η ατομική επιδίωξη της «ελευθερίας» μπορούσε να υπάρχει εντός των κοινών που διαμόρφωναν οι πειθαρχικές αγορές.

Στη δεύτερη περίπτωση, μιλάμε για την προσωρινή εργασία και την επισφάλεια, σε έναν κόσμο όπου τα κοινωνικά επιδόματα μειώνονται δραστικά και το ατομικό χρέος εκτοξεύεται. Η απειλή εμφανίζεται στις ειδήσεις: για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού, τα παιδιά των οικογενειών της μεσαίας τάξης μπορεί να πρέπει να αντεπεξέλθουν με *λι-*

γότερα απ' ό,τι οι γονείς τους. Το «αμερικανικό όνειρο» –η ψευδαίσθηση ότι το «περισσότερο» είναι *πάντοτε* καλύτερο και *πιθανό για όλους*– φαίνεται να έχει φτάσει σε αδιέξοδο (Garfinkle 2006). Η επισφάλεια φαίνεται να είναι η συνθήκη της εποχής. Οι επισφαλείς εργαζόμενοι της μεσαίας τάξης έχουν συνήθως υψηλή μόρφωση, αποτέλεσμα μιας μαζικής διανοητικότητας που έχει προκύψει από γενιές σχολικής εκπαίδευσης. Ωστόσο, πολλοί είναι σε χαμηλόμισθες δουλειές που δεν έχουν καμιά σχέση με την εκπαίδευσή τους και τις προσδοκίες που επένδυσαν σε αυτήν. Είναι τα παιδιά αυτής της επιδείνωσης των κανόνων, που προκαλούν πάντοτε οι αλληλεπιδρώσες εντός της αγοράς υποκειμενικότητες. Οι προσδοκίες συχνά ματαιώνονται. Τα επισφαλή υποκείμενα συνηθίζουν συχνά να πουλούν ένα μέρος της εργασιακής τους δύναμης για να ζήσουν (ας πούμε, δουλεύοντας ως σεκιουριτάδες ή ως υπάλληλοι σε φαστφουντάδικα) και να προσφέρουν ένα άλλο μέρος της εργασιακής τους δύναμης ως «δώρο», για να προσθέσουν μια γραμμή «εμπειρίας» στο βιογραφικό τους (που να λέει κάτι σαν «δημιουργική» απασχόληση). Οι ανάγκες και οι επιθυμίες βρίσκονται εδώ υπό έλεγχο, οι μεν εναντίον των δε. Οι ιδιαιτερότητες ενός τμήματος της αγοράς εργασίας δημιουργούν, ενισχύουν ή απαλύνουν τους κύκλους κατάθλιψης και ευθυμίας στα υποκείμενα. Ως εκ τούτου, οι επισφαλώς εργαζόμενοι βρίσκονται σε μια κατάσταση *αβεβαιότητας*· η πραγματικότητα και το φαντασιακό τους βρίσκονται συγχρόνως εκτός *και* εντός της μεσαίας τάξης.[21] Πρόκειται για μια κατάσταση επικίνδυνη για το κεφάλαιο, καθώς μπορεί να βρισκόμαστε μπροστά σε έναν ενδεχόμενο παράγοντα κοινωνικής ανάφλεξης. Περιττό να πούμε ότι αυτή η κατάσταση, η οποία ανταποκρινόταν σε ορισμένες τάσεις στην αγορά εργασίας των δυτικών οικονομιών τα τελευταία 30 χρόνια, επιδεινώνεται σήμερα εξαιτίας της τρέχουσας οικονομικής κρίσης που προέκυψε ως συνέπεια της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008.

Τέλος, υπάρχει ένα τρίτο στοιχείο εξωτερικό στη μεσαία τάξη, ένα στοιχείο που μας υπενθυμίζει την κοινωνική σύνθεση της ίδιας της μεσαίας τάξης, και, βεβαίως, της καπιταλιστικής παραγωγής. Όπως έχουμε δει, η κοινωνική σύνθεση της μεσαίας τάξης βασίζεται σε μια καθορισμένη κοινωνική παραγωγή «τάξης» και «βελτίωσης». Και τα δύο προϋποθέτουν την κατασκευή του «άλλου»: ο άλλος ως ξένος ή ο άλλος ως *φτωχός*, ο άμισθος, ο μισθωτός στον πάτο της ιεραρχίας (αυτός ή αυτή που δεν μπορεί να έχει πρόσβαση στα «δικά μας» δικαιώματα, αλλά μπορεί να εξαναγκαστεί να μεταναστεύσει εξαιτίας του γεγονότος ότι το «δικό μας» κεφάλαιο έχει το δικαίωμα να μετακινείται επιδιώκοντας την αξιοποίησή του· αυτός ή αυτή που μπορεί να καθαρίζει τις τουαλέτες των γραφείων «μας» και του μετρό «μας», αλλά δεν μπορεί να μιλήσει στον κόσμο για τις συνθήκες εργασίας και την αμοιβή της εξαιτίας του φόβου της κράτησης· αυτός ή αυτή που δεν μπορεί να ακολουθήσει το ρυθμό των υπαρξιακών του αναγκών και επιθυμών, αλλά πρέπει να υπομένει το ρυθμό της πανταχού παρούσας και αέναης καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης· αυτός ή αυτή που μπορεί να φροντίζει τα παιδιά μας έτσι ώστε εμείς να μπορούμε να επικεντρωθούμε στην ένταση που απαιτείται από τη μισθωτή απασχόληση, αλλά τα δικά τους παιδιά τα φροντίζουν πίσω στις πατρίδες τους οι αδερφές και οι γιαγιάδες τους ενταγμένες στην εντατικοποίηση της άμισθης αναπαραγωγικής εργασίας).[22]

Η παρουσία αυτού του εξωτερικού στοιχείου και των αγώνων του φέρνει πραγματικά αντιμέτωπη τη μεσαία τάξη με την κοινωνική της σύνθεση, με τα στοιχεία εκείνα που καθορίζουν τον αναλλοίωτο χαρακτήρα της μεσαίας τάξης, ο οποίος παραμένει ίδιος παρά τις αλλαγές στην καταναλωτική μόδα, στις κυβερνήσεις, στις κωμικές τηλεοπτικές σειρές και στις δομές της αγοράς εργασίας. Αυτό που παραμένει ίδιο είναι ότι η ύπαρξη της μεσαίας τάξης ως μεσαίας τάξης, ακόμη και όταν κινητοποιείται και αγωνίζεται, βασίζεται στο καθε-

στώς των περιτειχισμένων κοινοτήτων, των δελτίων ταυτοτήτων, των εθνικών και υπερεθνικών συνοριακών ελέγχων – σε μια τάξη πραγμάτων η οποία συμβάλλει στον καθορισμό του *μέσου κοινωνικού μισθού* καθώς και στον προσδιορισμό του τρόπου απόκλισης από αυτόν τον μέσο κοινωνικό μισθό σε δεδομένα πεδία αναπαραγωγής. Για αυτό η πύλη εισόδου και η διαχείρισή της προσφέρουν ένα εργαλείο μέτρησης της απόστασης των ατόμων από τη «βελτίωση», μετρούν την πρόοδό τους στην ιεραρχική κλίμακα των μισθών, σε όλο το μάκρος μιας ζωής και από γενιά σε γενιά. Η πύλη εισόδου αστυνομεύεται για να ρυθμίσει την ιεραρχική κλίμακα των μισθών, και η κλίμακα των μισθών νομιμοποιεί και παράγει την αστυνομευόμενη πύλη: αν εξανεμιστεί αυτό το διττό φαινόμενο, εξανεμίζεται και η ίδια η μεσαία τάξη. Οι σχέσεις που επιτρέπουν τα κοινά διασχίζουν τα σύνορα και την ιεραρχία των μισθών, εμφανίζονται με μορφές διαφορετικές από τα κοινά εκείνα που επιτρέπει το κεφάλαιο και που αναπαράγουν τα σύνορα και την ιεραρχία των μισθών, είναι σχέσεις που αμφισβητούν τόσο τα σύνορα όσο και την ιεραρχία των μισθών και επιζητούν την εξαφάνισή τους. Αλλά από τη στιγμή που τόσο τα σύνορα όσο και η ιεραρχία των μισθών αποτελούν πυλώνες της καπιταλιστικής μορφής τής από κοινού παραγωγής, η αμφισβήτησή τους συνεπάγεται τη συγκρότηση νέων μορφών από κοινού παραγωγής.

Κατά συνέπεια, η έκρηξη της μεσαίας τάξης συμπίπτει με μια έκλυση παιγνιώδους ενέργειας που επανοικειοποιείται πόρους και αναδιατάσσει κοινωνικές σχέσεις. Είναι η εποχή της επανάστασης: η διπλή διάσχιση του δικτύου των συνόρων, των εθνικών συνόρων που αστυνομεύονται από τον στρατό του κράτους, και των συνόρων της ιεραρχίας των μισθών που αστυνομεύονται από τον στρατό της προκατάληψης, της πατριαρχίας και του ρατσισμού. Δεν ξέρω πώς θα προκύψει αυτή η έκρηξη. Είναι όμως σαφές ότι, σε περίπτωση που συμβεί, θα είναι μέσω της δημιουργίας ενός στοιχείου

εξωτερικού στο κεφάλαιο το οποίο θα είναι κατά πολύ μεγαλύτερο από το άθροισμα των τριών εξωτερικών στοιχείων στα οποία έχω αναφερθεί. Και αυτό διότι πρόκειται για ένα εξωτερικό που συγκροτείται χάρη στη δημιουργία κοινών σε όλο το φάσμα αυτών των τριών παραπάνω εξωτερικών. Στην περίπτωση αυτή, η έκρηξη της μεσαίας τάξης συμπίπτει με μια διαδικασία πολιτικής ανασύνθεσης των υποκειμένων, η οποία συνδέει τα μέτωπα των αγώνων ενάντια στο κεφάλαιο που διαπερνούν όλο το φάσμα της ιεραρχίας των μισθών καθώς και τα εθνικά σύνορα, διαδικασία η οποία έχει ως αποτέλεσμα νέες μορφές παραγωγής αξιών. Σίγουρα είναι μια δύσκολη οργανωτική δουλειά το να αναζητούμε κοινά μεταξύ αυτών των υποκειμένων, αλλά δεν υπάρχει άλλος τρόπος αν θέλουμε να δημιουργήσουμε τις συνθήκες για την *έκρηξη* της μεσαίας τάξης και τη δημιουργία του πεδίου για τη συγκρότηση νέων κοινωνικών σχέσεων από κοινού (ανα)παραγωγής πέραν αυτής του κεφαλαίου. Όταν οι αγώνες μας βρίσκονται σε όλη την κλίμακα της ιεραρχίας των μισθών και διασχίζουν τα εθνικά σύνορα, θέτουμε σε αμφισβήτηση τους υπάρχοντες τρόπους πρόσβασης στον κοινωνικό πλούτο που δημιουργείται από κοινού στο παγκόσμιο εργοστάσιο. Και όταν το κάνουμε αυτό, δεν μπορούμε να αποφύγουμε το μετασχηματισμό του εαυτού μας. Πρόκειται όμως για έναν διαφορετικό μετασχηματισμό από αυτόν που προδιαγράφεται στα εγχειρίδια επιβίωσης της πολυάσχολης μεσαίας τάξης των πόλεων, τα οποία περιστρέφονται γύρω από το «εγώ, εγώ, εγώ». Είναι μια διαδικασία μετασχηματισμού που συνδέεται με *την από κοινού (ανα)παραγωγή*, και αφορά τόσο τα υποκείμενα που εμπλέκονται σε αυτήν την συν-παραγωγή όσο και *τις σχέσεις τους*. Ο άλλος δεν είναι πλέον ξένος αλλά συν-παραγωγός της ζωής στα κοινά. Η έκρηξη της μεσαίας τάξης φαίνεται να είναι η *μόνη* αληθινή μας ελπίδα για να σωθούμε από την αποξένωση, τη φτώχεια και την οικολογική καταστροφή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Φράνσις Φουκουγιάμα ήταν αυτός που πρώτος υποστήριξε τη θέση ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία σηματοδοτεί το «τέλος της ιδεολογικής εξέλιξης του ανθρώπινου είδους» και «την οριστική μορφή της ανθρώπινης διακυβέρνησης» (Fukuyama 1992: xi). Προφανώς, στον βαθμό που η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι μια πολιτική θεσμική μορφή των καπιταλιστικών αγορών, το τέλος της Ιστορίας είναι η σύγχρονη ιδεολογική έκφραση της καπιταλιστικής ιδεολογίας. Έχει ενδιαφέρον να σημειωθεί η αντίφαση αυτής της δήλωσης: είναι η ιδεολογική πεποίθηση ότι το τέλος της Ιστορίας συμπίπτει με το «τέλος των ιδεολογιών».

2. Ο νομιναλισμός, όπως αναφέρει ο Παναγιώτης Σωτήρης («Η πρόκληση του νομιναλισμού και ο Λουί Αλτουσέρ», *Θέσεις* 86, Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), «προκύπτει ως ρεύμα μέσα στη συζήτηση για τη σχέση γλώσσας, πραγματικότητας και εννοιών που σφραγίζει τη μεσαιωνική φιλοσοφία: Από τη μια, οι σχολαστικοί φιλόσοφοι θα υποστηρίξουν, ακολουθώντας ουσιαστικά τον πλατωνικό ρεαλισμό ως προς την πραγματική εξωτερική ύπαρξη των *ιδεών*, ότι οι καθολικές έννοιες, τα *καθόλου*, όχι μόνο υπάρχουν, αλλά και ότι στην πραγματικότητα τα μεμονωμένα πράγματα ή όντα είναι απλώς εξατομικεύσεις των καθολικών εννοιών. Αντίθετα, οι νομιναλιστές [...] θα υποστηρίξουν ότι υπάρχουν μόνο τα μεμονωμένα πράγματα ή οντότητες, υπάρχουν μόνο *ενικές* ουσίες και τα καθόλου αποτελούν λίγο πολύ κατασκευάσματα του νου μας, βολικές κατηγοριοποιήσεις που εμείς δημιουργούμε». Αντίστοιχα, στο έργο του Φουκώ, «η ίδια η έννοια της *εξουσίας* δεν είναι παρά ένα συμβατικό όνομα για μια πληθώρα εν τέλει διακριτών φαινομένων: "Πρέπει το δίχως άλλο να είμαστε νομιναλιστές: η εξουσία δεν είναι θεσμός, ούτε δομή, δεν είναι μια συγκεκριμένη δύναμη που κατέχουν μερικοί: είναι το όνομα που δίνουμε σε μια πολυσύνθετη κατάσταση σε μια δοσμένη κοινωνία" (Μ. Φουκώ, *Ιστορία της σεξουαλικότητας*, τόμ. 1, *Η δίψα της γνώσης*, Αθήνα: Ράππας, 1982: 116-117)». Στον βαθμό που η εξουσία, ως καθολική έννοια, δεν είναι μεταφυσική οντότητα αλλά κατασκευή, οι μορφές εξουσίας δεν μπορούν να εξηγηθούν αιτιακά. Έτσι, ο Φουκώ υποστηρίζει «ότι δεν μπορεί να υπάρχει οποιοδήποτε ενοποιητικό θεωρητικό σχήμα για τις πολιτικές πρακτικές» και οδηγείται στην «άρνηση οποιασδήποτε προσπάθειας *θεωρητικής εξήγησης* του εξουσιαστικού φαινομένου και επί της ουσίας [στην] αναίρεση όλου του θεωρητικού κεκτημένου που είχε η μαρξιστική κατάδειξη της αιτιακής προτεραιότητας της εκμετάλλευσης πάνω στην καταπίεση». Κατάληξη

του φουκωικού νομιναλισμού αποτελεί η «άρνηση της δυνατότητας να υπάρχει μια συγκροτημένη και συνεκτική συνολική πολιτική αντίθεση στους μηχανισμούς της εξουσίας». (*Σ.τ.μ.*)

3. Για μια ευρύτερη πραγμάτευση του ζητήματος της *αξίας* και της κεντρικής θέσης της στα επαναστατικά εγχειρήματα, βλ. Graeber (2001), ειδικά το κεφάλαιο 3 στο οποίο ο συγγραφέας εξετάζει την αξία ως «τη σημασία που δίνεται στη διαδικασία της πράξης». Μια εκδοχή του επιχειρήματος αυτού του κεφαλαίου βρίσκεται στο Graeber (2005). Ο McMurthy (1998) συμβάλλει σημαντικά στην αποδόμηση της αγοράς και στις συναφείς συζητήσεις περί «ηθικού συστήματος» που συνεπάγεται έναν «πόλεμο αξίας». Στο De Angelis (2007a), ειδικά στα κεφάλαια 2-4, 12 και 13, στηρίζομαι σε αυτές και άλλες συνεισφορές για να αναδιατυπώσω τη θεωρητική σύλληψη του Μαρξ για την αξία με όρους αγώνων για τον καθορισμό των αξιών.

4. Ο Peter Linebaugh (2008) εξετάζει πώς η Magna Carta, που εκδόθηκε το 1215 και εμφανίστηκε ως μία συνθήκη μεταξύ αντιμαχόμενων δυνάμεων που βρίσκονταν σε εμφύλιο πόλεμο, επεδίωξε, μεταξύ άλλων, να σταματήσει τη σύγκρουση μεταξύ κοινών και ατομικής ιδιοκτησίας.

5. Βλ. την πραγμάτευση στο De Angelis (2003).

6. Για μία ανάλυση της σχέσης μεταξύ περιφράξεων, πολέμου και νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, βλ. για παράδειγμα Federici (2002). Για μία επισκόπηση διαφορετικών μορφών περιφράξεων, βλ. De Angelis (2007a: 142-148). Η λεγόμενη «τραγωδία των κοινών» είναι η οικονομική οπτική του κόσμου, η οποία δεν ασχολείται με τα κοινά αλλά με την προώθηση των *περιφράξεων* των κοινών. Η πρόσφατη εκδοχή του επιχειρήματος της «τραγωδίας των κοινών» προβλήθηκε από τον Garret Hardin (1968) στο περιοδικό *Science*. [Βλ. και στον παρόντα τόμο, σελ. 42.] Υπάρχει όμως ένα σημαντικό πρόβλημα με τη διατύπωση του Χάρντιν. Ξεχνά ότι δεν υπάρχουν κοινά χωρίς κοινότητα, εντός της οποίας οι τρόποι πρόσβασης στους κοινούς πόρους αποτελούν αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Γεγονός που επίσης σημαίνει ότι δεν υπάρχει περίφραξη των κοινών χωρίς συγχρόνως να καταστρέφονται και να κατακερματίζονται οι κοινότητες. Ωστόσο, το επιχείρημα της «τραγωδίας των κοινών» δεν είναι απλώς «λάθος». Το πρόβλημα ξεκινά από το γεγονός ότι στα υποκείμενα της «τραγωδίας των κοινών» διανέμονται ρόλοι με βάση μια λογική και έναν τρόπο υπολογισμού που προσιδιάζουν αποκλειστικά στο χαρακτηριστικό υποκείμενο του κεφαλαίου: τον *homo economicus*. Έτσι, μόνο αν διεκδικήσουμε διαφορετικούς τρόπους

υπολογισμού, διαφορετικού είδους σχέσεις από κοινού (ανα)παραγωγής, μπορούμε να αποκαλύψουμε τον «απολογητικό χαρακτήρα» και τη «χυδαιότητα» αυτού του επιχειρήματος. Χωρίς να θέλουμε να εξιδανικεύσουμε αυτές τις σχέσεις, υπάρχουν πολλά παραδείγματα «βιώσιμων - αειφόρων» παραδοσιακών κοινών, όπου οι κοινοτικές αποφάσεις καθορίζουν τι είναι «βιώσιμο». Ο Princen (2005: 23), για παράδειγμα, αναφέρει πώς, χάρη σε συλλογικές αποφάσεις, τα τελευταία 500 χρόνια ελβετοί αγρότες έχουν αποφύγει την υπερβόσκηση, ή πώς οι ψαράδες στα νησιά Λοφότεν στο βόρειο άκρο της Νορβηγίας καταφέρνουν να διατηρούν τα αλιευτικά τους αποθέματα χάρη στην απόφασή τους να χρησιμοποιούν «μη αποδοτική» διαχείριση και «μη αποδοτικές» τεχνολογίες.

7. Η αντίληψη ότι η ταξική πάλη αποτελεί θεμέλιο της δυναμικής του κεφαλαίου προέρχεται από τον πρώιμο ιταλικό εργατισμό, και εξακολουθεί να είναι μια από τις βασικές ιδέες που επιτρέπουν μια μη δογματική ερμηνεία των μαρξικών κατηγοριών. Βλ. για παράδειγμα Tronti (1971), Cleaver (1979), De Angelis (2007).

8. Στο De Angelis (2005) υιοθετώ το επιχείρημα του Χόλογουεϊ και ισχυρίζομαι πως το «όχι» πάντα συνεπάγεται ένα «ναι», και το τελευταίο αποτελεί το έδαφος για την κοινωνική οργανωτική δουλειά η οποία είναι απαραίτητη σε μια διαδικασία συγκρότησης πέραν του κεφαλαίου.

9. Κλασικό παράδειγμα αυτής της στρατηγικής αφομοίωσης είναι η αντιπαράθεση μεταξύ διαφορετικών μοντέλων οικονομικής διαχείρισης και η ιστορική τους εξέλιξη, η μετατροπή τους σε νέα ορθοδοξία σε μια στιγμή αδιεξόδου της καπιταλιστικής σχέσης παραγωγής εξαιτίας της εξάπλωσης των αγώνων. Έτσι, ο μεταπολεμικός κεϊνσιανισμός (που υποστηρίζει τη δραστική κρατική παρέμβαση για την προώθηση της «πλήρους απασχόλησης», το κράτος πρόνοιας και την αρχή της αύξησης του κοινωνικού μισθού συνδέοντάς τον με την παραγωγικότητα) αντιπαρατίθεται στον νεοφιλελευθερισμό (που απαιτεί λιτότητα, καταπολέμηση του πληθωρισμού και της αύξησης των μισθών, μείωση της φορολόγησης των επιχειρήσεων και μια ιδεολογική καταπολέμηση του «κρατισμού»). Για μια επισκόπηση αυτών, βλ. De Angelis (2000a). Διάφορες μελέτες επίσης μας επιτρέπουν να εξηγήσουμε τη διαμόρφωση της ιεραρχίας των μισθών (Federici 2004), τη συνύπαρξη των στρατηγικών σχετικής και απόλυτης υπεραξίας και τη συμπληρωματικότητα των «υψηλών» και «χαμηλών» σημείων της καπιταλιστικής παραγωγής (Federici και Caffentzis 2007, Tomba 2007), τη συνύπαρξη των διαδικασιών περίφραξης και των

πειθαρχικών αγορών σε διάφορα επίπεδα της καπιταλιστικής ανάπτυξης (De Angelis 2007a). Ο Moulier Boutang (1998) επιχειρεί μία ευρεία ιστορική επισκόπηση του καπιταλιστικού συστήματος, και ισχυρίζεται ότι οι μορφές εργασίας που πραγματοποιούνταν από σκλάβους έχουν πάντα παίξει έναν θεμελιώδη ρόλο στην καπιταλιστική συσσώρευση, σε οποιοδήποτε στάδιο της ιστορικής ανάπτυξης.

10. «Το άνοιγμα νέων αγορών, ξένων ή εγχώριων, και η οργανωτική ανάπτυξη από το εργαστήριο και το εργοστάσιο μέχρι επιχειρήσεις όπως η Αμερικανική Χαλυβουργία αποτελούν εκφάνσεις της ίδιας διαδικασίας παραγωγικής μεταλλαγής… η οποία αναδομεί αδιάκοπα την οικονομική δομή *από τα μέσα*, καταστρέφει αδιάκοπα την παλιά δομή και δημιουργεί αδιάκοπα μια νέα. Αυτή η διαδικασία Δημιουργικής Καταστροφής είναι ουσιώδης για τον καπιταλισμό. Σε αυτήν συνίσταται ο καπιταλισμός και σε αυτές τις συνθήκες οφείλει να ζήσει κάθε καπιταλιστική επιχείρηση» (Shumpeter 1975: 82).

11. Προειδοποίηση: Εάν διαβάσετε αυτό το τμήμα του κειμένου και νομίσετε ότι μιλάω για εσάς, μάλλον έχετε δίκιο. Ανήκετε πιθανώς στη μεσαία τάξη. Όμως τα καλά νέα είναι ότι την ίδια στιγμή ενδέχεται και να μην ανήκετε κιόλας. Είναι αυτή η γραμμή των αγώνων για τον καθορισμό των αξιών που διαπερνά τόσο εσάς όσο κι εμένα.

12. Αυτός ο ορισμός χρειάζεται δύο αποσαφηνίσεις: Πρώτον, το κεφάλαιο δεν εξαντλείται στον «θεμελιώδη ρόλο» του. Όπως ισχυρίζομαι στο De Angelis (2007a), πρέπει να κατανοήσουμε το κεφάλαιο ως μία σχέση αγώνα, εξ ου και η παραγωγή αξίας για το κεφάλαιο είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών πρακτικών αξιοποίησης. Δεύτερον, αυτό σημαίνει ότι η σημαντική πτυχή της «κοινωνίας του ελέγχου» που τονίζεται από μεταεργατιστές συγγραφείς (Hardt και Negri 2000), οι οποίοι ακολουθούν τους μεταστρουκτουραλιστές (Deleuze 1990), είναι το γεγονός ότι οι πειθαρχικοί μηχανισμοί διεισδύουν στο κοινωνικό πεδίο μέσω της αγοράς, και δεν περιορίζονται μόνο εντός συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών χώρων (το εργοστάσιο, τη φυλακή κ.λπ.). Εφόσον όμως οι πειθαρχικοί μηχανισμοί ορίζουν την παραγωγή των καπιταλιστικών αξιών, αυτό συνεπάγεται ότι, σε αντίθεση με τους ισχυρισμούς των ίδιων συγγραφέων, το κεφάλαιο ως κοινωνική δύναμη *εξακολουθεί* να έχει θεμελιώδη ρόλο στην οργάνωση της κοινωνικής παραγωγής.

13. Για παράδειγμα, στο Λονδίνο ο μισθός διαβίωσης ορίζεται από τον δήμαρχο, και χρησιμοποιείται ως εργαλείο στις καμπάνιες που διεξάγουν τα συνδικάτα των χαμηλόμισθων εργαζομένων. Ο υπολογισμός

του βασίζεται στην υπόθεση ότι οι εργαζόμενοι έχουν πλήρη πρόσβαση σε όλα τα δικαιώματα που έχουν και οι πολίτες. Δυστυχώς, πολλοί χαμηλόμισθοι εργαζόμενοι είναι παράνομοι μετανάστες που δεν έχουν τέτοια δικαιώματα. Υπολογιζόμενος με αυτόν τον τρόπο, ο μισθός διαβίωσης κρατάει τις μισθολογικές απαιτήσεις ενός μεγάλου μέρους των χαμηλόμισθων εργαζομένων σε ένα επίπεδο κάτω από αυτό που είναι απαραίτητο για τη «ζωή» στο Λονδίνο (βλ. Greater London Authority 2007).

14. Για μια εξέταση του πώς η τρέχουσα αγορά πτυχίων φθάνει σε κορεσμό και ως εκ τούτου ασκεί πιέσεις στους μισθούς των αποφοίτων, βλ. Taylor (2006).

15. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί για να αποφύγουμε την απλή γραμμική αντιστοιχία μεταξύ της εθνικής επικράτειας του έθνους-κράτους και του πεδίου άσκησης της κυριαρχίας του. Για παράδειγμα, ο Rigo (2007) καταδεικνύει ότι η Ευρώπη των μεταναστευτικών ροών αποτελεί έναν παγκόσμιο πολιτικό χώρο καθώς οι συμφωνίες για τις απελάσεις μεταξύ των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των αποκαλούμενων «ασφαλών τρίτων χωρών» συμπληρώνονται με συμφωνίες μεταξύ αυτών και μη ευρωπαϊκών κρατών. Όταν εξετάζουμε λοιπόν τα σύγχρονα σύνορα, είναι σημαντικό να έχουμε στο νου μας αυτές τις ρυθμίσεις και τις «ροές των απελάσεων». Εδώ πάντως, για να εξυπηρετήσουμε τους σκοπούς του κειμένου, χρησιμοποιούμε τη μεταφορά της περιτειχισμένης κοινότητας είτε έχουμε να κάνουμε με μεταμοντέρνες «έξυπνες περιφράξεις» είτε με ογκώδεις τοίχους, χαρακτηριστικούς του Ψυχρού Πολέμου.

16. Για να διεκδικήσουμε αυτήν την αυτονομία των μεταναστευτικών υποκειμένων, θα πρέπει να απομακρυνθούμε από τη συζήτηση που εξετάζει τους μετανάστες απλώς ως θύματα, και να τονίσουμε ότι οι αποφάσεις για μετανάστευση μπορεί να περιλαμβάνουν τόσο την αναζήτηση της ελευθερίας και της χειραφέτησης από τις αφόρητες συνθήκες που υπάρχουν σε συγκεκριμένους τόπους, *όσο επίσης* και λόγους ύπαρξης ή «τετριμμένους» που έχουν τις ρίζες τους στην καθημερινή ζωή. Για μια εξέταση του ζητήματος, βλ. Mezzadra και Neilson (2003).

17. Η ιδέα ότι η μεσαία τάξη «ταλαντεύεται» μεταξύ διαφορετικών θέσεων έχει μακρά ιστορία και έχει τονιστεί με διαφορετικούς τρόπους από την εποχή που οι πρώτοι μαρξιστές και σοσιαλιστές στοχαστές συζητούσαν τα πλεονεκτήματα και τα ελαττώματα της «μεταρρύθμισης» σε σύγκριση με την «επανάσταση». Στους Μαρξ και Ένγκελς, ο όρος

έλαβε διαφορετικά νοήματα: άλλοτε παραπέμπει στην *μπουρζουαζία*, άλλοτε στα μεσαία στρώματα που ζουν από την πρόσοδο (και όχι από μισθούς) και βρίσκονται μεταξύ των εργατών από τη μια πλευρά και των καπιταλιστών και των γαιοκτημόνων από την άλλη, άλλοτε στους μισθωτούς υπαλλήλους του κεφαλαίου που αντικαθιστούν τους καπιταλιστές στα διευθυντικά και εποπτικά τους καθήκοντα. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η κλασική θέση ότι η μεσαία τάξη είναι ένα απομεινάρι του παλαιού φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής (όπως την θεωρεί ο Γκιόργκι Λούκατς) άρχισε να υποχωρεί. Έτσι, είτε όταν η μεσαία τάξη θεωρείτο ότι ήταν μια νέα μεσαία τάξη που δημιουργήθηκε από την επιθυμία των καπιταλιστών να «αναθέσουν» τη δική τους δουλειά της διεύθυνσης και ότι βρισκόταν υπό τον διαρκή κίνδυνο προλεταριοποίησης (όπως στον Κάουτσκι), είτε όταν θεωρείτο ότι ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης να δημιουργηθούν αγορές για την αυξημένη καπιταλιστική παραγωγή (όπως στον Μπέρνσταϊν), η θέση της μεσαίας τάξης στο «μέσον» της κοινωνίας αποτέλεσε τον λόγο για να αποκτήσει μια ξεχωριστή στρατηγική δυναμική στα επαναστατικά ή ρεφορμιστικά όνειρα μιας ολόκληρης γενιάς σοσιαλιστών. Ο Μπέρνσταϊν, για παράδειγμα, είδε το ενδεχόμενο μιας σύμπτωσης «συμφερόντων», που θα επιτυγχανόταν χάρη στη διπλή διαδικασία προλεταριοποίησης τμημάτων της νέας μεσαίας τάξης και μικροαστικοποίησης της εργατικής τάξης. Η παράλληλη εξέλιξη αυτών των διαδικασιών, μαζί με την «επιμειξία» των δύο τάξεων, άνοιξαν τον ρεφορμιστικό δρόμο προς τον σοσιαλισμό. Για μια κριτική σύνοψη αυτών των πρώιμων συζητήσεων, βλ. Carter (1985).

18. Είναι προφανές ότι η «τάξη» γενικά «δεν έχει ποτέ μόνο μία γνώμη» (Ehrenreich 1989: 11). Η Μπάρμπαρα Έρενραϊχ αναφέρεται στο 20% των Αμερικανών τους οποίους κατατάσσει στην επαγγελματική μεσαία τάξη (από δασκάλους και δικηγόρους, μέχρι ακαδημαϊκούς, νοσηλευτές, γιατρούς και μεσαία διοικητικά στελέχη): «Το μόνο τους 'κεφάλαιο' είναι οι γνώσεις και οι δεξιότητές τους, ή τουλάχιστον τα διαπιστευτήριά τους ότι έχουν γνώσεις και δεξιότητες. Και σε αντίθεση με το πραγματικό κεφάλαιο, αυτές δεν μπορεί να γίνουν αποθέματα για τις δύσκολες στιγμές, ούτε να διατηρηθούν πέρα από τη ζωή ενός ατόμου, ούτε φυσικά να κληροδοτηθούν. Το 'κεφάλαιο' που ανήκει στη Μεσαία Τάξη είναι πολύ πιο εφήμερο από τον πλούτο, και πρέπει τα άτομα να το ανανεώνουν με διαρκείς προσπάθειες και αφοσίωση. Σε αυτήν την τάξη, κανείς δεν μπορεί να ξεφύγει από τις επιταγές της αυτοπειθαρχίας ή του αυτοελέγχου στην εργασία· είναι σαν μια ασθένεια που προσβάλλει κάθε γενιά, τους νέους όπως είχε γίνει και με τους γονείς τους. Εάν

αυτή η τάξη είναι ελίτ, τότε είναι μια ανασφαλής και βαθιά αγχωμένη ελίτ. Φοβάται, όπως κάθε τάξη που βρίσκεται σε επίπεδο χαμηλότερο από τον εξασφαλισμένο πλούτο, τις κακοτυχίες που μπορεί να οδηγήσουν κοινωνικά προς τα κάτω. Αλλά η Μεσαία Τάξη ανησυχεί και για κάτι ακόμη: φοβάται την εσωτερική αδυναμία, μη γίνει μαλθακή, μήπως δεν έχει κουράγιο να πασχίζει, μήπως χάσει την πειθαρχία και τη θέλησή της. Ακόμη και η ευμάρεια, που συχνά είναι ο στόχος όλης αυτής της προσπάθειας, γίνεται απειλή, γιατί μπορεί να φέρει τον ηδονισμό και την παράδοση στις απολαύσεις. Η Μεσαία Τάξη, είτε στρέφει το βλέμμα χαμηλά, προς την απώλεια, είτε το στρέφει ψηλά, προς το περισσότερο, έχει πάντοτε το φόβο της πτώσης». Τα παραπάνω θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι ψυχολογικές αιτίες για το γεγονός ότι η μεσαία τάξη είναι άλλοτε το κόμμα της «τάξης» και άλλοτε της «προόδου» μέσα στην ιεραρχική κλίμακα των μισθών, και σε συγκεκριμένες στιγμές ταλαντεύεται προς τη μια ή την άλλη πλευρά του πολιτικού φάσματος: «Έτσι δεν υπάρχει, εντέλει, αντικειμενική απάντηση στο ερώτημα εάν η Μεσαία Τάξη αποτελεί ελίτ, ή κάτι που δεν έχει τόσο υψηλή θέση – μια προέκταση, ίσως, της εργατικής τάξης. Και ως εκ τούτου δεν υπάρχει εύκολη απάντηση στο πολύ πιο δύσκολο ερώτημα εάν "εκ φύσεως" κλίνει προς τα αριστερά ή προς τα δεξιά. Είναι η Μεσαία Τάξη, εκ φύσεως, γενναιόδωρη ή εγωιστική; Είναι κακομαθημένη ή αδικημένη; Τάσσεται υπέρ της ισότητας ή υπερασπίζεται τα προνόμιά της; Εδώ δεν χρειάζονται απλώς κάποιες πιθανές απαντήσεις, αλλά *επιλογές* που πρέπει να γίνουν» (Ehrenreich 1989: 15). Αυτές όμως οι επιλογές εξαρτώνται από τη συγκεκριμένη φάση της συσσώρευσης του κεφαλαίου, από τη συγκεκριμένη παγκόσμια πολιτική οικονομία εντός της οποίας, ανεξάρτητα από την αριστερή ή δεξιά κλίση, η μεσαία τάξη προσπαθεί να αναπαραχθεί ως μεσαία τάξη. Και ως εκ τούτου, η ουσία του τέλους της Ιστορίας είναι αυτή η αμφιταλάντευση μεταξύ «δεξιάς» και «αριστεράς» εντός των ορίων που θέτουν οι παράμετροι του συστήματος.

19. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις, όπως για το έτος 2003, το οικολογικό αποτύπωμα έχει ήδη «υπερβεί την βιοϊκανότητα του πλανήτη κατά περίπου 25%» (WWF 2006: 2). Το οικολογικό αποτύπωμα μετράει τους βιοπαραγωγικούς πόρους της ξηράς και της θάλασσας που έχουν ιδιοποιηθεί οι άνθρωποι, σε σχέση με την ποσότητα που είναι διαθέσιμη στη Γη. «Ένα μετριοπαθές σενάριο, αν συνεχίσουν οι "συνηθισμένες μπίζνες", βασισμένο σε προβλέψεις των Ηνωμένων Εθνών για μια αργή και σταθερή ανάπτυξη των οικονομιών και των πληθυσμών, δείχνει ότι στα μέσα του αιώνα οι αξιώσεις της ανθρωπότητας επί της φύσης θα

είναι διπλάσιες της παραγωγικής ικανότητας της βιόσφαιρας. Σε αυτό το επίπεδο του οικολογικού ελλείμματος, γίνεται ολοένα και πιο πιθανή η εξάντληση των οικολογικών αποθεμάτων και μια μεγάλης κλίμακας κατάρρευση των οικοσυστημάτων» (WWF 2006: 2-3). Κι ακόμη, αν παίρναμε στα σοβαρά την επιδίωξη του αμερικανικού ονείρου εκ μέρους της μεσαίας τάξης, και προβάλαμε στον υπόλοιπο πλανήτη το σημερινό επίπεδο ιδιοποίησης της βιοπαραγωγικότητας της ξηράς και της θάλασσας που έχουν οι ΗΠΑ, θα χρειαζόμασταν 4,3 πλανήτες (WWF 2006: 3). Για μια επισκόπηση της τρέχουσας μεθοδολογίας που χρησιμοποιείται για τον υπολογισμό του οικολογικού αποτυπώματος, βλ. Kitzes κ.ά. (2007).

20. Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στρατηγικές διεθνούς ανάπτυξης, όπως οι μεταρρυθμίσεις της διεθνούς χρηματοπιστωτικής δομής, μπορεί να γίνονται αντιληπτές ως «ανάπτυξη προσανατολισμένη στη μεσαία τάξη» καθώς «η ευχέρεια απόκτησης προσιτών και μακροπρόθεσμων πιστώσεων είναι το πιο σημαντικό στοιχείο στη διαμόρφωση της μεσαίας τάξης». Αυτό με τη σειρά του μπορεί να θεωρηθεί ότι εξυπηρετεί μια λειτουργία σταθεροποίησης του κοινωνικού συστήματος: «η επέκταση στον αναπτυσσόμενο κόσμο, όσο το δυνατόν συντομότερα, του συστήματος μαζικής ευμάρειας που βασίζεται στις βιομηχανικές οικονομίες είναι το κλειδί για την *παγκόσμια πολιτική σταθερότητα* και την οικονομική μεγέθυνση» (Mead και Schwenninger 2003: 3-4, δική μου η έμφαση).

21. Βλ., για παράδειγμα, την πραγμάτευση της κατάστασης των επισφαλώς εργαζομένων και τις προσπάθειες οργάνωσής τους, στο http://www.chainworkers.org. Για μια ανάλυση της εξέλιξης της επισφαλούς εργασίας στην Ευρώπη, βλ. Gray (2004).

22. Για αυτό το τελευταίο σημείο, βλ. για παράδειγμα Ehrenreich και Hochschild (2002).

ΚΟΙΝΑ, ΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κρίσεις και αδιέξοδα

Η σημερινή οικονομική κρίση είναι μια καπιταλιστική κρίση κοινωνικής σταθερότητας και όχι μια απλή ύφεση, είναι μια κρίση που απαιτεί τον ανασχηματισμό και την αναδιαμόρφωση των ταξικών σχέσεων καθώς και νέα συστήματα διακυβέρνησης, έτσι ώστε να εξασφαλιστεί και πάλι η οικονομική ανάπτυξη και συσσώρευση.[1] Τις δύο προηγούμενες φορές που συνέβησαν αλλαγές στην καπιταλιστική διακυβέρνηση (την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο με την υιοθέτηση του «κεϊνσιανισμού» και στα τέλη της δεκαετίας του 1970 με το πέρασμα στον νεοφιλελευθερισμό) ήταν ως επακόλουθο περιόδων έντονων κοινωνικών αγώνων κατά τους οποίους αναπτύχθηκε η *συνείδηση* και οι αντιλήψεις εκείνες που οδηγούσαν τα κοινωνικά κινήματα προς εναλλακτικές κοινωνικοοικονομικές ρυθμίσεις. Όταν εμφανίζονται και κλιμακώνονται οι κοινωνικοί αγώνες, αναπτύσσουν επίσης και τον δημόσιο διάλογο σχετικά με τις εναλλακτικές προοπτικές. Κι όταν συμβαίνει αυτό, το κεφάλαιο, φοβούμενο ότι «οι ιδέες θα μπολιάσουν τις μάζες» και θα τις μετατρέψουν σε μια υλική δύναμη που μπορεί να ανακόψει την ανάπτυξή του και να σημάνει το τέλος του, αποφασίζει ξαφνικά να αλλάξει μοντέλο «διακυβέρνησης», να αφομοιώσει κάποιους από τους αγώνες καταφεύγοντας σε ελκυστικές συμφωνίες με ορισμέ-

να τμήματα του κινήματος, και να μεταθέσει το κόστος αυτών των συμφωνιών σε άλλες κοινότητες και περιβάλλοντα σε ολόκληρο τον πλανήτη. Η διαίρεση του κοινωνικού σώματος ήταν πάντοτε η στρατηγική της ανάπτυξης του κεφαλαίου.[2]

Αυτή τη φορά, όμως, τα πράγματα γίνονται λίγο πιο περίπλοκα. Η θέση μου είναι ότι απέναντι σε *αυτήν* την κρίση κοινωνικής σταθερότητας το κεφάλαιο αντιμετωπίζει ένα *αδιέξοδο*. Με τη λέξη «αδιέξοδο» περιγράφω μια κρίσιμη στιγμή στην ανάπτυξη ενός κοινωνικού συστήματος. Μια στιγμή κατά την οποία δεν παρέχεται σε επαρκή βαθμό η ζωτικής σημασίας υποστήριξη προς το σύστημα.

Και δεν παρέχεται, κυρίως, από το *περιβάλλον* μέσα στο οποίο αναπτύσσεται το καπιταλιστικό σύστημα. Το κεφάλαιο, εννοούμενο ως κοινωνική δύναμη που οργανώνει την κοινωνική συνεργασία με σκοπό τη συσσώρευση, αναπτύσσεται σε ένα διττό περιβάλλον. Ένα περιβάλλον που απαρτίζεται από κοινωνικά συστήματα τα οποία αναπαράγουν τις διάφορες όψεις της ζωής με έναν μη εμπορευματικό τρόπο και όπου η πρόσβαση στο χρήμα είναι, το πολύ, ένας απλώς από τους ενδεχόμενους στόχους τους (που σε μεγάλο βαθμό αφορούν την εκπλήρωση αναγκών και την ανάπτυξη μορφών κοινωνικότητας). Αναφέρομαι εδώ στο σύμπαν της κοινωνικής συνεργασίας το οποίο συνδέεται με την κυκλοφορία του κεφαλαίου το πολύ μέσω αυτού που ο Μαρξ περιγράφει ως «πώληση προκειμένου να αγοράσεις», και για το οποίο το χρήμα είναι απλώς ένα μέσο για την ικανοποίηση αναγκών (και όχι αυτοσκοπός όπως είναι για το κεφάλαιο). Όταν τα αγορασμένα εμπορεύματα εξέρχονται από τη σφαίρα της κυκλοφορίας και εισέρχονται σε αυτές τις μη καπιταλιστικές σφαίρες κοινωνικής συνεργασίας (στα νοικοκυριά, τα σωματεία, τα δίκτυα κ.λπ.), συχνά εισέρχονται στη σύνθετη, πολιτισμικά και πολιτικά ποικίλη και ποικιλόχρωμη, σφαίρα των κοινών. Η πολιτισμική και υλική αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης, του εμπορεύματος που παράγει αξία και

είναι τόσο σημαντικό για το κεφάλαιο, συμβαίνει σε αυτή τη σφαίρα, έξω από το κεφάλαιο αλλά βεβαίως σε στενή σχέση μαζί του.

Το άλλο σύστημα απ' όπου το κεφάλαιο πρέπει να αναζητήσει υποστήριξη είναι το οικοσύστημα από το οποίο εξαρτώνται όλες οι μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Το αδιέξοδο, λοιπόν, γίνεται φανερό από το γεγονός ότι, από τη μια, όλα τα μικροσυστήματα και τα μακροσυστήματα κοινωνικής αναπαραγωγής, έτσι όπως έχουν ισοπεδωθεί, εξατομικευτεί, μετατραπεί σε ευέλικτα και επισφαλή από τη μείωση των μισθών και της πρόνοιας τα τελευταία 30 χρόνια, και μάλιστα χωρίς προοπτική βελτίωσης δεδομένης της σημερινής πορείας της οικονομικής κρίσης και των συνταγών που πέφτουν στο τραπέζι των παγκόσμιων ελίτ, ή έτσι όπως έχουν κλονιστεί από το πλήθος των περιφράξεων των φυσικών πόρων που έχουν ερημώσει πάμπολλες κοινότητες στον πλανητικό Νότο, δυσκολεύονται ολοένα και περισσότερο να στηρίξουν το κεφάλαιο απορροφώντας περαιτέρω τα εξωτερικά του κόστη, αφού αν το κάνουν θα υπονομεύσουν την ίδια τους την αναπαραγωγή. Από την άλλη, το οικοσύστημα μπορεί όλο και λιγότερο να στηρίξει το κεφάλαιο στη συνεχή αναζήτησή του μεγαλύτερης απόσπασης πόρων και στη χρήση της ατμόσφαιρας σαν έναν απύθμενο βόθρο αερίων του θερμοκηπίου.

Με αυτήν την έννοια, ο καπιταλισμός έχει φτάσει σε ένα αδιέξοδο, και το ξεπέρασμά του, αν γίνει με τους όρους του κεφαλαίου, προβάλλει σαν σκηνές κοινωνικής και οικολογικής Αποκάλυψης στη χειρότερη περίπτωση, και στην καλύτερη σαν αύξηση στην ένταση της κοινωνικής σύγκρουσης.

Πώς μπορεί το κεφάλαιο να ξεπεράσει αυτό το αδιέξοδο; Είναι δύσκολο, διότι για να επιβιώσει το σύστημα πρέπει να πιέσει για στρατηγικές ανάπτυξης (δηλ. συσσώρευσης). Η συστημική αναγκαιότητα του κεφαλαίου για ανάπτυξη δεν προέρχεται μόνο από την εγγενή τάση του συστήματος για

συσσώρευση – με τη μεσολάβηση μιας ανταγωνιστικής διαδικασίας περικοπής και εξωτερίκευσης του κόστους. Η ανάπτυξη είναι επίσης απαραίτητη για το σύστημα διότι εξυπηρετεί και συνταιριάζει έναν τρόπο *παραγωγής* που στοχεύει στη μεγιστοποίηση του κέρδους με έναν τρόπο *διανομής* που διαιρεί και εγκαθιστά ιεραρχίες. Όταν η στάθμη του νερού ανεβαίνει, όλες οι βάρκες ανυψώνονται,[3] κι έτσι υπάρχει λιγότερη πίεση για να ανακύψουν ζητήματα αναδιανομής του πλούτου που θέτουν οι αγώνες για κοινωνική δικαιοσύνη.

Σήμερα, όμως, όλες οι στρατηγικές και «ρυθμίσεις» που έχει στη διάθεσή του το κεφάλαιο για να επιδιώξει την ανάπτυξη στο παγκόσμιο σύστημα θα επιταχύνουν την κρίση της κοινωνικής και οικολογικής αναπαραγωγής, ενισχύοντας και διευρύνοντας την αντίσταση ακόμη κι αν δεν εστιάσουν προγραμματικά σε ένα σημείο.[4] Ως εκ τούτου, το κεφάλαιο πιέζεται να αλλάξει προσανατολισμό όσον αφορά τη διακυβέρνηση των κοινωνικών σχέσεων, ή τουλάχιστον να συμπληρώσει τη νεοφιλελεύθερη διακυβέρνηση με κάποια που θα του επιτρέπει να συγκρατεί την κρίση κοινωνικής αναπαραγωγής και συγχρόνως να περιορίζει τουλάχιστον κάποιες από τις δαπάνες που σχετίζονται με την κοινωνική αναπαραγωγή: *είτε* τις άμεσες δαπάνες, που αφορούν τα ποσά που αφαιρούνται από τη συσσώρευση για να σχηματίσουν τον κοινωνικό μισθό, *είτε* τις έμμεσες δαπάνες της αστυνόμευσης και καταστολής των εξεγέρσεων που προκαλεί η κρίση. Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, η μείωση των δαπανών της κοινωνικής αναπαραγωγής απαιτεί *άλλα* συστήματα και μορφές κοινωνικότητας που θα στηρίζουν το κεφάλαιο. Συστήματα που θα μπορούσαν, αν οι υπόλοιπες μεταβλητές παραμείνουν σταθερές, να επιτρέψουν έναν μικρότερο κοινωνικό μισθό για την αναπαραγωγή των κοινωνιών και/ή να κατευνάσουν τους αγώνες χάρη σε νέες μορφές ιδεολογικής και αξιακής συμπαράταξης με τα προνόμια της καπιταλιστικής υποκειμενικότητας.

Με άλλα λόγια, το κεφάλαιο για να λύσει ή τουλάχιστον

για να επιχειρήσει να λύσει αυτό το αδιέξοδο έχει ανάγκη τα κοινά, ή τουλάχιστον κάποιες συγκεκριμένες εκδοχές τους. Έχει ανάγκη μία *«ρύθμιση» των κοινών*. Καθώς ο νεοφιλελευθερισμός δεν φαίνεται να εγκαταλείπει τη διαχείριση του κόσμου, είναι πιθανό να ζητήσει τη βοήθεια των κοινών για να διαχειριστεί την καταστροφή. Κι αν τα κοινά δεν υπάρχουν, θα πρέπει με κάποιο τρόπο να τα δημιουργήσει.

Από την άλλη, τα κοινά είναι συστήματα που θα μπορούσαν επίσης να κάνουν το αντίθετο: να δημιουργήσουν την κοινωνική βάση για την ανάπτυξη εναλλακτικών τρόπων συνάρθρωσης της κοινωνικής παραγωγής, ανεξάρτητα από το κεφάλαιο και τα αποκλειστικά του δικαιώματα. Πράγματι, είναι δύσκολο σήμερα να συλλάβει κανείς τη χειραφέτηση από τους καπιταλιστικούς τρόπους συνύφανσης της κοινωνικής συνεργασίας καθώς και λύσεις στα αιτήματα του *buen vivir*,[5] της κοινωνικής και οικολογικής δικαιοσύνης και της αποφυγής της κλιματικής καταστροφής, χωρίς συγχρόνως τη δημιουργία δομών στο πεδίο των κοινών, χωρίς τη συγκρότηση μη εμπορευματικών συστημάτων κοινωνικής παραγωγής. Κι αυτό όχι μόνο επειδή οι βασιζόμενες στα κοινά λύσεις των κοινωνικών προβλημάτων αποτελούν έναν «τρίτο» δρόμο πέρα από την αποτυχία του κράτους και της αγοράς να προσφέρουν λύσεις· αλλά και διότι τα αιτήματα για περισσότερη δημοκρατία, στα οποία δίνουν έμφαση πολλοί αγώνες ήδη από τη δεκαετία του 1970 και σήμερα εξαπλώνονται παγκόσμια εν μέσω της κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, αποτελούν πράγματι αιτήματα μιας πλειοψηφίας που *διεκδικεί το δικαίωμα να είναι κυρίαρχη* όσον αφορά τις συνθήκες της ζωής και της αναπαραγωγής της. Με λίγα λόγια, ο ορίζοντας των κοινών συναρθρώνει δημοκρατικά αιτήματα που έρχονται από τα κάτω, με την ανάγκη της κοινωνικής αναπαραγωγής, διότι οι δημοκρατικές ελευθερίες σημαίνουν προσωπική δέσμευση και *ανάληψη ευθυνών*, και τα κοινά αναπτύσσονται μέσα από τον κοινό καθορισμό αυτών των

ευθυνών και την αντίστοιχη διαμόρφωση νέων κοινωνικών σχέσεων και τρόπων παραγωγής.

Εξ ου λοιπόν και το διπλό αδιέξοδο, τόσο για το κεφάλαιο όσο και για τα κοινωνικά κινήματα: το κεφάλαιο έχει ανάγκη τα κοινά για να αντιμετωπίσει την κρίση, ακριβώς όπως και τα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να επιχειρήσουν τη δημιουργία εναλλακτικών δίχως να έρθουν αντιμέτωπα με τις καπιταλιστικές στρατηγικές των περιφράξεων αλλά και με την αφομοίωση των κοινών. Έτσι, γίνεται αποφασιστικό πεδίο αγώνα όχι μόνο η αποτροπή των περιφράξεων σε κοινά που ήδη υπάρχουν, αλλά και ο σχεδιασμός και η διαμόρφωση νέων κοινών. Αυτός ο αγώνας, που αφορά τον καθορισμό και τη νοηματοδότηση των αξιών, βρίσκεται στο επίκεντρο της θεώρησής μας των κοινών ως κοινωνικών συστημάτων και της προβληματικής σχετικά με την εξέλιξή τους σε μια *κοινωνική δύναμη* ικανή να αντιπαρατεθεί και να ξεπεράσει την ηγεμονία του κεφαλαίου επί της κοινωνικής παραγωγής. Και όσον αφορά ακριβώς την πραγματικότητα αυτού του αγώνα γύρω και μέσα από τα κοινά, υπάρχει ανεπάρκεια σε μεγάλο μέρος της σχετικής βιβλιογραφίας. Όμως αυτή η όψη των κοινών γίνεται ξεκάθαρη εάν συγκρίνουμε τις διαφορετικές λογικές δημιουργίας της αξίας που έχουν τα δύο συστήματα.

Τα κοινά και το κεφάλαιο ως κοινωνικά συστήματα

Τα κοινά λειτουργούν σε κοινωνικούς χώρους που δεν είναι κατειλημμένοι από το κεφάλαιο, ασχέτως του αν αυτοί οι χώροι βρίσκονται μέσα ή έξω από τις *δομές* του κεφαλαίου. Έτσι, δεν διαπιστώνουμε την ύπαρξη κοινών μόνο σε κοινοτικές δομές και ενώσεις, κοινωνικά κέντρα, ενώσεις γειτονιάς, δραστηριότητες ιθαγενών, νοικοκυριά, δίκτυα ανταλλαγής στο κυβερνοδιάστημα, ή στην αναπαραγωγή των κοινοτικών δραστηριοτήτων που οργανώνεται από κοινότητες πιστών.

Μπορούμε να δούμε την ύπαρξη κοινών και σε τμήματα παραγωγής εργοστασίων και στις καντίνες των γραφείων ανάμεσα σε συνάδελφους εργαζόμενους που βοηθούν ο ένας τον άλλο, που μοιράζονται το φαγητό τους και αναπτύσσουν μορφές αλληλεγγύης και αλληλοβοήθειας. Μπορούμε να δούμε κοινά και μοίρασμα στους «πόρους» της κοινωνικής εργασίας που το κεφάλαιο δεν μπορεί να ελέγξει παρ' ότι αλλάζει συνεχώς ριζικά τις στρατηγικές διαχείρισής του. Μπορούμε επίσης να δούμε κοινά μεταξύ των ανέργων που καταλαμβάνουν άδεια σπίτια ή δημιουργούν δίκτυα αλληλεγγύης. Στις περιπτώσεις των ριζοσπαστικών κινητοποιήσεων, κάποια από αυτά τα κοινά φτιάχνουν γέφυρες, επανασυνδέουν τις διαφορετικότητές τους μέσω των κοινωνικών κινημάτων, σε κοινά που αφορούν ευρύτερα πεδία, και πολλά κατά κάποιον τρόπο εξαφανίζονται όταν το κίνημα υποχωρεί.

Είναι επίσης ξεκάθαρο ότι οι πρακτικές των κοινών μπορεί να υπάρξουν στον βαθμό που εκτείνονται σε έναν χώρο από όπου απουσιάζουν οι καπιταλιστικές πρακτικές. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο αγγίζουν κάποιο δομικό όριο τη στιγμή που φτάνουν σε ένα *μέτωπο αντιπαράθεσης* με το κεφάλαιο. Αυτό το μέτωπο αντιπαράθεσης ενός αγώνα για τον καθορισμό των αξιών δημιουργείται όταν οι δύο αντίθετοι τρόποι που προσδίδουν αξία στην ανθρώπινη δραστηριότητα δεν έχουν πλέον κοινωνικό χώρο για να αναπτυχθούν δίχως να έρθουν σε σύγκρουση. Από την πλευρά των κοινών, η στιγμή που φτάνουν σε αυτό το μέτωπο αντιπαράθεσης είναι η ευκαιρία να κινητοποιηθούν ενάντια στους καπιταλιστικούς κανόνες, ή αντίθετα, από την πλευρά των δεδομένων κοινωνικών δυνάμεων, να υποχωρήσουν.

Τα κοινά φτάνουν σε ένα μέτωπο αντιπαράθεσης με το κεφάλαιο επειδή αποτελούν ένα ιδιαίτερο είδος κοινωνικού συστήματος, όπου υπάρχει η *δυνατότητα* μιας εργασιακής δραστηριότητας, ενός τρόπου οργάνωσης και διαμόρφωσης κοινωνικών σχέσεων που δεν υπακούουν σε εξωτερικά κρι-

τήρια, αλλά αντίθετα οργανώνουν την αναπαραγωγή τους βάσει αυτόνομων αντιλήψεων και μέτρων, με κριτήριο την ισότητα και τη δικαιοσύνη όπως αυτές ορίζονται από τους ίδιους τους παραγωγούς των κοινών. Σε ποιο βαθμό γίνεται αυτό, εξαρτάται από τις *ενδεχόμενες* σχέσεις ισχύος εντός των κοινών, μεταξύ των δικτυωμένων κοινών, και απέναντι σε δυνάμεις που βρίσκονται *εκτός* των κοινών, όπως το κεφάλαιο. Τα κοινά λοιπόν αποτελούν ένα πεδίο *δυνατοτήτων*.

Ωστόσο, εντός της καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής αυτή η δυνατότητα είναι εκ των προτέρων περιορισμένη, τόσο στο επίπεδο μιας συγκεκριμένης καπιταλιστικής επιχείρησης όσο και στο επίπεδο της σύνδεσής τους μέσω της αγοράς. Κι αυτό επειδή η οργάνωση της εργασίας που προωθείται πρέπει να υποτάσσεται στη βασική αρχή που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική ανάπτυξη: είναι το κέρδος αυτό που καθορίζει κατά πόσο η κοινωνική εργασία που επιστρατεύεται στην παραγωγή και την αναπαραγωγή είναι *βιώσιμη*, και όχι η πραγματική συνεισφορά της κοινωνικής εργασίας στην ευημερία του κοινωνικού σώματος. Ως συνέπεια, οι αγώνες *εντός* του κεφαλαίου για καλύτερες συνθήκες δουλειάς και ζωής μπορεί να επιφέρουν κάποιες συγκεκριμένες χειραφετικές αλλαγές για ορισμένους, όμως, στον βαθμό που αυτοί οι αγώνες καναλιζάρονται προς την καπιταλιστική ανάπτυξη, οι αλλαγές έχουν ως συνέπεια *επίσης* την αύξηση του κόστους της κοινωνικής αναπαραγωγής για το κεφάλαιο και ως εκ τούτου την ανάγκη να *μεταθέσει το κόστος σε άλλα σημεία της κοινωνικής παραγωγής και στο περιβάλλον, εάν το κεφάλαιο ως σύστημα –του οποίου η αναπαραγωγή εξαρτάται από το κέρδος– θέλει να επιβιώσει*. Το τελευταίο κύμα της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης αποτελεί παράδειγμα γι' αυτό, όπως αποδεικνύει ένας μεγάλος όγκος της βιβλιογραφίας και των πληροφοριών σχετικά με τις φρικαλεότητες που συνδέονται με την εξέλιξη της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

Κοινά και κεφάλαιο

Η σχέση μεταξύ κοινών και κεφαλαίου είναι αναγκαστικά αμφίσημη, αφού η αλληλεξάρτηση και η συν-εξέλιξή τους καθιστά δύσκολο το να φανεί ποιο από τα δύο συστήματα χρησιμοποιεί το άλλο. Μπορούμε να δούμε καλύτερα αυτήν την αμφισημία εάν κοιτάξουμε το χαρακτηριστικό παράδειγμα των «κοινών των χωριών» στη σχέση τους με το κεφάλαιο. Στην κλασική μελέτη του, ο Κλοντ Μεγιασού αναφέρει ότι η εργασία της αναπαραγωγής και της εξασφάλισης της διαβίωσης στα κοινά των χωριών της Νότιας Αφρικής (η οποία γινόταν κυρίως από τις γυναίκες) επέτρεπε στους άνδρες να μεταναστεύουν και να μπορούν να προσλαμβάνονται σε αγροκτήματα για εμπορικές καλλιέργειες ή σε άλλες μισθωτές εργασίες. Η εργασία στα κοινά του χωριού μείωνε το κόστος της αναπαραγωγής αυτών των ανδρών εργατών, αφού οι καπιταλιστές που τους προσλάμβαναν δεν χρειαζόταν να πληρώνουν το κόστος της ανατροφής τους, ούτε να συνεισφέρουν στην κοινωνική τους ασφάλιση σε περίπτωση ασθένειας, ανεργίας ή απομάκρυνσης από την εργασία λόγω γήρατος (Meillassoux 1981: 110-111). Ο Μεγιασού όμως αναγνώρισε επίσης τον αμφίσημο χαρακτήρα των σύγχρονων κοινών των χωριών. Εάν τα κοινά όπου παράγονται τα μέσα διαβίωσης είναι αρκετά «μη παραγωγικά», το κεφάλαιο χάνει σημαντικό μέρος της «δωρεάν» εργασιακής δύναμης, ενώ αν είναι αρκετά «παραγωγικά», λιγότεροι εργάτες θα μεταναστεύουν από τα χωριά, ανεβάζοντας έτσι τους μισθούς (Caffentzis 2004).

Με άλλα λόγια, η σχέση μεταξύ κοινών και κεφαλαίου είναι μια σχέση μεταξύ δύο αυτοποιητικών[6] κοινωνικών συστημάτων παραγωγής, των οποίων η αμοιβαία συναρμογή και οι μεταβολικές ροές ρυθμίζονται από την εσωτερική δυναμική του κάθε συστήματος, και αυτή η δυναμική εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το τι πόρους μπορεί να επιστρατεύσει

το κάθε σύστημα για την αναπαραγωγή του. Έτσι, αν τα κοινά των χωριών είναι «αρκετά παραγωγικά» και προσφέρουν στους παραγωγούς των κοινών τη δυνατότητα να αρνηθούν την εργασία για το κεφάλαιο ή να την αποδεχτούν μόνο αν πάρουν κάποιον υψηλό μισθό, τότε είναι λογικό το κεφάλαιο να υιοθετήσει στρατηγικές περιφράξεων έτσι ώστε να εξασθενίσει τη δύναμη των κοινών, στρατηγικές όπως αυτές που συνιστούσαν τον πυρήνα του νεοφιλελευθερισμού από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Από την άλλη, αν τα κοινά δεν είναι επαρκώς παραγωγικά, η θέση των παραγωγών των κοινών / των μισθωτών εργατών είναι αδύναμη απέναντι στο κεφάλαιο και το διευκολύνει να δίνει χαμηλότερους μισθούς, όμως το κοινωνικό κόστος που προκύπτει από την ανεπάρκεια πολλών πλευρών της κοινωνικής αναπαραγωγής επιβραδύνει τη συσσώρευση.

Κεντρικό λοιπόν σημείο της αμφισημίας που βρίσκεται στην καρδιά της σχέσης μεταξύ κοινών και κεφαλαίου είναι το ζήτημα των κοινωνικών δυνάμεων, εννοούμενο τόσο σε σχέση με την πρόσβαση σε πόρους όσο και με τον προσανατολισμό της συνείδησης των κοινών ενάντια στο κεφάλαιο. Πράγμα που σημαίνει ότι δεν μπορούμε να αντιμετωπίζουμε *ιδεολογικά* το ζήτημα της αφομοίωσης των κοινών. Δεν μπορούμε να λέμε απλώς ότι κάποιο κοινό είναι αφομοιωμένο/αφομοιώσιμο μόνο και μόνο επειδή χρειάζεται να πουλάει κάτι στην αγορά για να επιβιώσει, μόνο και μόνο επειδή υιοθετεί σε κάποιο βαθμό τη χρηματική μορφή. Τα κοινά δεν είναι ούτε δυστοπίες ούτε ουτοπίες, και ούτε θα μας οδηγήσουν σε κάτι τέτοιο. Το πρόβλημα της αφομοίωσης είναι ένα στρατηγικό πεδίο πιθανοτήτων, ένα πεδίο που απαιτεί συγκεκριμένη κάθε φορά αξιολόγηση βάσει του πλαισίου και της κλίμακας, καθώς και τη δικτύωση και διεύρυνση της πρακτικής των κοινών στο κοινωνικό πεδίο.

Είναι ξεκάθαρο ότι μια βασική μεταβλητή που καθορίζει το αποτέλεσμα αυτής της αμφισημίας είναι το ύψος του μι-

σθού, αν υπολογιστεί στο σύνολό του, τόσο ως «ατομικός» όσο και ως κοινωνικός μισθός. Ένας χαμηλότερος μισθός μειώνει –αν θεωρήσουμε τις υπόλοιπες μεταβλητές σταθερές– τη δυνατότητα να αφιερωθεί χρόνος και να συγκεντρωθούν κοινωνικοί πόροι στα κοινά.

Μερικά σύγχρονα παραδείγματα αφομοίωσης των κοινών

Αυτή η αυξανόμενη συνάρτηση του κεφαλαίου από τα κοινά δεν εξαλείφει την ανάγκη του για επέκταση των περιφράξεων (βλέπε για παράδειγμα το πρόσφατο τεράστιο κύμα αρπαγής γαιών). Είναι μάλλον πιθανότερο ότι οι περιφράξεις θα συμβαίνουν παράλληλα με τις προσπάθειες να υπάρξει μια «ρύθμιση» των δημιουργούμενων από την κρίση κοινωνικών προβλημάτων που θα περιλαμβάνει τα κοινά, ένας χειρισμός που θα αφομοιώνει τα κοινά ως μέθοδο καπιταλιστικής διαχείρισης, μειώνοντας το κοινωνικό κόστος (τον κοινωνικό μισθό) που είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή τους. Οι περιφράξεις και η αφομοίωση των κοινών, άλλοτε συγχρόνως και άλλοτε η καθεμία μόνη της, φαίνεται να είναι οι δύο συνιστώσες της νέας καπιταλιστικής στρατηγικής.

Στον πλανητικό Νότο, ορισμένες όψεις των κοινών –όπως οι κοινές δεξαμενές πόρων, η κοινοτική συμμετοχή, η «αξιοπιστία» ως κοινωνικό κεφάλαιο– αποτελούν εδώ και χρόνια ζητήματα πρωταρχικής σημασίας στις θεωρήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας που αφορούν την ανάπτυξη. Για παράδειγμα, ενώ ορισμένες κοινότητες δημιουργούν δεξαμενές αποταμιεύσεων και αυτοδιαχειρίζονται τη διανομή τους με πιστωτικές ενώσεις που λειτουργούν ως χρηματικά κοινά (Podlashuc 2009), οι ίδιες αρχές χρησιμοποιούνται από αναπτυξιακούς οργανισμούς με στόχο να προσδέσουν τις κοινότητες στο άρμα τραπεζών και ιδρυμάτων μικροπιστώσεων και να προω-

θήσουν την εξάρτησή τους από τα κυκλώματα της παγκόσμιας αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, οι δεσμοί της αλληλεγγύης και της συνεργασίας μετατρέπονται σε αμοιβαίο έλεγχο και στην απειλή της καταισχύνης (Karim 2008).

Στη Βρετανία, εν μέσω της μεγαλύτερης περικοπής δημοσίων δαπανών που προωθεί ο κυβερνητικός συνασπισμός Συντηρητικών και Φιλελεύθερων Δημοκρατών, η ίδια κυβέρνηση προωθεί το όραμα της «Μεγάλης Κοινωνίας», την ενίσχυση δηλαδή των κοινοτήτων για να μπορούν να δίνουν λύσεις σε διάφορες πλευρές της κρίσης αναπαραγωγής, δεδομένου του σημερινού κατακερματισμού των κοινοτήτων. Από τη μια, ακολουθούνται οι επιταγές της νεοφιλελεύθερης εποχής σαν να μην έχει υπάρξει καμία κρίση. Από την άλλη, τα κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα αυτών των επιταγών είναι πλέον ξεκάθαρα ακόμη και στην κυρίαρχη τάξη. Ο συντηρητικός πρωθυπουργός Κάμερον δεν ισχυρίζεται, όπως η Μάργκαρετ Θάτσερ τη δεκαετία του 1980, ότι «η κοινωνία δεν υπάρχει». Θέλει μάλλον να την μετατρέψει σε μια «μεγάλη κοινωνία», συνεχίζοντας μια στρατηγική συμμετοχής των κοινοτήτων που είχε ακολουθήσει και το κόμμα των Νέων Εργατικών στο Ηνωμένο Βασίλειο, καθώς και οι κυβερνήσεις στις ΗΠΑ και τον Καναδά (De Filippis κ.ά. 2010: κεφάλαιο 4). Σύμφωνα με τον Κάμερον, οι κυβερνήσεις χρειάζεται επειγόντως να «ανοίξουν τις δημόσιες υπηρεσίες σε νέους παρόχους, όπως φιλανθρωπικές ενώσεις, κοινωνικές επιχειρήσεις και ιδιωτικές εταιρείες, έτσι ώστε να έχουμε περισσότερες καινοτομίες, ποικιλία και ανταπόκριση στις δημόσιες ανάγκες» και να «δημιουργήσουμε κοινότητες με ζωντάνια». Οι κοινότητες με «ζωντάνια» είναι κοινότητες που έχουν δύναμη, που έχουν «και μυαλά και χρήμα» (The Economist 2010). Από την απλή περικοπή των δαπανών προχωράμε εδώ σε μια «διαρκή επανάσταση» στην κοινωνική καινοτομία.

Αυτή η προσέγγιση απαιτεί να επανεξετάσουμε το νόημα των πόρων. Οι πόροι δεν είναι απλώς οικονομικά μεγέ-

θη, αλλά *βρίσκονται εν υπνώσει στις κατακερματισμένες και εξατομικευμένες κοινότητες και πρέπει να ενεργοποιηθούν* μέσω κάποιας μορφής κοινής συγκρότησης των ανθρώπων που παίρνουν τα πράγματα στα χέρια τους. Για παράδειγμα, με τη συγκρότηση ομάδων αυτοβοήθειας διαβητικών ασθενών, ηλικιωμένων ή περιθωριοποιημένων νέων.[7] Βεβαίως, η ιδέα της κινητοποίησης των κοινοτήτων για να καθαρίσουν τη γειτονιά τους ή για να αντιμετωπίσουν άλλα ζητήματα αναπαραγωγής δεν είναι καινούργια. Με τον λόγο όμως περί «μεγάλης κοινωνίας» φαίνεται να αλλάζουν η ταχύτητα και η κλίμακα, αφού, όπως ευρέως αναγνωρίζεται, η κοινωνική καινοτομία είναι κάτι που διαχέεται με αργούς ρυθμούς.

Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί ο λόγος περί «βιώσιμων κοινοτήτων» που υιοθετείται στη μελέτη και το σχεδιασμό της ανάπλασης νέων περιοχών για οικονομικά και εμπορικά κέντρα ή μεγάλα γεγονότα όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες. Όταν οι κυβερνητικοί σχεδιαστές εκπονούν μελέτες για «βιώσιμες κοινότητες», η κοινωνική συνοχή είναι σημαντική, αλλά υιοθετούν μια πολύ επιλεκτική σημασία της έννοιας. Χαρακτηριστικό είναι, νομίζω, ότι «βιώσιμες» θεωρούνται «οι κοινότητες που μπορούν να στηριχτούν στις δυνάμεις τους και να προσαρμοστούν στις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις της σύγχρονης ζωής» (SC 2003), με άλλα λόγια, οι κοινότητες εκείνες που δεν *παρακμάζουν* όταν έρχονται αντιμέτωπες με τους συνεχείς μετασχηματισμούς που επιβάλλουν οι ταχύτατα μεταβαλλόμενες προσταγές της παγκόσμιας οικονομίας. Η έμφαση που δίνουν στην εκπαίδευση, το περιβάλλον, τη διακυβέρνηση και, τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό, στη βιωσιμότητα παραπέμπει πραγματικά μάλλον σε μια οξύμωρη ουτοπία, όπου στους κοινωνικούς διαχωρισμούς –που επιφέρουν οι ανταγωνιστικές αγορές και αφορούν την πρόσβαση στον πλούτο και το εισόδημα– μπορεί να τεθούν ως ανάχωμα τα κοινωνικά κοινά, που δημιουργούνται ξανά και ξανά από κοινότητες που δεν κουράζονται ποτέ να παίζουν ανταγωνι-

στικά παιχνίδια με *άλλες* κοινότητες κάπου αλλού στον πλανήτη. Ένα παιχνίδι διαχωρισμών που συμπληρώνεται από ένα παιχνίδι «κοινής δημιουργίας», σκοπός του οποίου είναι να συνεχίσει να παίζεται το παιχνίδι των διαχωρισμών. Αυτή η οξύμωρη οντολογία της κατάστασής μας φαίνεται να είναι για το κεφάλαιο το κλειδί της βιωσιμότητας (De Angelis 2007b).

Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, τα κοινά, με τη μορφή της συμμετοχής στην κοινότητα, υποβιβάζονται σε έναν κοινωνικό χώρο, περίκλειστο από προτεραιότητες και περιορισμούς στον προϋπολογισμό, που καθηλώνει τη συμμετέχουσα κοινότητα σε ένα κοινωνικό περιβάλλον το οποίο αφήνει ελάχιστα περιθώρια για ριζοσπαστικές επιλογές απομακρυσμένες από την απαίτηση του ανταγωνισμού με άλλες κοινότητες, σε άλλους τόπους. Κι αυτό μετατρέπει την από κοινού δημιουργία σε κάτι *που έχει ένα σκοπό*, κι ο σκοπός δεν είναι να βρεθούν εναλλακτικές στο κεφάλαιο αλλά να φτιαχτεί ένας κόμβος του κεφαλαίου –μια περιοχή ή μια πόλη– πιο ανταγωνιστικός, που συγχρόνως να αναλαμβάνει κατά κάποιον τρόπο το ζήτημα της αναπαραγωγής. Πρέπει όμως να παίρνουμε κουράγιο από το γεγονός ότι, παρά τα σχέδια του κεφαλαίου να χρησιμοποιεί τα κοινά για τα προβλήματα που το ίδιο δημιουργεί –κι έτσι να μην τα λύνει ποτέ πραγματικά–, τα κοινά μπορεί κάλλιστα να αποτελούν μέρος μιας διαφορετικής ιστορικής ανάπτυξης. Το φάντασμα της *επικράτησης των κοινών* [*commonism*] έχει αρχίσει ήδη να πλανιέται πάνω από τον πλανήτη.

Συμπέρασμα

Ο Αντόνιο Γκράμσι, γράφοντας στη φυλακή τον καιρό της εδραίωσης του φασισμού στην Ιταλία, αναφέρει σε ένα απόσπασμα που παρατίθεται συχνά: «Ο παλιός κόσμος πεθαίνει, και ο νέος κόσμος παλεύει να ξεπεταχτεί: τώρα είναι ο καιρός

των τεράτων» (Gramsci 1971). Το τέρας είναι ένα φανταστικό ή μυθικό πλάσμα που αποτελεί συνδυασμό τμημάτων διάφορων ζώων ή ανθρώπων. Ο φασισμός και ο ναζισμός ήταν ένα είδος τέρατος. Ο σταλινισμός ένα άλλο. Σήμερα, η σύνδεση μεταξύ του κεφαλαίου, ενός συστήματος που δεν αναγνωρίζει κανένα όριο στην απεριόριστη συσσώρευσή του, και ενός συστήματος που πρέπει να αναγνωρίζει όρια διότι μόνο εντός ορίων μπορεί να αναπαράγει τη ζωή, την αγάπη, τα συναισθήματα, τη φροντίδα και τη βιωσιμότητα, μπορεί κάλλιστα να ανοίξει το δρόμο για μία ακόμη τερατώδη κοινωνική κατασκευή… ή ίσως όχι. Το μόνο σίγουρο είναι ότι θα εξαρτηθεί από εμάς. Ζούμε σε μια εποχή που δεν μπορούμε να μην εμπλακούμε στο σχεδιασμό της μορφής που θα πάρουν τα πράγματα και στην εργασία της αγάπης που απαιτεί αυτή η υλική εξέλιξη. Δεν είναι δεδομένο αν ο δρόμος που ανοίγεται είναι αυτός της αφομοίωσης των κοινών ή της χειραφέτησης, και εξαρτάται από τις πολιτικές διαδικασίες που πρόκειται να αναπτυχθούν. Προφανώς, μια κριτική ανάλυση του κεφαλαίου είναι απαραίτητο στοιχείο της εμπλοκής μας. Το να γνωρίζουμε την κοινωνική δύναμη την οποία αντιπαλεύουμε, την ιστορική της εξέλιξη, τους μηχανισμούς του συστήματός της, τις διαδικασίες εκείνες μέσα στις οποίες μπλέκεται μεγάλο μέρος της ζωής μας, είναι βασικό για να μπορούμε να αντιλαμβανόμαστε ποιο είναι κάθε φορά το μέτωπο αντιπαράθεσης και ποιος είναι ο κοινωνικός χώρος που εμείς θέλουμε να αναπτύξουμε, το μόνο πεδίο που έχουμε στη διάθεσή μας για να συνεχίσουμε το έργο μιας εναλλακτικής συν-παραγωγής.

Παρ' ότι μια κριτική ανάλυση του κεφαλαίου είναι απαραίτητη, δεν αρκεί για τη σύνθεση ενός νέου τρόπου συνεργασίας. Την «κυτταρική» μορφή της κοινωνικής δύναμης, τη βασική κοινωνική μορφή που είναι υπεύθυνη για την εξασφάλιση και την αναπαραγωγή της ζωής (ή διαφορετικά, δεδομένων των σχέσεων εξουσίας, που είναι ανίκανη να το κάνει) και *μέσω αυτών* για την κατάργηση του κεφαλαίου,

την ονομάζουμε σήμερα «κοινά». Όταν λέω κυτταρική μορφή εννοώ τη γενική κοινωνική μορφή στη βάση της οποίας αυτό το κίνημα *μπορεί* να δημιουργηθεί, την απαραίτητη εκείνη συνθήκη δίχως την οποία κανένα κύτταρο δεν μπορεί να ενσωματωθεί στον κοινωνικό ιστό, ούτε μπορεί να υπάρξει καμία κοινωνική δομή που να συμβάλλει σε μια κοινωνική και οικολογική αναπαραγωγή χωρίς καταπίεση, εκμετάλλευση και αδικία. Τα κοινά είναι η κυτταρική μορφή μέσα στην οποία η κοινωνική συνεργασία για την αναπαραγωγή της ζωής δημιουργεί *δυνάμεις-για*. Και μόνο στη βάση αυτής της δημιουργίας μπορούν να πολλαπλασιάσουν τις δυνάμεις τους στη νιοστή, με τη μορφή δικτυωμένων κοινών που θα υπερβούν τα τοπικά σύνορα και θα μπορούν να αντιταχθούν στην *εξουσία-επί* των κοινών που έχει επιβληθεί με διάφορες μορφές από το κεφάλαιο. Υπάρχουν δύο τουλάχιστον πράγματα που χρειάζεται να λάβουμε υπ᾽ όψιν αν θέλουμε να αναπτυχθούν αποτελεσματικά οι *δυνάμεις-για*.

Κατ᾽ αρχάς δεν θα πρέπει να εξωραΐζουμε τα κοινά, αφού όσα πραγματικά υπάρχουν μπορεί να εκτραπούν, είτε προς μια καταπιεστική είτε προς μια χειραφετική κατεύθυνση. Όταν εντασσόμαστε στο κύκλωμα ενός υπάρχοντος κοινού, παρατηρούμε αμέσως τι βρίσκεται σε ασυμφωνία με τις εδραιωμένες αξίες, τα πιστεύω και τα πολιτισμικά ήθη μας. Και συχνά αποφασίζουμε να κρίνουμε τα κοινά βάσει των αξιών που εκφράζουν σε σχέση με τις δικές μας. Ορισμένοι ακτιβιστές τείνουν να δημιουργούν κοινότητες στη βάση της πολιτικής συνάφειας, και άλλοι στη βάση της θρησκευτικής πίστης. Σε αυτά τα *βασισμένα στην ταυτότητα* κοινά υπάρχει ένα ξεκάθαρο σύνορο που τα περιβάλλει και εμποδίζει τη διεύρυνσή τους, *εκτός εάν* όσοι βρίσκονται έξω υιοθετήσουν τις αξίες των μέσα. Στην περίπτωση αυτή, ο κύριος μηχανισμός ανάπτυξης των κοινών είναι ο «προσηλυτισμός», ένας μηχανισμός ωστόσο ιδιαίτερα ανεπαρκής μπροστά στην πρόκληση της δημιουργίας μιας εναλλακτικής στο κεφάλαιο εν μέσω

της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής που προβάλλει. Έχω βρεθεί σε ριζοσπαστικά κοινωνικά κέντρα που αρνούνται να εμπλακούν με την τοπική κοινότητα στο πεδίο της αναπαραγωγής διότι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της κοινότητας δεν ταιριάζουν με τις αρχές των ακτιβιστών. Έτσι, αντί να πυροδοτηθεί μία διαδικασία όπου αυτά τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά θα μπορούσαν να λειτουργήσουν στο πεδίο της πρακτικής, στο πεδίο της από κοινού δημιουργίας –ευνοώντας, για παράδειγμα, ενέργειες κοινωνικής αναπαραγωγής που τις έχουν ανάγκη τόσο οι κοινότητες των μεταναστών όσο και των φτωχών «αυτοχθόνων»–, υψώνεται γύρω από τα κοινά ένα σαφές σύνορο ταυτότητας που καταλήγει στην απομόνωσή τους. Στην προκειμένη περίπτωση, οι πολιτικές ταυτότητας αποτελούν φραγμό για την ανάπτυξη νέων χειραφετικών ταυτοτήτων μέσω της δημιουργίας κοινών.

Κατά δεύτερο λόγο, μπορούμε να αντιπαρατεθούμε στο κεφάλαιο μόνο στον βαθμό που δεν θα δημιουργηθούν απλώς κοινά γενικώς, αλλά κοινά στο πεδίο της κοινωνικής αναπαραγωγής –και ειδικότερα στο πεδίο της αναπαραγωγής της καθημερινής ζωής (Federici 2011)–, κοινά που θα αποτελέσουν μία βασική πηγή *δυνάμεων-για*. Τα κοινά κοινωνικής αναπαραγωγής είναι εκείνα που προκύπτουν από τις ανάγκες των συμμετεχόντων να αναπαράγουν ορισμένες βασικές πλευρές της ζωής τους: την υγεία, την τροφή, το νερό, την εκπαίδευση, τη στέγαση, τη φροντίδα, την ενέργεια. Η ανάπτυξη αυτών των κοινών είναι αποφασιστικής σημασίας από στρατηγική άποψη, όχι μόνο σε σχέση με την αντιμετώπιση της κρίσης κοινωνικής αναπαραγωγής που πρόκειται να ενταθεί με την κρίση του κεφαλαίου, αλλά και σε σχέση με τις χειραφετικές και προοδευτικές εναλλακτικές, που δεν είναι απλώς ιδιαίτερα σημαντικές για πολλούς επειδή απαντούν στις ανάγκες τους, αλλά που συγχρόνως αναπτύσσουν μια δύναμη άρνησης του κεφαλαίου η οποία βασίζεται στην πρόσβαση σε εναλλακτικούς τρόπους ζωής. Επίσης, από τη στιγμή

που η αναπαραγωγική εργασία σήμερα εκτελείται κατά κύριο λόγο από γυναίκες και μετανάστες/στριες, η στρατηγική που εστιάζει στα κοινά που έχουν να κάνουν με την αναπαραγωγή μάς υποχρεώνει να τα σκεφτούμε με όρους επανάστασης των κοινωνικών σχέσεων στο πεδίο της αναπαραγωγής, με όρους ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια εξέταση της κρίσης κοινωνικής σταθερότητας σε αντίθεση με άλλες μορφές κρίσεων, βλ. De Angelis (2007a).

2. Για μια ιστορική και θεωρητική εξέταση του πώς ο κεϊνσιανισμός βασίστηκε σε συγκεκριμένες συμφωνίες με τμήματα της εργατικής τάξης, βλ. De Angelis (2000a). Για μια θεωρητική εξέταση της σχέσης μεταξύ καπιταλιστικής ανάπτυξης και ταξικής διαμόρφωσης της κοινωνίας, βλ. τις παρεμβάσεις στο *The Commoner* 12, Άνοιξη/Καλοκαίρι 2007. Για μια εξέταση της παρούσας κρίσης παρόμοια με αυτή που προτείνεται εδώ, βλ. Midnight Notes Collective and Friends (2009).

3. «Η παλίρροια ανυψώνει όλες τις βάρκες»: Φράση που χρησιμοποίησε ο Τζον Φ. Κένεντι για να περιγράψει τα διαταξικά κέρδη από την μεταπολεμική ανάπτυξη στις ΗΠΑ. (*Σ.τ.μ.*)

4. Ο David Harvey (2007) χρησιμοποιεί τον όρο "fix" [ρύθμιση, αλλά και «κομπίνα» (*Σ.τ.μ.*)] εξετάζοντας τις διαφορετικές καπιταλιστικές στρατηγικές αντιμετώπισης των κρίσεων.

5. Βλ. σημείωση 1 στα Προλεγόμενα, σ. 14. (*Σ.τ.μ.*)

6. Βλ. σημείωση 2 στην Εισαγωγή, σ. 39. (*Σ.τ.μ.*)

7. Στο Ηνωμένο Βασίλειο παρόμοιες προσεγγίσεις αφθονούν στις εργασίες κοινωνικών επιχειρηματιών όπως η Χίλαρι Κόταμ και ο Τσαρλς Λεντμπίτερ του www.participle.net.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Abramsky, Kolya (επιμ). 2001. *Restructuring and Resistance. Diverse Voices of Struggle in Western Europe*. Αυτοέκδοση: resresrev@yahoo.com.

Anderson, T.L. και Simmons, R.T. (επιμ). 1993. *The Political Economy of Customs and Culture. Informal Solutions to the Commons Problem*. Λάναμ, Μέριλαντ: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Aston, T.H. και Philpin, C. (επιμ). 1985. *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Early Modern Europe*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Bonefeld, Werner. 2001. "The Permanence of Primitive Accumulation: Commodity Fetishism and Social Constitution". *The Commoner* 2, Σεπτέμβριος 2001. http://www.thecommoner.org.uk/02bonefeld.pdf.

____. 2002. "Class and EMU". *The Commoner* 5, Φθινόπωρο 2002. http://www.thecommoner.org.uk/bonefeld05.pdf.

Branford, S. και Rocha, J. 2002. *Cutting the Wire. The Story of the Landless Movement in Brazil*. Λονδίνο: Latin American Bureau.

Caffentzis, George. 1995. "The Fundamental Implications of the Debt Crisis for Social Reproduction in Africa". Στο Dalla Costa, M. και Dalla Costa, G.F. (επιμ). *Paying the Price. Women and the Politics of International Economic Strategy*. Λονδίνο: Zed Books.

____. 2004. "A Tale of two conferences. Globalization, the Crisis of Neoliberalism and the Question of the Commons". *The Commoner*. http://www.commoner.org.uk/?p=96.

Carter, Bob. 1985. *Capitalism, Class Conflict and the New Middle Class*. Λονδίνο: Routledge & Kegan Paul.

Cleaver, Harry. 1979. *Reading Capital Politically*. Όστιν: University of Texas Press.

Coase, Ronald H. 1988. "The Problem of Social Cost". Στο *The firm, the market and the Law*. Σικάγο και Λονδίνο: University of Chicago Press.

Costello, A. και Levidow, L. 2001. "Flexploitation Strategies: UK Lessons for Europe". *The Commoner* 1, Μάιος 2001. http://www.commoner.org.uk/Flex3.pdf.

Davenport, Justin. 2007. "Tens of thousands of CCTV cameras, yet 80% of crime unsolved". *Evening Standard*, 19 Σεπτεμβρίου.

Davis, Mike. 1990. *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles*. Λονδίνο: Verso.

De Angelis, Massimo. 1996. "Social Relations, Commodity-Fetishism and Marx's Critique of Political Economy". *Review of Radical Political Economics* 28.4: 1-29.

____. 2000a. *Keynesianism, Social Conflict and Political Economy*. Λονδίνο: Macmillan.

____. 2000b. "Globalization, New Internationalism and the Zapatistas". *Capital and Class*, Άνοιξη.

____. 2001. "Marx and Primitive Accumulation: The Continuous Character of Capital's 'Enclosures'". *The Commoner* 2, Σεπτέμβριος 2001. http://www.commoner.org.uk/02deangelis.pdf.

____. (επιμ.) 2003. "What alternatives? Commons and communities, dignity and freedom". *The Commoner* 6. http://www.commoner.org.uk/index.php?p=11.

____. 2005. "How?!?! An essay on John Holloway's 'Change the World without Taking Power'". *Historical Materialism* 13(4): 233-249.

____. 2007a. *The Beginning of History. Value struggles and global capital.* Λονδίνο: Pluto.

____. 2007b. "Oxymoronic Creatures along the River Thames: Reflections on 'Sustainable Communities', Neoliberal Governance and Capital's Globalization". *The Commoner*. http://www.commoner.org.uk/?p=38.

De Filippis, J., Fisher, R., και Shragge, E. 2010. *Contesting communities. The limits and potential of Local Organizing.* Λονδίνο: Rutger University Press.

Deleuze, Gilles. 1990. "Postscript to the societies of control". *L'autre Journal* 1. http://www.watsoninstitute.org/infopeace/vy2k/deleuze-societies.cfm.

Dobb, Maurice. 1963. *Studies in the Development of Capitalism*. Λονδίνο: Routledge.

Ehrenreich, Barbara. 1989. *Fear of Falling: The Inner Life of the Middle Class*. Νέα Υόρκη: Pantheon.

Ehrenreich, B. και Hochschild, A.R. 2002. *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. Νέα Υόρκη: Metropolitan.

Esteva, G. και Suri Prakash, M. 1998. *Grassroots Post-Modernism. Remaking the Soil of Cultures*. Λονδίνο: Zed Books.

Federici, Silvia. 1992. "The Debt Crisis, Africa and the New Enclosures". Αναδημοσιεύεται από το *Midnight Notes* στο *The Commoner* 2, Σεπτέμβριος 2001. http://www.commoner.org.uk/02federici.pdf.

____. 2002. "War, Globalization and Reproduction". Στο Bennholdt-Thomsen V., Faraclas N. και von Werlhof C. (επιμ). *There is an Alternative: Subsistence and Worldwide Resistance to Corporate Globalization.* Λονδίνο: Zed Books.

____. 2004. *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Νέα Υόρκη: Autonomedia [ελλ. έκδοση: *Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα. Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση*, μτφρ. Ίρια Γραμμένου, Λία Γυιόκα, Παναγιώτης Μπίκας, Λουκής Χασιώτης, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων, 2011].

____. 2008. "Witch-Hunting, Globalization, and Feminist Solidarity in Africa Today". *The Commoner*. http://www.commoner.org.uk/?p=60 [ελλ. έκδοση: «Αφρική: κυνήγι μαγισσών, παγκοσμιοποίηση, φεμινιστική αλληλεγγύη». *Σημειώσεις της Στέπας* 1: 69-89, Θεσσαλονίκη: εκδόσεις των ξένων, 2011].

____. 2011. "Feminism and the Politics of the Commons". *The Commoner*. http://www.commoner.org.uk/?p=113.

Federici, S. και Caffentzis, G. 2007. "Notes on the edu-factory and cognitive capitalism". *The Commoner* 12. http://www.commoner.org.uk/12federicicaffentz.pdf.

Foucault, Michel. 1972. *The Archeology of Knowledge*. Λονδίνο: Routlegde [ελλ. έκδοση: *Η αρχαιολογία της γνώσης*, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Εξάντας, 1987].

Fukuyama, Francis. (1992) *The End of History and the Last Man*. Λονδίνο: Hamish Hamilton [ελλ. έκδοση: Τ*ο τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, μτφρ. Αχιλλέας Φακατσέλης, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Α.Α. Λιβάνη, 1993].
Garfinkle N. (2006) *The American Dream vs. The Gospel of Wealth*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
General London Authority. 2007. *A Fairer London: A Living Wage in London*. http://www.london.gov.uk/mayor/economic_unit/docs/a_fairer_london_2007apr.pdf.
Gottlieb, Roger S. 1984. "Feudalism and Historical Materialism: a Critique and a Synthesis". *Science and Society* 48.1: 1-37.
Graeber, David. 2001. *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of our Dreams*. Νέα Υόρκη: Palgrave.
___. 2005. "Value as the importance of action". *The Commoner* 10. http://www.commoner.org.uk/10graeber.pdf.
Gramsci, Antonio. 1971. *Selection from The Prison Notebooks*. Νέα Υόρκη: International Publishers.
Gray, Anne. 2004. *Unsocial Europe: Social Protection or Flexploitation?* Λονδίνο: Pluto Press.
Hansen, T. και Wallach, J. 2002. "Plan Puebla-Panama: The Next Step in Corporate Globalization". *Labor Notes*, Απρίλιος. http://www.labornotes.org/archives/2002/04/a.html.
Hardin, Garrett. 1968. "The Tragedy of the Commons". *Science* 162: 1243-48. Αναδημοσιεύεται στο Hardin, G. και Baden, J. *Managing the Commons*. Σαν Φρανσίσκο: W.H. Freeman and Company, 1977.
Hardt, M. και Negri, T. 2000. *Empire*. Χάρβαρντ: Harvard University Press [ελλ. έκδοση: *Αυτοκρατορία*, μτφρ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Αθήνα: Scripta, 2002].
Harvey, David. 2003. *The New Imperialism*, New York: Oxford University Press [ελλ. έκδοση: *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Καστανιώτης, 2006].
___. 2007. *The Limits to Capital*. Λονδίνο: Verso.
Hill, Christopher. 1972. *The World Turned Upside-Down. Radical Ideas during the English Revolution*. Λονδίνο: Penguin.
Hilton, Rodney (επιμ). 1978. *The Transition from Feudalism to*

Capitalism. Λονδίνο: Verso [ελλ. έκδοση: *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μτφρ. Παύλος Γρεβενίτης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986].

Holloway, J. και Peláez, E. 1998. *Zapatistas. Reinventing Revolution in Mexico.* Λονδίνο: Pluto Press.

Holloway, John. 2002. *Change the World Without Taking Power*. Λονδίνο: Pluto Press [ελλ. έκδοση: *Ας αλλάξουμε τον κόσμο χωρίς να καταλάβουμε την εξουσία*, μτφρ. Άννα Χόλογουεη, Αθήνα : Σαββάλας, 2006].

Horner, Shari. 2001. *The Discourse of Enclosure. Representing Women in Old English Literature*. Άλμπανι: University of New York Press.

IFG. 2002. *A Better World is Possible. Alternatives to Economic Globalization*. Περίληψη. International Forum on Globalization. http://www.ifg.org/alt_eng.pdf.

Karim, Lamia. 2008. "Demystifying Micro-Credit: The Grameen Bank, NGOs, and Neoliberalism in Bangladesh". *Cultural Dynamics*, 20(1), 5-29.

Kitzes, J., Peller, A., Goldfinger, S. και Wackernagel, M. 2007. "Current methods for calculating national ecological footprint accounts". *Science for Environment & Sustainable Society*. http://www.uri.edu/artsci/ecn/starkey/201-590_bulletinboard/Footprint_Method_Paper06%5B1%5D.pdf

Klein, Naomi. 2001. "Reclaiming the Commons". *New Left Review*, Μάιος-Ιούνιος: 81-99.

Kovel, Joel. 2002. *The Enemy of Nature. The End of Capitalism or the End of the World?* Λονδίνο: Zed Books.

Leibman, David. 1984. "Modes of Production and Theories of Transition". *Science and Society* 48.3: 257-294.

Levidow, Les. 2002. "Marketizing Higher Education: Neoliberal Strategies and Counter-Strategies". *The Commoner* 3, Ιανουάριος. http://www.thecommoner.org.uk/03levidow.pdf.

Linebaugh, Peter. 2008. *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All.* Μπέρκλεϊ: University of California Press.

Marx, Karl. 1844. "Economic and Philosophical Manuscripts". Στο

Early Writings. Νέα Υόρκη: Vintage Book, 1975 [ελλ. έκδοση: *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, μτφρ. Μπάμπης Γραμμένος, Αθήνα: Γλάρος, 1975].

___. 1858. *Grundrisse*. Νέα Υόρκη: Penguin, 1974 [ελλ. έκδοση: *Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας 1857-58*, 3 τόμοι, μτφρ. Διονύσης Διβάρης, Αθήνα: Στοχαστής, 1989-1992].

___. 1859. *A Contribution to the Critique of Political Economy*. Μόσχα: Progress Publishers, 1977. http://www.marxists.org/archive/marx/works/1859/critique-pol-economy/preface.htm [ελλ. έκδοση: *Κριτική της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Χρήστος Μπαλωμένος, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2010].

___. 1863-66. "Results of the Immediate Process of Production". Στο *Capital*, τόμ. Α΄, Νέα Υόρκη: Penguin Books, 1976 [ελλ. έκδοση: *Αποτελέσματα της άμεσης διαδικασίας παραγωγής*, μτφρ. Ειρήνη Μιγάδη, Αθήνα: Α/συνέχεια, 1983].

___. 1867. *Capital*. Τόμος Α΄. Νέα Υόρκη: Penguin Books, 1976 [ελλ. έκδοση: *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Α΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978].

___. 1894. *Capital*. Τόμος Γ΄. Νέα Υόρκη: Penguin Books, 1981 [ελλ. έκδοση: *Το Κεφάλαιο*, τόμ. Γ΄, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1986].

___. 1971. *Theories of Surplus Value*. Τόμος Γ΄. Μόσχα: Progress Publishers [ελλ. έκδοση: *Θεωρίες για την υπεραξία*, Μέρος Τρίτο, μτφρ. Παναγιώτης Μαυρομμάτης, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 2008].

Marx, K. και Engels, F. 1848. *The Manifesto of the Communist Party*. Marxists Internet Archive, 2005. http://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Manifesto.pdf [ελλ. έκδοση: *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού κόμματος*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, Αθήνα: Νεφέλη, 2002].

McLennon, Gregor. 1986. "Marxist Theory and Historical Research: Between the Hard and Soft Options". *Science and Society* 50.1: 157-165.

McMurtry, John. 1998. *Unequal Freedoms: The Global Market as*

an Ethical System. Τορόντο και Γουέστπορτ: Garamond and Kumarian Press.

___. 1999. *The Cancer Stage of Capitalism*. Λονδίνο: Pluto Press.

___. 2002. *Value Wars. The Global Market versus the Life Economy*. Λονδίνο: Pluto Press.

Mead, W.R. και Schwenninger, S.R. 2003. "A financial architecture for middle-class oriented development". Στο Mead, W. R. και Schwenninger, S. R. (επιμ.) *The Bridge to a Global Middle Class: Development, Trade and International Finance*: 1-84. Ντόρντρεχτ: Kluwer.

Meillassoux, Claude. 1981. *Maidens, meal and money: capitalism and the domestic community*. Κέιμπριτζ: Cambridge University Press.

Mezzadra, S. και Neilson, B. 2003. "Né qui, né altrove — migration, detention, desertion". *Borderlands* 2(1). http://www.borderlands.net.au/vol2no1_2003/mezzadra_neilson.html.

Midnight Notes Collective. 1992. "New Enclosures". Αναδημοσιεύεται από το *Midnight Notes* στο *The Commoner* 2, Σεπτέμβριος 2001. http://www.commoner.org.uk/02midnight.pdf.

___. 2001. *Auroras of the Zapatistas. Local and Global Struggles of the Fourth World War*. Τζαμάικα Πλέιν, Μασαχουσέτη: Autonomedia.

Midnight Notes Collective and Friends. 2009. "Promissory Notes. From Crises to Commons". www.midnightnotes.org/Promissory%20Notes.pdf [ελλ. έκδοση: «Υποσχετικές επιστολές: Από την κρίση στα κοινά», στο *Commons vs Crisis*, Θεσσαλονίκη: Rebel, 2011].

Moulier Boutang, Yann. 1998. *De l'esclavage au salariat. Économie historique du salariat bridé*. Παρίσι: Puf.

Perelman, Michael. 2000. *The Invention of Capitalism. Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Ντάραμ και Λονδίνο: Duke University Press.

Piven, F.F. και Cloward, R. 1972. *Regulating the Poor: The Functions of Public Welfare*. Νέα Υόρκη: Vintage.

Podlashuc, Leo. 2009. "Saving Women: Saving the Commons",

στο Salleh, Ariel (επιμ.) *Eco-Sufficiency and Global Justice*. Νέα Υόρκη, Λονδίνο: Macmillan Palgrave.

Polanyi, Karl. 1944. *The Great Transformation. The Political and Economic Origins of our Time*. Βοστόνη: Beacon Press [ελλ. έκδοση: *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, μτφρ. Κώστας Γαγανάκης, Σκόπελος: Νησίδες, χ.χ.].

Princen, Thomas. 2005. *The Logic of Sufficiency*. Κέιμπριτζ: The MIT Press.

Rigo, Enrica. 2007. *Europa di confine. Trasformazioni della cittadinanza nell'Unione allargata*. Ρώμη: Meltemi.

Rikowski, Ruth. 2002. "The Capitalisation of Libraries". *The Commoner* 4, Μάιος. http://www.thecommoner.org.uk/04rikowski.pdf.

SC. 2003. Sustainable Communities. Building for the Future. Office of the Deputy Prime Minister. Λονδίνο. Διαθέσιμο στο http://www.communities.gov.uk/index.asp?id=1163452.

Smith, Cyril. 1996. *Marx at the Millennium*. Λονδίνο: Pluto Press.

Shiva, Vandana. 2002a. *Water Wars: Privatization, Pollution, and Profit*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Southend Press [ελλ. έκδοση: *Πόλεμοι για το νερό: Ιδιωτικοποίηση, ρύπανση και κέρδος*, μτφρ. Βασίλης Φερφύρης, Αθήνα: Εξάρχεια, 2011].

Shiva, Vandana. 2002b. *Protect or Plunder? Understanding Intellectual Property Rights*. Λονδίνο: Zed Books.

Shumpeter, Joseph. 1975. *Capitalism, Socialism and Democracy*. Νέα Υόρκη: Harper.

Sweezy, Paul. 1950. "The Transition from Feudalism to Capitalism". *Science and Society* 14.2: 134-157 [περιλαμβάνεται στην ελλ. έκδοση: *Η μετάβαση από τον φεουδαλισμό στον καπιταλισμό*, μτφρ. Παύλος Γρεβενίτης, Αθήνα: Θεμέλιο, 1986].

____. 1986. "Feudalism to Capitalism Revisited". *Science and Society* 50.1: 81-95.

Tabb, William. 2001. "Globalization and Education as a Commodity". *Professional Staff Congress*. http://www.psc-cuny.org/jcglobalization.htm.

Taylor, Andrew. 2006. "Students warned graduate jobs market could be about to peak". *Financial Times*,12 Ιανουαρίου.

The Economist. 2010. "Let's hear those ideas", στο http://www.economist.com/node/16789766.

Tomba, Massimiliano. 2007. "Differentials of surplus-value in the contemporary forms of exploitation". *The Commoner* 12. http://www.commoner.org.uk/12tomba.pdf.

Tronti, Mario. 1971. *Operai e Capitale*. Τορίνο: Einaudi.

Walton, J. και Seddon, S. 1994. *Free Markets and Food Riots*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Blackwell.

Warren, Elizabeth. 2006. "The middle-class on the precipice". *Harvard Magazine*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος: 31-89.

Wasselius, Erik. 2002. "Behind GATS 2000: Corporate Power at Work". TNI briefing series, 6. http://www.tni.org/reports/wto/wto4.pdf.

WWF. 2006. *Living Planet Report*. http://www.panda.org/news_facts/publications/living_planet_report/lp_2006/index.cfm.

Άλλες διαδικτυακές πηγές

Web 1. India's Greatest Planned Environmental Disaster: The Narmada Valley Dam Projects. http://www.umich.edu/~snre492/Jones/narmada.html.

Web 2. One World Campaign: Narmada Valley. http://www.oneworld.org/campaigns/narmada/front.shtml.

Web 3. GATS Campaign, Stop the GATSastrophe! WDM's campaign on the General Agreement on Trade in Services. http://www.wdm.org.uk/campaign/GATS.html.

Web 4. GATSwatch.org - Critical Info on GATS. http://www.gatswatch.org.

Web 5. Globalization and War for Water in Bolivia. Εκδόθηκε από τους Jim Shultz και Tom Kruse, στην Κοτσαμπάμπα της Βολιβίας. http://www.americas.org/News/Features/200004_Bolivia_Water/Shultz_and_Kruse.htm.

Web 6. Υλικό για το "Jubilee plus" στο http://www.jubileeplus.

org/. Για το "Jubilee south", ένα πολύ πιο ριζοσπαστικό δίκτυο από τον νότο, στο http://www.jubileesouth.org/.

Web 7. Human rights and the environment. International Campaigns: Nigeria. ERA Monitor Report No. 8: Six Year Old Spillage in Botem-Tai. http://www.sierraclub.org/human-rights/nigeria/background/spill.asp.

Web 8. Trade Environment Database (TED) Projects. *Oil Production and Environmental Damage*. http://www.american.edu/ted/projects/tedcross/xoilpr15.htm. Για τις διεθνείς καμπάνιες που έχουν οργανωθεί από τα κάτω, βλ. *Oilwatch, A Southern-based activist network takes on petroleum dependency*. http://www.newint.org/issue335/action.htm.

Από τις *εκδόσεις των ξένων* κυκλοφορούν:

CRITICAL ART ENSEMBLE

Η μηχανή της σάρκας

ANDRÉA DORIA

Η εξαιρετική περίπτωση μιας συνηθισμένης ιστορίας

ANSELM JAPPE

Το τέλος της τέχνης στον Αντόρνο και τον Ντεμπόρ

Ομάδα RETORT

(IAIN BOAL, T. J. CLARK, JOSEPH MATTHEWS, MICHAEL WATTS)

Καταπονημένες δυνάμεις.

Κεφάλαιο και θέαμα στη νέα εποχή του πολέμου

ΕΞΕΓΕΡΜΕΝΟΣ ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΜΑΡΚΟΣ

Ιστορίες για τους ανθρώπους του καλαμποκιού

GRUPPE KRISIS, NORBERT TRENKLE, ANSELM JAPPE

Κείμενα για την εργασία και την κρίση

SILVIA FEDERICI

Ο Κάλιμπαν και η μάγισσα.

Γυναίκες, σώμα και πρωταρχική συσσώρευση

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΕΠΑΣ #1

ΚΩΣΤΑΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ

Ο ΙΧ άνθρωπος και οι υποθαλάσσιες αρτηρίες του

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΤΕΠΑΣ #2

RAOUL VANEIGEM

Γράμμα στα παιδιά μου και στα παιδιά του κόσμου που έρχεται

(και σε ηλεκτρονική μορφή

στον δικτυακό τόπο www.disobey.net/hotel)